

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Тијана Ј. Милентијевић

ЕСХАТОЛОШКО-АПОКАЛИПТИЧКИ
МОТИВИ У СТАРОЈ СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОСТИ И У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ
ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Тијана Ј. Милентијевић

ЕСХАТОЛОШКО-АПОКАЛИПТИЧКИ
МОТИВИ У СТАРОЈ СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОСТИ И У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ
ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2024.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Проф. др Александра Костић Тмушић, редовни професор, ужа научна област Стара српска књижевност, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет; ментор.

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, ужа научна област Српска књижевност 20. века, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет; ментор.

ЕСХАТОЛОШКО-АПОКАЛИПТИЧКИ МОТИВИ У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Резиме: Циљ ове докторске дисертације је осветљавање есхатолошких мотива и њихово присуство у средњовековној и модерној српској књижевности у контексту историјских догађаја (Косовски бој и Први светски рат), чиме ће се доказати постојање особене књижевне комуникације између ове две књижевне епохе.

Прихватање православља одредиће пут српског народа и српске државе, његов поглед на свет, уметност и науку. Средњовековна естетика и поетика књижевног стваралаштва постају нераздвојне од хришћанског погледа на свет, па је разумљиво да је есхатологија један од главних елемената књижевних дела. Есхатолошка свест и духовност као обликотворне силе биће од особите важности за овај рад, јер без уважавања и проучавања есхатолошке мисли, уграђене у основе поетике старе књижевности, није могуће адекватно књижевноисторијски разумети средњовековну књижевност, а исто тако немогуће је на прави начин схватити како се према њој односе песници модернисти и на који начин она утиче на обликовање индивидуалних поетика песника.

У раду ће се с једне стране анализирати дела српских песника из XV века, а с друге песничка остварења песника у другој деценији XX века. Сви су они живели и стварали у тешким временима за српски народ и српску књижевност. Акцент ће бити стављен на проучавање следећих мотива: покајање, пролазност и грех, последња времена, страшни суд, смрт, плач, песимизам. Тумачећи ове мотиве, објашњавајући њихово присуство у *Библији* и делима светих отаца, створиће се јаснија слика о њима и њиховом присуству у делима писаца укључених у истраживање.

Једну битну компоненту рада чиниће анализа односа историје и метаисторије. Стварност у књижевним делима подређена је уметничкој функцији, али и те како утиче на свест песника и формирање књижевног израза, док је есхатолошка слика света дубоко укореењена у човеку без обзира на епоху.

Након уопштеног прегледа развоја есхатолошких мотива у преломним историјским тренуцима и анализе утицаја историјских догађаја на књижевност, у

раду ће бити приказани засебни сегменти посвећени средњовековним писцима који су стварали у годинама пре Косовског боја, за време њега и после њега, након чега ће се дати приказ писаца који су стварали у другој деценији XX века, а код којих се на есхатолошком нивоу могу пронаћи везе са средњовековном књижевношћу, тј. византијском и библијском традицијом.

Писци чији опус анализирамо углавном су сведоци ратних дешавања или слуте шта ће се десити у скоријој будућности. Они се труде да објасне све оно што се дешава око њих, да пронађу смисао и излаз из стања у којем се налазе. Аутори модерне и средњовековне књижевности долазе из различитих епоха, имају различит поглед на свет, али посматрајући стварност која их окружује они долазе до истих осећања, која се рађају на личном и колективном плану, а то су страх, смрт, покајање, будући живот.

Применом књижевноисторијских, књижевнотеоријских и интерпретативних метода, уз ослањање на сазнања и достигнућа из естетике и теологије, сагледавањем развоја есхатолошких мотива кроз историју српске књижевности, настојаћемо да покажемо да средњовековна књижевност није изолована творевина, већ да постоји жив дијалог са српским песништвом друге деценије XX века и да се преко ње успоставља веза са византијском и библијском традицијом.

Кључне речи: есхатологија, мит, историја, Косовски бој, Први светски рат, интертекстуалност.

Научна област: филолошке науке, историја српске књижевности.

Ужа научна област: стара српска књижевност, српска књижевност 20. века.

УДК 821.163.41-1.09:2-175"14/19"(043.3)

ESCHATOLOGICAL-APOCALYPTIC MOTIFS IN OLD SERBIAN LITERATURE AND IN SERBIAN POETRY OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary: The goal of this doctoral dissertation is to shed light on eschatological motifs and their presence in medieval and modern Serbian literature in the context of historical events (the Kosovo War and the First World War), which will prove the existence of a personal literary communication between these two literary epochs.

Acceptance of Orthodoxy will determine the path of the Serbian people and the Serbian state, its outlook on the world, art, and science. Medieval aesthetics and poetics of literary creativity become inseparable from the Christian worldview, so, understandably, eschatology is one of the main elements of literary works. Eschatological consciousness and spirituality as formative forces will be of particular importance for this dissertation because without the appreciation and study of eschatological thought embedded in the foundations of the poetics of old literature, it is not possible to adequately understand medieval literature from a literary-historical point of view and it is also impossible to properly understand how to treat it. And it is also impossible to properly understand how modernist poets treat it and how it influences the shaping of individual poetics of poets.

The paper will analyze the works of Serbian poets from the 15th century, along with the poetic achievements of poets in the second decade of the 20th century. All of them lived and wrote during difficult times for the Serbian people and Serbian literature. Emphasis will be placed on the study of the following motifs: repentance, transience and sin, the end times, the doomsday, death, weeping, and pessimism. Interpreting these motifs and explaining their presence in the Bible and the works of the holy fathers will create a clearer picture of them and their presence in the works of the writers involved in the research.

One of the essential components of the work will be the analysis of the relationship between history and meta-history. The reality in literary works is subordinate to the artistic function, and it inevitably affects the consciousness of the poet and the formation of literary expression, whilst eschatological image of the world is deeply rooted in man regardless of the era.

After a general review of the development of eschatological motifs in turning historical moments and an analysis of the impact of historical events on literature, the paper will present separate segments dedicated to medieval writers who created in the years before, during, and after the Kosovo battle, after which an overview of writers who created in the second decade of the 20th century, will be given, and in whose works on the eschatological level connections, with medieval literature, can be found, i.e. Byzantine and biblical tradition.

The writers whose works we will be analyzing are mostly witnesses of war events, or they presage what will happen in the near future. They try to explain everything happening around them to find the meaning and way out of current position. Modern and medieval literature authors come from different eras and have different views of the world, and observing the reality that surrounds them, they feel the same feelings, which are born on a personal and collective level, namely fear, death, repentance, and future life.

By applying literary-historical, literary-theoretical, and interpretive methods while relying on knowledge and achievements from aesthetics and theology, by looking at the development of eschatological motifs throughout the history of Serbian literature, we will try to show that medieval literature is not an isolated creation, but that there is a living dialogue with Serbian poetry of the second decade of the 20th century and to establish a connection with the Byzantine and biblical tradition through it.

Keywords: eschatology, myth, history, Kosovo war, First world war, intertextuality.

Scientific field: philological sciences, history of Serbian literature.

Narrow scientific field: old Serbian literature, Serbian literature of the 20th century.

UDK 821.163.41-1.09:2-175"14/19"(043.3)

ЭСХАТОЛОГИЧЕСКО-АПОКАЛИПТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ДРЕВНЕСЕРБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И В СЕРБСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 20. ВЕКА

Резюме: Целью этой диссертации будет проявление эсхатологических мотивов и их присутствие в средневековой и современной сербской литературе в рамках исторических событий (Битва на Косовом поле и Первая мировая война), доказывающие существование особенного литературного общения между этими литературными эпохами.

Принятие православия определить направление сербского народа и государства, их восприятие мира, художества и науки. Средневековая эстетика и поэтика литературного творчества становятся неразделимыми от христианского взгляда на мир, поэтому видно что эсхатология один из важнейших элементов литературных произведениях. Эсхатологические сознание и духовность, как формообразующие силы, будут важнейшим элементом этой диссертации, ведь без уважения и изучения эсхатологической мысли, заложенной в основах поэтики древней литературы невозможно целесообразно и литературно-исторически понять средневековую литературу, а вдобавок, нелегко правильно осознать как к ней относятся современные поэты и каким способом она влияет на формирование индивидуальных поэтик.

В работе с одной стороны, предметом анализа будут самые произведения поэтов XX века, а с другой их поэтические достижения в втором десятилетии XX века. Все они жили и создавали в тяжелые времена для сербского народа и сербской литературы. Акцент будет сделан на изучении следующих мотивов: покаяние, недологовечность и грех, последние времена, страшный суд, смерть, плачь, пессимизм. Интерпретируя эти мотивы и объясняя их присутствие в Библии и в творениях Святых Отцов сформируется более четкое представление о них самих и их присутствии в произведениях писателей, тех, которые включены в исследование.

Одним важным элементом работы является анализ отношений истории и метаистории. Реальность в литературных произведениях подчиненная художественной функции, но абсолютно влияет на осознание поэтов и на

учреждение литературного выражения, пока эсхатологическая картина мира глубоко укоренена в человеке несмотря на эпоху.

После общего осмотра развития эсхатологических мотивов в поворотных моментах истории и анализа влияния исторических событий на литературу, в работе будут показаны отдельные сегменты посвященные средневековым писателям, которые создавали до, в течении и после Битвы на Косовом поле, а также будут показаны писатели писавшие в второй половине XX века, но у которых на эсхатологическом уровне обнаружены связи со средневековой литературой, то есть с византийской и библейской традициях.

Писатели, произведения которых интерпретируем в главном являются свидетелями войны или чувствуют, что произойдет в ближайшем будущем. Они стараются объяснить все, что происходит возле них, найти смысл и выход из находящегося состояния. Авторы современной и средневековой литературы писали в разных эпохах, у них разные представления мира, но наблюдая за окружающей реальностью они приходят до между собой похожих чувствах, тех, которые рождаются как на индивидуальном, так на коллективном уровне, в том числе: страх, смерть, покаяние, будущая жизнь.

Используя литературно-исторический, литературно-теоретический и интерпретационный методы с опорой на знания и достижения эстетики и теологии, глядя на развитие мотивов сквозь историю сербской литературы постараемся показать, что средневековая литература не изолированное творение, как следовало ожидать, но существует живой диалог с сербской поэзией второго десятилетия XX века и через нее устанавливается связь с византийской и библейской традициями.

Ключевые слова: эсхатология, миф, история, Битва на Косовом поле, Первая мировая война, интертекстуальность.

Научная область: филологические науки, история сербской литературы.

Более узкая научная область: старая сербская литература, сербская литература 20. века.

УДК 821.163.41-1.09:2-175"14/19"(043.3)

САДРЖАЈ

1. Уводна разматрања	1
1.1. Есхатолошка основа српске књижевности.....	1
1.2. Есхатологија и <i>Свето писмо</i>	17
1.3. Византијско наслеђе и есхатологија.....	24
1.4. Есхатолошки мотиви.....	32
2. Историјска основа српске књижевности.....	43
2.1. Историографска метафикција.....	43
2.2. Историјски подтекст средњовековне књижевности.....	50
2.3. Стварност и бег од стварности у делима модерниста и експресиониста.....	58
3. Историјски догађаји у контексту есхатолошких мотива.....	72
3.1. Косовски бој и последња времена.....	72
3.2. Последња времена у средњовековном Новом Брду.....	83
3.3. Балкански ратови између песимизма и рађања родољубивих идеја.....	86
3.4. Први светски рат и последња времена.....	93
4. Есхатолошко-историјско поимање света у средњовековној књижевности у периоду Косовског боја	100
4.1. Увод у надлазећу катаклизму.....	100
4.2. Исихастички тиховатељи у последњим деценијама XIV века.....	107
4.3. Записи о Косовском боју и кнезу Лазару.....	116
4.4. Јефимија – песникиња бола и туге.....	129
4.5. Деспот Стефан Лазаревић – песник српске деспотовине.....	138
4.6. Григорије Цамблак – есхатолошки песник исихастичке оријентације	144
4.7. Константин Филозоф – историчар српске деспотовине.....	152
4.8. Димитрије Кантакузин (преглед есхатолошких мотива)	157
4.9. Константин Михаиловић – хроничар новобрдског страдања	171

5. Есхатолошко-историјско поимање света у књижевности друге деценије XX века.....	176
5.1. Милан Ракић између садашњости и прошлости.....	176
5.2. Песимизам и смрт у поезији Симе Пандуровића.....	198
5.3. Есхатолошка слика света у поезији Владислава Петковића Диса.....	217
5.4. Слика српског страдања и нада у васкрсење у поезији Милутина Бојића.....	232
5.5. Андрићев немир душе у току Првог светског рата.....	245
5.6. Однос према историји и религији у поезији Милоша Црњанског.....	258
5.7. Душан Васиљев и ратни трагизам.....	272
5.8. Слика Албанске голготе у поезији Растка Петровића.....	285
6. Дијалог епоха–завршна разматрања.....	294
6.1. Есхатолошки мотиви као наговештај великих страдања.....	294
6.1. Историјски догађаји и есхатолошке теме.....	304
7. Закључак.....	315
Извори.....	325
Литература.....	327

1. Уводна разматрања

1.1. Есхатолошка основа српске књижевности

Књижевност је област уметности без које је људски живот незамислив, она нас учи прошлости и води ка будућности. Књижевност не постоји сама за себе; у књижевним делима увек се могу пронаћи чињенице које нису књижевне, већ припадају некој другој области или науци. Димитрије Богдановић наводи основне чиниоце који утичу на књижевност, а то су: „Простор на коме један народ живи, културни додир и суседства, заједница у коју се интегрише, политички програм и задатак који поставља себи у одређеном периоду“ (Богдановић, 1991, стр. 89). Поред ванкњижевних утицаја, увек постоје и утицаји једног књижевног дела на друго. Најутичајнији фактор обликовања књижевних дела свакако је *Библија*, и не само књижевних дела, већ се читава европска култура развијала под утицајем *Библије* и хришћанског учења. Од времена прихватања хришћанства као званичне религије оно постаје духовна сила и модел обликовања људског живота и уметности.

Сродност религије и уметности постоји од самих почетака људског стварања, а у књижевности је, између осталих уметности, та међусобна веза у свим временима највидљивија, будући да их повезује писана реч преко које се преноси спознаја света, људске душе и универзални смисао људског живота. Религиозни елементи постају неодвојиви део датог текста и тако инкорпорирани у књижевност чине да књижевна дела постају преносник хришћанског наслеђа. Говорећи о настанку и развоју наше средњовековне књижевности, Драгољуб Павловић каже: „Наша средњовековна књижевност настала је и развијала се поглавито у крилу цркве. То је било и сасвим природно када се има у виду да је хришћанска црква заиста била идеолошки представник средњовековног феудализма, и да је она као главна идеолошка сила феудалног поретка давала тон

целокупном ондашњем духовном и културном животу” (Павловић, 1964, стр. 5–6).

Наша средњовековна књижевност постаје неодвојива од хришћанског погледа на свет и у њој не можемо тражити само књижевне елементе јер, како истиче Радмила Маринковић, „у средњем веку све је хришћанско, све је у склопу хришћанске мисли о земаљском – временом и вечном – надвременом“ (Маринковић, 2001, стр. 66). Тек проучавањем религиозног аспекта може се разумети поетика старе српске књижевности.

У српској науци о књижевности говор о религиозним елементима стваралаштва дуго је био потискиван, хришћански мотиви су одбаћивани зарад неких других, а често је и сама средњовековна књижевност тумачена као стваралаштво без икаквих уметничких вредности:

„Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, хагиографских списа, ’хвалних житија’ христољубивих и благочестивих владара, у најбољем случају апокрифних дела, производа болесне средњовековне црквене романтике, све је то било више писменост него књижевност у правом смислу, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другога“ (Скерлић, 1967, стр. 15).

За Скерлића српска средњовековна књижевност је творевина која припада цркви и која је стварана зарад ширења хришћанских идеја. Предраг Палавестра уочава грешку коју Скерлић прави и истиче значај како средњовековне књижевности, тако и цркве на развој и очување народа кроз векове:

„Он не види да је православна црква била најсигурнија заштита од денационализовања Срба у Аустроугарској и Турској. Не зна да је српска црква била она сила која је за нашег робовања држала на окупу српски народ, да је Српска патријаршија извршила ону улогу коју су имале на западу апсолутне монархије – да је створила српску нацију, извршила духовно уједињење српског народа. Најмање му долази на ум да је религиозна мисао у историји свих народа, старија и јача од књижевне“ (Палавестра, 1977, стр. 614).

Реч је моћно средство за преношење божанске истине, те се у средњем веку реч Божја ширила како усменим, тако и писаним путем. Средњовековни писац, сав прожет хришћанским идејама, жели да људима пренесе једину, праву истину и да се преко њега чује Божја реч. Отуда је наша средњовековна поезија неодвојива од православља и религијских осећања, али она је уједно и онај део српског наслеђа без кога је немогуће разумети све оно што се дешава у новијој књижевности – зато се повратак и истраживање средњовековне књижевности може разумети као трагање за сопственим бићем.

Хришћански мотиви, који су оспоравани код Скерлића, чине везивну нит са српским средњим веком, пре свега на духовном плану, али се веза може пронаћи и на многим другим плановима. Марија Јефтимијевић Михајловић наводи и разлоге занемаривања естетских вредности старе српске књижевности, који су пре свега били идеолошки и историјски: „Због спољашњег приступа стара српска књижевност је естетски била занемаривана, као и њен духовни и хришћански значај“ (Јефтимијевић Михајловић, 2011, стр. 190). Како се мењао друштвено-историјски и идеолошки контекст, тако се и српској средњовековној књижевности прилазило на један нов начин, који је откривао сву њену лепоту из које сија светлост православља. У тумачењу средњовековне књижевности не смеју се занемарити начела хришћанске гносеологије, јер се уз њих откривају универзалне вредности ове књижевности. Чедомир Ребић приступа осветљавању унутрашњег значења средњовековне књижевности и долази до закључка да је *узвишено главна естетска категорија у свим врстама византијске средњовековне умјетности*“ (Ребић, 1996, стр. 33). Давор Миличевић у књизи *Плаштаница стиха* говори о православној духовности¹ у српској поезији и наглашава да је основа те духовности садржана „у инсистирању теорије и праксе Источне цркве на литургијском доживљају свијета“ (Миличевић, 2005, стр. 19). Може се закључити да су важни елементи поетике средњовековне књижевности

¹ Православна духовност огледа се у животу и вери, у врлинама, обредима и молитвама, у литургијској свести и тежњи за животом у Христу, она је тежња за човековим сједињењем са Богом.

њен православни дух и велика естетска вредност, који су због разних ванкњижевних разлога често занемаривани.

О хришћанском духу средњовековне књижевности пише и Александра Костић Тмушић: „Према својој основној мотивици и изразу стара српска књижевност је била превасходно духовна; њени први творци су духовна (црквена) лица, углавном монаси, образовани на богатој духовној и црквеној традицији“ (Костић Тмушић, 2007, стр. 65). Од жанрова, преко тема и мотива све је религиозног карактера:

„Ништа се неће у њој разумети без тог централног литургијско-евхаристичког, сотериолошког кључа. Ниједно житије, ниједна похвала, ниједан акатист, канон или молитва, плач или цело једно последованије – неће се моћи разумети без тога. А то значи да је у литургијском феномену кључ за тумачење свеукупне естетско-поетске феноменологије старе српске литургијске књижевности. Неспоразуми настају када се то занемари, или када се тај феномен не схвати“ (Богдановић, 1997, стр. 267).

Хришћански мотиви прожимају целокупну средњовековну књижевност. У раду се неће анализирати сви хришћански мотиви, већ само они који су део есхатолошке мисли и који чине карактеристичан садржај старе српске књижевности. Проучавање есхатолошких мотива у српској књижевности је веома комплексно и недовољно истражено. У оквирима српске средњовековне књижевности најзначајнији допринос проучавању ових мотива дали су Драгиша Бојовић², који сматра да да је есхатологија „један од важних елемената

2 Бојовић, Д. (2004). *Српска есхатолошка књижевност*. Ниш/Косовска Митровица: Центар за црквене студије/Филозофски факултет; Бојовић, Д. (1998) *Српска књижевност 15. века и последња времена*. У: М. Пантић (ур.), *Српска књижевност у доба деспотовине*. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“; Бојовић, Д. (2007). *Књижевник-интелектуалац пред историјом и последњим временом*. У: С. Мишић (ур.), *Моравска Србија. Историја, култура, уметност*. (53–62). Крушевац, Београд: Историјски архив, Одељење за историју Филозофског факултета; Бојовић, Д. (2003). *Од историјске конкретности до метаисторијског идеала. Есхатолошка поема Лазе Костића*. У: *Књижевност и историја 5, Историја у романтичарској поеми код Словена*, (49–55). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.

средњовековне уметности“ (Бојовић, 2004, стр. 4), и Александра Костић Тмушић³, која у својим компаративним истраживањима проучава присуство есхатолошких мотива у средњовековној и савременој књижевности.

Драгиша Бојовић сматра да је „есхатолошка митологија у српској средњовековној књижевности само природан одраз поетике, византијске и српске, која је и у литератури афирмисала царство небеско као крајњи циљ и једини смисао овоземљског људског постојања“ (Бојовић, 2004, стр. 17). Једна од основних поставки светосавља јесте одрицање и уздржавање од пролазних овоземаљских задовољстава зарад вечних вредности. Овоземаљски живот је само привремен, он је „објективирани и принудно социјализирани поредак“ (Берђајев, 1984, стр. 47) и на његовом крају, односно почетку, стоји царство небеско. Царство небеско је вечност у коме ће човек наставити да живи након смрти. Вечност је инспиративна тема за песнике, јер сви слуте и траже одговоре о њој, те тако желе да осветле шта се дешава са човеком након завршетка овоземаљског живота.

Средњовековни писци знају да се смисао људског живота може открити једино ако се крене од постања света, па све до његовог преображаја у вечност. Савремени аутори ће отићи даље; вратиће се у време преегзистенције, тежећи да открију шта се дешавало са човеком пре самог рођења. Тражећи одговоре на сва ова питања, књижевност бива нераскидиво повезана са есхатологијом⁴, која пружа одговоре о последњим и будућим временима. Есхатологија није наука о крају,

³ Костић Тмушић, А. (2016). Мотив страдања у делу новобрдских књижевника XV века и песника Великог рата. У: *ВЕК српске Голготе (1915–2015)* (161–172). Косовска Митровица. Филозофски факултет; Костић Тмушић, А. Јекић, С. (2020). Есхатолошки мотиви у списима Раваничана о Косовском боју (85–97). У: *Октоих: Часопис Одјелења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори* X/11. (уред. Лидија Томић). Никшић. Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Костић Тмушић, А. (2022). Молитвена и песничка реч монахиње Јефимије кроз призму есхатологије (99–113). У: *Октоих: Часопис Одјелења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори* XII/13.

⁴ Назив есхатологија потиче од грчке речи *eshaton*, што значи *последње*, па би ово била реч о *Последњим стварима – догађајима*; док оно што је на почетку, то је *прво* и зове се *протологија*. Значи: стварање света, почетак света, то би назвали Протологијим (=Првословље), а ово је есхатологија (=Последњословље) (Јевтић, 2010, стр. 403).

већ о једном новом почетку, када ће нестати бол, патња, зло и када ће наступити време вечног добра и лепоте.

Последњи дани овоземаљског постојања биће прожети страдањем и разним катастрофама. У тим данима сукобљаваће се царства, наступиће ратови који ће довести до глади, болести и смрти. Човек ће бити окренут материјалном богатству и основне моралне вредности ће бити запостављене. Они окренути Господу осетиће страх због свега што се дешава, јер знају да се последње време приближава и свесни су онога што следи након стварања царства небеског. Последње време није крај за људску душу, она наставља да живи, а од начина живота на земљи зависи њено место у царству небеском. Душа је вечна, она је суштина људског бића која тежи небеском животу. Може се закључити да се смисао људског живота не налази на земљи, овоземаљска људска историја је пут ка царству небеском. Схватање живота и света код средњовековних људи најбоље је објаснио Милан Кашанин, који каже:

„Растрзани контрастима суровости и нежности доброчинства и злочинства, средњовековни наши људи, који су се држали да су дела божја дивна, страшна и света, бринули су се колико о двору у коме ће живети, толико о цркви у којој ће их сахранити – подједнако су размишљали о уживањима на овој земљи и о казнама на оном свету. Смрт је била једна од њихових непрекидних мисли, страх од Страшног суда од централних мотива њихове вере, грех и казна од главних побуда њиховог морала. Загробни живот је у њиховој свести био не мање присутан од земаљског, анђели су били за њих реална бића каогод и људи“ (Кашанин, 1975, стр. 19).

Човек средњег века живи између два света: оностраног и ононостраног. На овом свету он је само путник чији је поглед усмерен ка вечности. Међутим, да би стигао до вечности, на овом свету мора живети у јединству са Господом. „Тиме што је Он Бог и постао човек, узео је и саставио божанство и човечанство и тако човека сјединио са Богом. То осећање да је Он већ дошао, да је већ ту, и да ће поново доћи, држи праведнике већ сада укотвљене у будућности, у усмерености ка царству небеском“ (Јевтић, 2010, стр. 415).

Хришћанско схватање времена је линеарно, оно почиње од тренутка стварања, тј. са првим Христовим доласком и иде ка свом крају. Крај ће наступити у тренутку другог Христовог доласка, на дан Страшног суда. У том трену судиће се живима и мртвима, јер „цео човек динамички сконцентрисан у души, предстоји суду Божијем“ (Мијач, 1988, стр. 69). Након страшног суда настаје нов свет, тј. вечност. „Зато есхатологија није футурологија, ишчекивање неке будућности. Није укидање постојећег света, још мање човека, него проширење, просветљење, преображење, прослављање свега постојећег“ (Јевтић, 2010, стр. 408). Сергеј Авериницев сматра да време уопште има два ступња: „Овај век и онај који га превазилази будући век“ (Авериницев, 1982, стр. 122). У будућем веку долази до уједињења Бога и човека. Како Сергеј Булгаков у својој књизи *Јагње божије* објашњава, „Бог није створио свет са намером да остане у односу на њега на дистанци која обично постоји између творца и творевине, већ га је створио са циљем да превазиђе то растојање и потпуно се сједини са њим, не само споља, већ и изнутра“ (Булгаков, 2011, стр. 193).

Будући да су сва наша стремљења усмерена ка будућности, вечности и проналаску смисла егзистенције, постаје јасно зашто је есхатолошка свест у тесној вези са природом књижевног стваралаштва. Есхатолошке мисли налазе се у *Библији*, и то не само у *Апокалипси* него и у другим текстовима како *Старог завета*, тако и *Новог завета*. У овим текстовима проналазимо све есхатолошке мотиве: покајање, смрт и митарства, рај и пакао, други Христов долазак, страшни суд и васкрсење.

Од *Библије*, преко светоотачких списа, есхатолошки мотиви постали су важна карактеристика српске средњовековне књижевности, али и свеукупног књижевног израза. Дух последњих времена осећа се у нашој књижевности од њених почетака па до данашњих дана. Мисли о вечности, есхатолошком ишчекивању, прелазак из садашњег живота у живот будућих векова су мисли на којима је засновано и светосавље као филозофија живота српског народа. О есхатологији у српској књижевности Драгиша Бојовић закључује да је она „присутна кроз два модела: преко књижевних текстова доминантног есхатолошког опредељења и кроз корпус есхатолошких идеја заједничким већем броју остварења“ (Бојовић, 2004, стр. 5). Примећено је и присуство есхатолошких

мотива у српској књижевности на самом почетку XX века, па је неопходно проћи дијахронијску перспективу како би се синтетизовао увид у њихово постојање.

Свети Сава први уводи есхатолошке идеје у стару српску књижевност. Код њега се могу пронаћи готово сви есхатолошки мотиви, од пролазности, страшног суда, другог Христовог доласка до питања о судбини душе. „Есхатолошки ставови припадају целини светосавске теологије и попут сотериолошких, представљају самосталну компилацију библијских текстова и светоотачких учења“ (Поповић, 1992, стр. 166). Светосавску етику треба посматрати као „пут васпитања православне личности, а то значи непрестана борба са страстима, гресима у себи и ван“ (Јефтимјевић Михајловић, 2011, стр. 202). Свети Сава на сопственом примеру показао је како треба живети и стварати и дао је образац за српско средњовековно стваралаштво.

Књижевно дело српског писца и светогорског монаха XIII века, Доментијана, спада међу класична дела српске књижевности. Иако песник светлости, Доментијан у своје дело уноси апокалиптичке мотиве страдања народа. Страдање је код њега, као и код песника који ће стварати после њега, схваћено као последица превеликог греха који се уселио у душе људи:

После њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен вечи од првога, веома не волећи род наш, стрељајући без стреле, и бодући без копља, и секући без мача, и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу, и хватајући без руку (Доментијан, 1988, стр. 311).

Са Теодосијем у српској књижевности у потпуности ће преовладати есхатолошки мотиви. Они ће испунити његово дело, а нарочито ће бити доминантно њихово присуство у *Житију Светог Петра Коришког*.

„Са Теодосијевим *Житијем Светог Саве* завршава се епоха добрих анђела у српској црквеној књижевности. *Житије Светог Петра Коришког* у том смислу представља прекретницу. Њиме почиње историја демонских испитивања душе, чиме силазак метаисторије у историју добија нову

димензију – драматично остварење анахоретске⁵ есхатологије“ (Бојовић, 2004, стр. 74).

Новина коју уноси Теодосије је мотив митарства и испитивање душе од стране демона. У *Житију Светог Петра Коришког* у средишту се налазе испитивања душе од стране демона. Демони испитују душу након смрти, али су испитивања могућа и у овоземаљском животу:

И напунили бејаху сву долину и по стенама под оружјем хођаху, са шлемовима у облику глава, дивљих вепрова и с ликом медведа и осталих звери на глави, и тако страшан приказ твораху како би маштаријама уплашили светога (Теодосије, 1988, стр. 278).

После Теодосија три значајна српска писца говоре о митарствима: архиепископ Данило II, Монах Јефрем и Димитрије Кантакузин. Са архиепископом Данилом и његовим настављачима светлост XIII века почела је брзо да се гаси. Кроз читав XIV век она се све више губила, и после Косовске битке, када је Србији највише била потребна, она се потпуно угасила. Архиепископ Данило у *Житију краљице Јелене* посебну пажњу посвећује души, њеном сусрету са љутим и немилостивим анђелима, оплакивању душе:

А мене грешну и недостојну рабу своју не презри, да се не порадује непријатељ мој због мене, јер знам да си близу скрушених срцем и спасаваши смерне духом. Зато треба да се прво бојим Твога светога имена и да у свему чиним вољу Твоју, по Богооцу Давиду: „Почетак премудрости је страх Божји.“ Дај ми извор суза, да омијем душевне нечистоте. Ако се трудимо да сабирамо земаљско благо, која нам је корист од тога? Све то слично сенци пролази и као снови онога који устаје (Данило II, 1988, стр. 82).

⁵ Анахоретство је најстарији и најјачи облик монашког живота. Анахорети кидају све везе са људским друштвом, живе потпуно усамљено у каквој рушевини, пећини или колиби и лишавају се сваке угодности, па и онога што је преко потребно: редовне хране, сна и одмора. Отац анахоретства је Свети Антоније Велики.

Песници друге половине XIV века разликују се од својих претходника, јер раде и стварају у Србији. Они постају сведоци друштвених превирања и мрака који се надвија нас Србијом. Монах Јефрем је изразито есхатолошки песник. Док се опасност по хришћанске народе приближава у облику неверника, монах Јефрем слути да су последња времена пред вратима. Његово дело прожето је покајничким духом, јер време за покајање истиче, а грех је испунио душу и његов народ:

*Грознога и страшнога онога часа
Кад будеш сео на престо, Владико
Да тад испиташ свако племе,
Избави ме у злу поживела
Јер бесима постадох на смех*
(Монах Јефрем, 1986, стр. 148).

Индивидуални страх од онога што следи након смрти, после Косовске битке, уступиће место колективном страху. Српски народ се нашао пред колективном катастрофом. Светородна династија се гаси, великаши се отимају о власт, воде се унутрашњи ратови у којима се страда од братског мача, а са истока уместо светлости стиже мрак који прети да покори цео хришћански свет. Један јунак улива наду да је царство небеско достижно, кроз Лазарево страдање цео српски народ се опредељује за царство небеско.

Код писаца који стварају у XV веку колективни план ће поново бити потиснут и у први план ће избити лична есхатолошка свест. У делу Григорија Цамблака истичу се монашко-исихастичке идеје. „У *Житију Стефана Дечанског* историјски податак није више важан, у први план избија унутрашња природа, психологија јунака биографије“ (Богдановић, 1991, стр. 207), док ће се с друге стране у делу Константина Филозофа изразити на најбољи начин све нове тежње у култури српског народа. Његово *Житије деспота Стефана Лазаревића* није писано као стандардно светачко житије. Константин Филозоф није апстрактан, већ је пре свега историчар.

Изразито есхатолошког песника опседнутог будућим временом проналазимо у Димитрију Кантакузину. У његовом делу спајају се лична и општа есхатологија. Мисао о пролазности човека и света изражена је у стиху „пролази

тако и обличје тог света“ (Кантакузин, 1993, стр. 40). У делу Димитрија Канаткузина остварена је веродостојна слика страшног суда, греха, душе која страда и која ће завршити у најгорим мукама:

*Пређе смрти мртав ваистину ја,
Пређе суда савешћу осуђиван,
пређе мука мислима у шкргуту зуба,
пређе конца мучити се знам без краја.*

*Тако огњена страшим се распаљења,
тако шкргут зуба тај жестосрдни чекам,
тако црвљих бојим се икакљивих дела,
тако спољна тама у станиште мени.*

*Мене тартар да васплачет се и бездна,
мене ада да жали тамноје дно,
мене иже в њих житији хотештаго*

Мене таму вазљубившаго, а не свет(Кантакузин, 1963, стр. 49–50).

Песник слуги да ће се пророчанство о крају света остварити, јер живи у времену сурове стварности. Стварност у којој се намножио грех одводи душу у пакао, молитва коју упућује Богородици „упућена је да би избегао леву страну на Страшноме суду, где све припада власти таме, шеола и смрти“ (Бојовић, 2002, стр. 54). Плаши се личног страдања, али и колективног које је неизбежно у данима када је Ново Брдо губило свој сјај: „Са златних брегова Новог Брда сагледавао је апокалиптичка кончања, а из поетски домашених висина видео је пролазност дароносија свога града и свега овоземаљског“ (Трифунковић, 1972, стр. 500).

Поред Димитрија Канаткузина још један Новобрђанин је оставио дело прожето есхатолошким духом. То је средњовековни писац Константин Михаиловић. Оно што је посебно значајно у Михаиловићевој хроници „као књижевноисторијска чињеница и слика за народно памћење, јесте потресан запис о паду Новог Брда у коме се иде до детаља“ (Костић Тмушић, 2010, стр. 57).

Есхатолошка нит се не прекида са падом под турску власт, већ наставља да живи у делима и да васкрсава у много већем обиму у преломним тренуцима српске историје. Песнички ток који је обележен апокалиптичним знаком почиње са родоначелником српске књижевности, али не нестаје са српском средњовековном књижевношћу, већ се наставља у поезији Ђуре Јакшића, Лазе Костића, Војислава Илића, Диса, Симе Пандуровића, Растка Петровића, Миодрага Павловића и других.

Да је хришћански извор од великог значаја у формирању књижевног израза, види се и на примеру књижевности у XX веку. Она нам показује да су нека од највећих дела настала на основама хришћанске, православне духовности. Када се сагледава однос српског народа и вере, онда је карактеристично запажање М. С. Милојевића: „Наша се православна вера, са народношћу нашом српском, слила и ујединила, да једно без другог и не мислимо, и да једно без другог, у потпуној целини својој, са свим и никако не могу опстати, као душа без тела и ово без душе“ (Милојевић, 1997, стр. 117). Српска књижевност је прожета православним духом, кроз њу и данас провејава припадност византијском културном миљеу. Све тежње да се приближимо модерним европским токовима нису успеле да искорене оно што је наша суштина, а то је византијско и библијско наслеђе.

Православна духовност постаје саставни део модерних поетика и важан метод у проучавању књижевности. О њеном значају говори Ранко Поповић:

„Ако се у први мах може учинити да овако замишљен посао вреба опасност немогућности адекватног теоријског и методолошког заснивања, та је бојазан тек привидна. Наиме, искорак у теолошку димензију језика и књижевности није ништа мање неизвјестан од социолошког или психолошког; самим тим што су много старије, ту су сродности много дубље и интензивније. На тај начин књижевност се доводи у сами епицентар антрополошко-културолошког контекста, а управо такав приступ се последњих деценија потврдио као најцелисходнији. Исто тако, сва ваљана и потврђена начела нововјековних књижевнонаучних метода могу се укључити у приступ чије је темељно разликовно обиљежје православна духовност, са кристално јасном семантиком библијских и светоотачких текстова“ (Поповић, 2013, стр. 6).

Континуитет између средњовековног књижевног наслеђа и модерне књижевности не постоји само у присуству православног духа, већ се имају у виду теме, мотиви, поетски поступци. Оно што ствара проблем јесте различита функција и место мотива у једној и другој књижевности:

„Уметничка дела (како их ми зовемо) створена су у средњем веку као метафоре које су нешто друго значиле, и са тог становишта су дела и процењивана. Она су била контабилна, могла су се посматрати као видљиви приказ једне мисли, која није схватана као *садржај* у оном смислу у коме ми правимо разлику између садржаја и форме уметничког дела; напротив – та мисао је била форма, а за њу је материја била оно што је за нас форма садржаја. Данте то објашњава у гозби (*Convivio*) кад каже да је алегоријски смисао форма буквалног смисла“ (Асунто, 1975, стр. 29–30).

Песници трагају, откривају прошлост и уграђују је у сопствену поетику⁶, прилагођавајући је своме времену. Тања Поповић сматра да би ту појаву „најпре требало одредити као трагање за архетиповима који симболички могу преобликовати ново стваралаштво, везујући датог писца у исти мах непосредније за родно тле“ (Поповић, 2001, стр. 477). Трагајући за архетипом, модернисти стижу до *Библије*, која је основ европске културе и традиције, и њихова уметност преузима неке од функција религије: „Свеједно да ли уметност схватају као вишу супституцију религије, или бране супремацију религије над уметности, или их сагледавају у специфичној духовној симбиози, као Исидора Секулић, сви модернисти осећају и покушавају да афирмишу месијанску улогу уметности“ (Радуловић, 2011, стр 135–136).

У средњовековној књижевности песници су у есхатологији трагали за одговорима на она питања која су их мучила у свакодневном животу. Трудили су се да објасне бројне ситуације у којима су се налазили појединци, али и читави народи. Савремена филозофија проблем људске егзистенције такође ставља у центар истраживања. Човекова егзистенција и његов однос према свету код савремених аутора биће постављени на нове основе. Како се у раду компаративно

⁶ „Многобројни митови, легенде и симболи из прошлости позајмљују се и стављају у нови контекст, чиме се мења њихово традиционално значење. Отуда модернизам најављује појаву интертекстуалности, која ће се нарочито развити у постмодернизму“ (Поповић, 2010, стр. 445).

проучавају две потпуно различите епохе српске књижевности, важно је да се есхатолошки мотиви протумаче у односу на контекст, поглед на свет и утицаје. Интерпретирање неког дела увек мора имати у виду и моменат настанка. Често се значење самог дела може најбоље открити када се доведе у контекст традиције којој припада. Зато делу треба приступити као отвореном дискурсу у коме се може открити веза са другим текстовима, без обзира на њихову временску удаљеност; могу се одредити услови настанка и њихова међусобна повезаност.

И савремени и средњовековни песници трагају за разрешењем личних али и општих опсесија и проблема. Хришћанство преко есхатолошких мотива нуди одговоре на основна егзистенцијална питања која човек себи поставља, а песници их прихватају, преиспитују или реактуализују. У зависности од средстава и поступака који су у том тренутку актуелни, различито ће бити протумачени и уткани у књижевно дело. Велики песници су они који говоре истину о Богу, смрти и љубави, јер кроз њих проговара човеков целокупни духовни живот.

Наговештај, али и присуство есхатолошких мотива уочиће се уочи самог Првог светског рата. Поред култа жене и култа прошлости, српски песници епохе модернизма највише песничке домете достизали су певајући о одвајању живота од смрти, ништавила и пролазности света, нескладу између друштва и поједница. За песнике свет је тајна, време је тајна; кроз поезију покушавају да открију везу човека са светом и да дочарају осећање самоће и зебње. Песимизам нипошто није био само одлика симболиста, али су трагична осећања код њих била присутна у толикој мери да трагизам постаје идејно језгро симболистичке поезије. Предраг Палавестра закључује:

„Трагични тонови и близина смрти у песнички простор српског симболизма нису доспели као наноси помодне филозофске плиме песимизма, нити као рефлекси бодлеровских и поовских мрачних слутњи распадања, већ као плодови унутрашњег духовног континуитета“ (Палавестра, 1986, стр. 209).

Теме које опседају српске симболисте су тама, кајање, смртна језа, смрт и страх од смрти, мртва драга, безизлазност живота, ништавило, визије оностраног

и подземног света. Овоземаљски живот је, као и код песника средњег века, ништаван и пролазан, спасење је могуће само у животу након смрти.

Лична есхатолошка свест у тренуцима када је свет уздрман друштвеним променама бива замењен колективним страхом. Песници слуте трагедију, осећају страх и постављају питање који је смисао живота у једном таквом времену. Војислав Илић у својој поезији тематизује смак света и даје апокалиптичке визије. Кад се угаси сунце, у песми *Последњи дани* сигуран је долазак анђела смрти:

*И само један глас пространство потреса широм,
Глас вечне правде је то. Анђео смрти се ближи,
И неми његов ход очајни ударице славе:
Стрепи од гнева тог, јер бог се у гневу стреса
(Илић, 1923, стр. 63).*

Духовно клонуће осећа се код многих модерниста од Милана Ракића, преко Симе Пандуровића, до Диса:

*Јер, верујте ми, свет је мрак ћелије,
Где чашу нада отров прелије,
У трци дана, у лутању том;
И свет је греха и разварта дом,
Где влада лупеж или блудница,
И свет је тешка, страшна лудница,
И болница, и тамница за робље,
И тужно, вечно, прекопано гробље
(Пандуровић, 1989, стр. 12).*

У песништву Милутина Бојића остварује се поетска слика колектива и бол народа. Он је сведок трагичне судбине српског народа. Приметан је снажан утицај *Библије* на Бојићево песништво, што је приметио и И. В. Лалић: „Међутим, дух који прожима неколико његових позних песама, квалитет универзалности о којој је малочас било речи, упућује нас на мисао да је Бојићев доживљај *Библије* био

слојевитији и дубљи и да је утицао на формирање његових највреднијих песничких открићења“ (Лалић, 1997, стр. 69).

Књижевност после Првог светског рата доноси значајне промене у односу на предратне прилике: „Одбацује се систем вредности националне литературе, а васпостављају се оне вредности које су у том периоду биле одбачене; измењен је однос према традицији и убрзано се сустичу и прате европски поетички токови“ (Филиповић, 1981, стр. 196–197). Али и поред удаљавања од традиције и негирање исте, мотиви пролазности, смрти, страха остају најважнија песничка реакција на рат.

Иво Андрић у своја прва дела уноси осећање неизбежне смрти, пролазности, осећање усамљености, меланхолије, што га повезује са оним књижевним круговима у којима је доминирало осећање песимизма и декаденције. Тамница, бол, осећање угрожености егзистенције – све су то мотиви које проналазимо у његовој поезији:

*Тога је јутра црна птица пјевала у срцу мом:
Била је – била! – твоја младост
И све је прошло са њом;
Не походи нас двапут радост;
Црвљиво воће брзо зре;
А сужањ не зна сунца ни неба
Већ брзо стари и брзо мре (Андрић, 2011, стр. 22).*

Стварност рата и бесмисао истог неизбежна је опсесивна тема и српских експресиониста Милоша Црњанског, Рада Драинца, Станислава Винавера, Растка Петровића, Душана Васиљева. Мада је рат био завршен, он се драматично настављао у визији српских писаца, а визија рата је погодно тло за присуство есхатолошких мотива.

Закључујемо да тумачење есхатолошких мотива доприноси изградњи најшире схваћене духовности српске поезије, поготову поезије друге деценије XX века и опште поетике српске књижевности. Елементи средњовековне поетике и есхатолошка усмереност те књижевности кореспондирају са модернистичким искуствима, стрепњама и стваралачким преокупацијама савремене књижевности.

Када се говори о поетичком континуитету између средњовековне књижевности и поезике песника: Милана Ракића, Симе Пандуровића, В. П. Диса, Милутина Бојића, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Растка Петровића и Душана Васиљева, имаће се у виду не само присуство тема, мотива, поетских поступака и средстава средњовековне књижевности у њиховим делима, већ и духовни континуитет који се остварује између старе српске и модерне књижевности.

Континуитет између средњовековне и савремене књижевности успоставља се уметничким дијалогом и тражењем одговора на основна егзистенцијална питања. У том трагању песници стижу до истог извора, тј. *Библије*. Желећи да пронађу одговоре и разреше сопствене духовне опсесије и проблеме, песници у средњовековној култури проналазе мотиве и теме који им омогућавају да одговоре на све изазове и дилеме. Иако се књижевност од почетка двадесетог века до Првог светског рата и након њега огледа у постојању различитости, сукобљавању стилова и поларизацији естетских и духовних опредељења како у предратним, тако и у ратним данима, утисак на основу овог кратког прегледа је да ни за тренутак нису угрозили национално обележје српске књижевности и да се у њеном језгру налази дух православља.

1.2. Есхатологија и *Свето писмо*

Према хришћанском учењу све на свету створио је Бог: *Како су величанствена дела Твоја, Господе! Све си премудрошћу створио; испуни се земља творевине Твоје* (Пс 103, 24). Бог ствара ни из чега и све створено су дела Божја. „Свет је и настао зато што је Бог у почетку пожелео слободу“ (Берђајев, 2002, стр. 47), човека је створио на самом крају стварања, према своме лику. Човек је круна стварања, а човек носећи Бога у себи има могућност стварања уз посредство Светог духа: *Ко верује у мене, дела која ја творим и сам ће творити, и већа од ових ће творити* (Јн, 14, 12). Стварање постаје пупчана врпца која човека повезује са Творцем „његов је задатак да одсликава Бога у творевини; да доприноси да се божије присуство и воља божија и сила љубави његове упрострањују по земљи и целој васељени“ (Костић, 2001, стр. 24). Човек има

божанску искру у себи, Господ му је даровао стваралачку моћ да га кроз њу прославља.

Средњовековни писац ствара дело сматрајући да кроз њега проговара Свети дух. Књижевно дело је Божја порука људима како треба живети и радити на овом свету, да би се задобило царство небеско. Преко књижевних порука човек се стално подсећа чињенице да је пролазан и он, али и свет у коме живи и да треба да се труди да иде путем који му Бог показује, како би се уздигао до бесмртности. Верујући да је све што стварају дар од Бога, писци не одступају од устаљених образаца; они цитирају делове *Библије* и тако оправдавају веродостојност написаног. Ирена Шпадијер наводи да библијске реминисценције служе за „премошћавање јаза између литерарног, књижевног и вишег духовног смисла“ (Шпадијер, 2014, стр. 143). Тежња аутора да текст снабдеју одговарајућим наводима из *Светог писма* према Лихачову је једна специфичност књижевности, а не њено сиромаштво (Лихачов 1972, стр. 131). И поред свих настојања писаца да своја дела граде по утврђеним обрасцима и да у преузимању делова из *Библије* поткрепе своје идеје и мисли, индивидуални стил не може да се сакрије. Свако дело средњовековне књижевности, колико год тежило опонашању форме која већ постоји, постаје оригинална творевина аутора и у њему се препознаје индивидуални стил аутора.

Библија је најважнија књига како у хришћанском свету, тако и у светској уметности, она је живот и начин живљења у овом свету. Библијски поглед на свет прожима многа књижевна дела, он даје оквир и мисаону интонацију и постаје духовни ауторитет од којег се полази. *Библија* је стални извор надахнућа, представља ризницу за важна питања живота и смрти. Марија Јефтимјевић Михајловић у раду *Православна духовност старе српске књижевности* каже: „Цитати из Светог писма у делима српске средњовековне књижевности имају посебну естетску функцију – они су кључ за разумевање унутрашње структуре дела; из односа унутрашњег према спољашњем, историјским и биографским догађајима, рађа се смисао дела“ (Јефтимјевић Михајловић, 2005. стр. 99). Српска средњовековна књижевност у потпуности се ослања на *Библију*, она је јединствена реч Божја. Примајући православно хришћанство преко Византије, српски средњовековни писци наследили су манир византијских отаца, који су

наводили цитате *Старог завета* и *Новог завета*. Фрај тврди да *Стари завет* и *Нови завет* представљају велики кодекс уметности и да су елементи *Библије* засновали један имагинативан, митолошки универзум, на којем се западна књижевност заснивала све до осамнаестог века и на којем се још увек заснива (Фрај, 1985, стр. 7). Библијски догађаји и личности надахнуће су за објашњавање многих догађаја у светској историји, а библијска мудрост пут којим треба ићи у овоземаљском животу.

Однос према библијском тексту у историји књижевности неће увек бити исти. Превођењем текстова из *Библије* и других богослужбених књига у IX веку извршен је утицај на српску књижевну мисао у повоју. *Библија* постаје идеја која припада свима и писци се тако односе према њој. Радмила Маринковић у тексту под називом *Улога Светог писма у организовању српског средњовековног текста* наводи да су наши стари писци користили два начина за навођење цитата из *Светога писма*. Први начин био је навођење директног места из одређене књиге, док је други начин када аутор поступа са текстом као да је то његов лични исказ, не истичући га одакле га је преузео (Маринковић, 1997, стр. 9). Библијски цитатни интертекст говори о верској посвећености и обезбеђује упечатљивост, јер је реч Божја апсолутни узор. У њој су скривене све мудрости и сва знања: *Познању тајне Бога и оца и Христа у коме су сакривена сва блага премудрости и знања* (Кол 2, 2–3).

На самом почетку XX века када се српска књижевност окреће западу и савременој европској књижевности традиција и претходници се негирају до те мере да негација постаје основни творачки импулс уметничких дела. Међутим, савремена проучавања књижевних феномена воде ка интертекстуалности, а она показују да и негација традиције никада не може бити спроведена до краја, јер се мисао о претходном никада не може изгубити, већ се пробија на површину кроз архетипове и текст тако постаје манифестација различитих кодова и гласова. Сваки текст је интертекст оног који је већ постојао, али однос и разумевање према претходном зависе од актуелних друштвених, уметничких, идеолошких и многих других фактора. Ово је посебно важно када се има у виду однос савремених аутора према *Библији*, јер многи негирају како традицију, тако и самог Бога. Присуство новозаветног предања или његово негирање говори о препознавању

Светог писма као текста који је познат и пре самога читања, јер је посматран кроз призму колективно-несвесних искустава.

Према Берђајевом мишљењу стваралаштво представља увек један прилог нечега новог у свету. „А човек, кога је створио Творац према свом лику и облику и сам је стваралац и позван је да ствара“ (Берђајев, 2000, стр. 139). Међутим, индивидуални стваралачки таленат и лична оригиналност пишчева нису у првом плану у црквеној књижевности. Т. С. Елиот у свом есеју *Традиција и индивидуални таленат* инсистира на одвајању личности песника од његове творевине, говорећи о поништавању сопствене личности и подређивању нечему вреднијем од себе. Елиот наглашава да „поезија није пуштање на вољу емоцији, већ бежање од емоције; она није израз личности, већ бежање од личности“ (Елиот, 1963, стр. 41). Српски средњовековни писци поништавају сопствену личност и имају негативан однос према ауторству. Они теже да изразе колективна осећања и себе виде искључиво као део пређашњег уметничког наслеђа, јер све добро на овом свету резултат је дејства Светог духа:

„Божјим промислом настала је хришћанска, између осталог и црквенословенска књижевност, у свом је развоју потчињена принципу целисходности, из којег следи разумност изградње хијерархијског система жанрова и неслучајни карактер свих појединачних дела, кодекса и типова књига који у тај систем улазе, или се пак из њега изузимају“ (Наумов, 2009, стр. 9).

Само је Бог стварао из празнине и он није сличан никоме. Он се човеку открива у стварању и свему ономе што видимо у природи. Стварањем Бог отвара нове могућности човеку за живот, ако овај прати стваралачки дух Божји. Све остало што настаје и у духовном и у материјалном свету надовезује се на Божје стварање, а задатак човека је да настави да ствара по божанској замисли. Берђајев јасно разликује Божје стварање ни из чега које укључује стварање форми и материје, од човековог стварања које не укључује стварање материје, већ је реч о преобликовању већ постојеће материје. Човек не може произвести материјал за стварање из себе самога, ни из чега, из дубина властитог бића (Берђајев 2000, стр.

139). Човек је само сатворац света, али је стваралаштво црта божанског у човеку, оно је дијалог с Творцем.

Књижевно стварање у средњем веку подразумевало је преузимање библијских мисли. Мерило вредности није оно што је ново створено, преузимање мисли из традиције у средњем веку није представљало грех јер „људи су веровали да идеја, уколико је истинита, припада свима њима“ (Еко, 1992, стр. 11) и да она обезбеђује вредност сваком појединачном делу.

Књижевност новог доба показује сасвим другачији однос према стварању. У њој су се испољили многи парадокси од прихватања до порицања традиције. Вељко Петровић у тексту *Од Војислава до Дучића – наши тзв. модернизам* сматра да је та тежња ка оригиналности и бекство од подражавања „модернистичка болест – која је у вези са материјалистичким егоизмом – тај страх да је песник под извесним утицајем, да личи на своје претходнике“ (Петровић, 1966, стр. 20). Уводећи појам интертекстуалности у XX веку долази се до закључка да се скривено својство текста у највећој мери перципира на несвесном нивоу, да ниједан текст не постоји без интертекста и да се његов смисао разуме тек повезивањем са другим текстом.

Према средњовековном поимању света, писац је богонадахнут и кроз њега проговара Свети Дух. „Свако писмо и свака реч божја или некога светога има у себи сакривену замисао или о чулној или о мисленој творевини... И нико не зна смисао дотичне речи, уколико му се он не открије“ (Дамаскин, 1993, стр. 96). Једино уз помоћ Светог Духа могу се открити божанске тајне, уметничко дело створено уз надахнуће постаје посредник између овоземаљског и оностраног, а аутор постаје продужена рука Бога. О односу творца према књижевној творевини и надахнућу преко Светог духа пише Чедомир Ребић:

„Бог не објављује своју ријеч у готовом књижевном обликованом говору, него пророка надахњује; удахњује у њега своје мисли, своје науме, очитује му своју вољу... На пророку је да Божију мисао, његову вољу и наум обликује у људски говор, служећи се притом свим књижевним средствима која су му била на располагању“ (Ребић, 1996, стр. 70).

Топос скромности и недостојности је главна карактеристика средњовековног аутора. На самом почетку *Житија Светог Саве* Теодосије осећа страх, јер се плаши своје недостојности и неспособности да пише о одређеној теми. Теодосије упућује молбу Господу да му подари знање како би могао да пренесе божанску истину:

У сиромаштву свога знања, из убогог дома ума мојега немајући ништа да изнесем на трпезу доличну вашег достојанства пуну речи анђелске хране, вас праве слуге богатог владике и Бога, о оци, подстичем да се молите, реч што знањем тече и језик јасан из неоскудних његових ризница да ми да, а пре свега зраку светлости, којом бисмо, мрак душе и у ума очистивши у себи, могли бодро исказати добродетели живота свеблажног Саве који је сада поново засијао у нашем народу (Теодосије, 1988, стр. 101).

У средњем веку специфичан је и однос између саме речи и књиге, о томе пише Сергеј Авериницев: „Постоји један лик који се у хришћанској свести налази далеко изнад слова писма: то је људско лице Христа – лик оваплоћеног логоса“ (Авериницев, 1982, стр. 223). Сви аутори пред собом имају Исуса и ни у једном тренутку не истичу свој значај у стварању дела, Ернст Курцијус овај топос назива “топосом афектиране скромности“ (Курцијус, 1996, стр. 141). Без обзира на дар, аутор увек истиче своју скромност, односно, пролазност онога што чини, а истиче вечност Божје речи. Иако су аутори истицали своју недостојност и незнање, однос према стваралаштву и аутору временом се мењао. Владика Николај каже да „поета је први божји свештеник“ и да „песници су једини у стању да читају јероглифе природе“ (Велимировић, 1911, стр. 25). За Настасијевића „уметник је првобитно свештеник, маг, човек који има везе са надстварношћу, са оним што стварност делимично, или, ако хоћете, симболично представља“ (Настасијевић, 1991, стр. 17). Милан Радуловић истиче да је стварање „у основи слободан и спонтан стваралачки процес којим човек равноправно сарађује са Богом у остварењу коначног смисла света“ (Радуловић, 2004, стр. 168).

Дела која се пишу у част одређеног Христовог угодника имају за циљ да прославе његов живот на земљи. Писац тражи потврду у *Библији* и жели да

докаже оно што приказује у свом делу. Управо због тога Љиљана Јухас Георгиевска у свом тексту *Библијске паралеле у функцији грађења јунака у Доментијановом „Животу Светог Саве“* наводи да је логично да писац узима библијске јунаке са којима пореди живот свог савременика који се, као и библијски јунаци, жртвовао за идеју којој је тежио и учинио велики напредак у средњовековном српском друштву (Георгиевска Јухас, 1997, стр. 55). Такође, библијски јунаци мотивишу својим животом читаоце да живе у складу са хришћанским начелима.

Читајући *Библију* и живећи по њеном учењу, човек схвата да живот на земљи има свој почетак и крај. *Библија* „почиње тамо где почиње време, са стварањем света; окончава се тамо где се време окончава, с апокалипсом, а између почетка и краја даје преглед људске историје“ (Фрај, 1985, стр. 9). Проучавајући *Апокалипсу*, човек разуме да је крај близу а да се вечни живот стиче на земљи добрим делима. *Библија* позива на покајање, она одвраћа човека од зла и пролазних ствари: „Драма спасења исказана је у *Библији*, у повести о Сину Божјем, Исусу Христу, као спаситељу који својом смрћу откупљује грешне и дужне људе, а својим васкрсењем јамчи наше васкрсење“ (Богдановић 1991, стр. 58). Да бисмо боље разумели средњовековну књижевност неопходно је схватити смисао *Новог завета* и његову улогу и значај у животу средњовековног човека. *Нови завет* нам саопштава да сваки човек који следи Христов пут добија живот вечни.

Пре него што дође до пропасти овоземаљског света и свеопштег васкрсења, свету ће се указати бројни знаци да је крај близу и они ће бити јасни показатељи да време за покајање полако истиче: *Дух разговјетно говори да ће у пошљедња времена одступити неки од вјере слушајући лажне духове и науке ђаволске* (1 Тим. 4, 1). У *Светом писму* се наводи да ће свет задесити ратови глад, буне, помори, земљотреси, помрачења и да ће они бити знак доласка антихриста: *Дјецо: последње је вријеме, и као што чувате да ће доћи антихрист, и сад многи антихристи посташе, по томе познајемо да је пошљедњи час* (1 Јов. 2, 18). Сергеј Авериницев закључује да у византијско-словенској књижевности средњег века преовладава есхатолошки историзам или историзам есхатологије,

напомињући да је то схватање пореклом из *Библије*, јер будућност, тј. есхатологија јесте оно у шта верују личности *Библије* (Авериницев, 1982).

Преносећи есхатолошке мотиве у књижевност, средњовековни писац жели код читаоца да пробуди страх, а с друге стране да развије код њега карактерне особине које ће му помоћи да се избори са злом, неправдом и несрећама које долазе. Отуда и у старој српској књижевности мноштво есхатолошких мотива који су постали њен незаобилазни део, и не само њен, већ читаве српске културе. „Библијски цитати одиграли су пресудну улогу не само у евангелизацији српског народа него и у формирању естетике, поетике и читавог погледа на уметност код Срба“ (Богдановић 1991, стр. 129).

Закључивши да је *Библија* извор од којег полазе средњовековни писци, а да је у њој исказана драма последњих времена, јасно је зашто је средњовековна књижевност прожета есхатолошким духом. Последње време човек очекује у сваком тренутку, а посебно предосећа да оно долази са настанком великих катастрофа. Како је српски народ кроз историју стално долазио у тешке ситуације, борбе и ратове, отуда есхатолошка свест не престаје да постоји са нестанком средњовековне књижевности, већ су ови мотиви актуелни до данашњег дана. *Свето писмо* и његова окренутост будућем веку постају темељ не само средњовековне културе већ и главни узор модерним српским писцима, јер у њему је истина и сви могући одговори. Може се закључити да је *Библија* пратекст и нит која повезује Византију са Србијом, и средњовековну књижевност са савременом књижевношћу.

1.3. Византијско наслеђе и есхатологија

Српска држава, која је почела да јача и да се шири на Балкану у XII веку, схватила је значај културног уздизања и ширења сопствене културе на просторе које је освајала. Напоредо са ширењем граница развија се и уметност која ће за кратко време успети да изгради сопствени идентитет, без обзира на историјску изложеност снажној културолошкој идентификацији са ширим културним хоризонтима. Станислав Хафнер закључује да су српски писци „себе сматрали равноправним сарадницима у космосу византијске односно црквенословенске

културе“ (Хафнер, 2001, стр. 21). Укључивање у духовне и политичке токове хришћанског света и пут изградње оригиналне уметности није био нимало лак, али је српски народ вековима истрајавао у многим борбама, те је тако успео и у овој.

Родоначелник српске књижевности, Свети Сава, схватио је значај културног развоја српске државе, радио је на ширењу писмености, стварању самосталне цркве, подизању манастира. Савин пут је био пут знања и вере, а тим путем кренуће и сви Немањићи. Желећи да своју земљу уведу у ред цивилизованих и уређених држава, никада не заборављају да је култура темељ јаке и уређене државе.

Српска држава настаје на раскрсници путева, што ће се за њену будућност показати као пресудна чињеница. У својој богатој историјској прошлости али и данас, њен поглед усмерен је и ка истоку и ка западу. Стефан Немања у намери да прошири своју државу стално је гледао на запад, али када је у питању култура, његов поглед окренут је ка истоку и византијској култури. Византијска култура постала је темељ и печат свеукупног српског идентитета, иако Србија за време владавине Немањића, у политичком смислу, није улазила у састав царства. Димитрије Оболенски у истраживањима односа Византије према народима источне Европе, каже како су ти народи, увучени у византијску цивилизацију, створили међународну заједницу познату под именом византијски комонвелт и истиче да су политички, црквени и културни односи увукли ове народе у заједничку културну традицију (Оболенски, 1996, стр. 5). Прихватајући православље и његове духовне вредности, Србија постаје део византијског културног система, тај сусрет није једностран, „већ је то живи однос кроз који се остваује христијанизација једног друштва и његове уметности“ (Бојовић, 2017а, стр. 447). Утицај византијске културе на развој словенских народа започет је у IX веку ширењем словенске писмености, да би међу српским народом тај утицај постао интензиван после добијања аутокефалности и укључивања у духовни живот хришћанске заједнице:

„Непосредна близина Византије овде није засењивала него је доприносила њеном развоју. Српски средњовековни аутори су сматрали да имају право да своје текстове, које су писали према традицијама

византијског, односно црквенословенског књижевног канона, ставе напореда са функционалним одговарајућим византијским делима, на место које им припада у византијском систему културе, у циљу истицања свога српства“ (Богдановић, 1978, стр. 610).

Византијска књижевност утицала је на српску на различитим нивоима и у различитим епохама, али је за средњовековну књижевност била темељ и модел за подражавање. Ђорђе Трифуновић каже: „Могу се издвојити три одлучујућа чиниоца који чине суштину настанка и постојања ове књижевности. То су – православна вера, трајно духовно зрачење Византије и српскословенски језик“ (Трифуновић, 2009, стр. 12). Међутим, српска средњовековна књижевност не опонаша нити се потпуно идентификује са византијском, већ активно ствара у задатим оквирима и развија сопствени књижевни израз. У XX веку долази до обнове интересовања за византијско наслеђе и њену књижевност од Бојића, преко Винавера и Растка Петровића, до Ивана В. Лалића и Павића. Обновљајући интересовање за византијску културу обнавља се интересовање и за српску средњовековну књижевност и уметност, јер „Византија представља нашу везу не само са једним делом наше традиције од кога смо били одсечени, већ и везу са традицијом свих традиција, са Грчком. Она је знак нашег припадништва и нашег учествовања у медитеранској култури, која је – ма колико се то данас стављало у питање – ипак основа свеколике европске културе” (Христић, 1969, стр. XI). Интересовање за византијско наслеђе у XX веку и његова обнова има другачије разлоге од оних у средњем веку. Помоћу њега преиспитује се српски културни идентитет, трага се за оним суштинским што чини биће једног народа и једне културе и тежи се обнови традиције. У авангардном духу, Станислав Винавер објашњава повратак византијском наслеђу: „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо обновили традицију језика коју је претргао Вук” (Винавер, 1975, стр. 155).

Ако се крене од самих почетка византијског утицаја, постаје јасно да од Византије српски народ прима писменост, а са писменошћу и све идеолошке ставове византијске културе. Димитрије Богдановић у свом делу *Историја старе српске књижевности* наводи да се основа византијске књижевности састојала, између осталог, од библијских, поучних, историографских, химнографских и

литургијских текстова (Богдановић, 1991, стр. 30), исти карактер имала је и српска средњовековна књижевност. Међутим, Срби су успели да створе оригиналну књижевност, која је сва у функцији културних потреба властите државе, односно, да створе властити идентитет на византијским основама. Књижевност је „као и српска држава, формирана по узору на византијску хијерархију, остварила истина по угледању, свој самостални развој, са властитом тематиком, својим књижевним јунацима и на свом језику“ (Костић Тмушић, 2007, стр. 65). Писци су у оквирима византијске естетике и поетике стварали дела у којима се осећа властито стваралачко искуство и у којима се пише о личностима од националног значаја. Ђорђе Трифуновић закључује:

„Као што је српска држава на лествици византијске хијерархије остварила самостални унутрашњи развој, тако је и српска литература у оквиру византијских узора настајала из пера српских писаца, са домаћим књижевним јунацима и темама и на српскословенском језику. Стара српска књижевност не може се посматрати као прерада или прилагођавање византијске литературе, већ као изворно стварање у оквирима византијске поетике и других законитости византијске естетике“ (Трифуновић, 2009, стр. 17).

Идентитет и култура српског народа и државе Немањића без сумње су источни. Зато је за потпуно тумачење српске средњовековне књижевности потребно познавати како *Библију*, тако и светоотачке списе, који су њен основни извор. Прво и основно што српски писци преузимају је „исповедање источног хришћанства“ (Оболенски, 1991, стр. 13); њихов задатак био је да кроз књижевна дела успоставе духовни однос са божанским. Присуство *Светог писма* и рецепција византијске књижевности текли су преко дела светих отаца, тј. списа из златног века патристике. „Сваки нови текст, који настаје под утицајем ове литерарне традиције, преузима од другог текста и светост присутну у њој” (Бојовић, 2009, стр. 39).

Српски средњовековни писци познавали су дело Јована Лествичника, беседе Јована Златоустог, догматске списе Јована Дамаскина, слова Григорија Богослова, поучења Исака Сирина, филозофска дела Дионисија Ареопагита.

Драгиша Бојовић каже: „Данас већ можемо да говоримо о идентификованом утицају следећих Светих Отаца: Јован Лествичник, Јефрем Сиријски, Григорије Богослов, Григорије Ниски, Дијадох Фотички, Кирил Александријски, Теодорит Кирски, Теодор Студит, Максим Исповедник, Јован Дамаскин, Григорије Палама и други“ (Бојовић, 2015, стр. 30). Средњовековни аутори су сматрали да је у делима светих отаца све од Бога, да су они настављачи апостолске мудрости и знања, који проповедају веру и износе њене основне законитости. Њихова дела проповедају вечни живот и васкрсење, а овоземаљски живот представљају као пролазан и ништаван. Свети оци у својим делима теже да покажу човеку како на овом свету да заслужи улазак у царство небеско. Човек овоземаљски живот треба да проведе у уздизању на лествици врлина како би након смрти његова душа уживала у Божијем наручју. Важност светоотачких списа уочио је још Свети Сава: *И разумедо духом светим да су од почетка у Александрији били крепки мужеви и силни духовним подвизима* (Доментијан, 1988, стр. 205). Светоотачко предање постало је основа на којој се темељила српска књижевна мисао.

Свети оци проповедајући веру показују на властитом примеру како треба живети у сагласју са Богом. Зато ће начин њиховог живота постати образац живота хагиографских јунака. Њихово подвижништво и јака вера одвајају их од пролазног овоземаљског живота, а таквом путу теже и средњовековни јунаци житија. Свети оци увек пред очима, али и у себи имају Бога, од кога не одустају ни када их задесе најгора страдања. Њихови животи су једна велика поука како треба живети, а њихова дела су образац како треба стварати. Мисли светих отаца пронаћи ће своје место у српској средњовековној књижевности, и то највише када су у питању мотиви љубави, смрти, пролазности живота и будућег века:

„Мисли из дела светог Јефрема Сирина и светог Григорија Паламе, који се понављају у делима српске црквене књижевности у виду дословних цитата, парафраза или усвојених модела илуструју живу комуникацију српске књижевности са светоотачким наслеђем, уклапајући се у општи модел рецепције изражен у тројној литерарној светости“ (Бојовић, 2009, стр. 45).

Посебан утицај, када се има у виду присуство есхатолошких мотива у српској књижевности, има дело Светог Јефрема Сирина. „Есхатолошка група

текстова Светог Јефрема Сирина представља оно поље на коме се најбоље осетио утицај на писце српске црквене књижевности“ (Бојовић, 2004, стр. 22). Српски писци од њега преузимају мисли о смрти, пролазности, страшном суду, другом Христовом доласку. Уз текстове Јефрема Сирина на најбољи начин се може разумети значај покајања за сваког верника. Покајање уводи човека у царство небеско јер, ако се на време покаје, врата вечног живота су му отворена.

Јефремов утицај на српске писце препознаје се, као и код *Библије*, на основу дословних преузимања или на основу прихваћених лексичких елемената у сликању појединих есхатолошких мотива. У преузимању мисли Јефрема Сирина могу се уочити два есхатолошка тока у српској црквеној књижевности. Код писаца где је веома фреквентна може се говорити о утицају Јефрема Сирина, а тамо где није присутна или је занемарујућа највероватније се ради о утицају библијских текстова. Првом јефремовском кругу припадају архиепископ Данило, Данилов ученик, монах Јефрем, и Димитрије Кантакузин, а другоме Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије (Бојовић, 2004).

У приказивању мотива страшног суда и страшних мука у којима завршавају грешни, Јефрем Сирин застрашујућим сликама веома живо преноси свој доживљај тог места. То је место на коме се чује само шкргут зуба, плач и у коме је вечити огањ:

О, како је то место, где је плач и шкргут зуба, то називамо тартар, којег се ужасава и сам сатана! О, каква је то геена огња неугасивог, како је то будан отрован црв! О, како је та страшна, вечна, увек продужавајућа права тама! О, како су то немилостиви, несажаљиви анђели, одређени за муке (Сирин, 2014, стр. 52).

Након смрти помоћи човеку нема. Анђели су несажаљиви, а човек остаје сам са својим гресима које није на време окајао. На страшном суду човек је беспомоћан, помоћ му не може стићи ни са једне стране: *Нико нам неће помоћи у дану том, ни друг, ни сродник, осим покајања, принетог овде* (Сирин, 2014, стр. 48). Сви есхатолошки мотиви код Јефрема Сирина конституишу схватање значаја покајања. Неопходно је да се човек опомене пре посебног и страшног суда, и да се

на време сети својих грехова. Код Јефрема Сирина постоји стално инсистирање на пролазности и могућности да ће час предвиђен за покајање проћи. Есхатолошка мисао Јефрема Сирина биће присутна код најзначајнијих српских писаца од Светог Саве, архиепископа Данила, монаха Јефрема, монахиње Јефимије и др.

У процесу осветљавања утицаја византијских писаца на средњовековне српске писце изузетно место припада *Лествици* Јована Лествичника. *Лествица* је главна књига византијско-аскетске књижевности, у којој се налазе поуке монашког усавршавања и духовног живота. Она је била једна од најчитанијих књига нашег средњег века и њен књижевни и културноисторијски утицај је немерљив. Писци из *Лествице* преузимају цитате или парафразе, а код неких се може уочити сличност у начину изражавања. „Врлинама и борби *Лествице* теже јунаци српске књижевности, а Лествичниково дело истовремено стиче некакве особености животне и књижевне метафоре“ (Трифунувић, 2009, стр. 23). Читајући *Лествицу* писци одбацују све оно што је земаљско и пролазно у име уздизања ка оном што је вечно. Посебно треба истаћи значајну улогу *Лествице* у развијању и неговању исихазма, јер је она једно од класичних дела исихастичке књижевности. Читајући *Лествицу* код читаоца се изграђивала свест о грешности и значају покајања: *Покајање је завет с Богом да ће се водити један нови живот. Покајање је купац смирености. Покајање је неопозиво одрицање од сваке жеље за телесним добрима* (Лествичник, 2009, стр. 69). Живот према поукама из *Лествице* је пут ка царству небеском и вечном животу, зато су јој посвећени како писци, тако и према њихових записима и њихови јунаци.

Један од највећих беседника у светоотачкој књижевности, Јован Златоусти, преносио је поруке о моралној мудрости и моралној племенитости. Јован Златоусти је проповедник који се дотиче различитих тема, али изнад свега учи о љубави. Замерао је својим савременицима што хришћанство постаје ствар моде, и разобличавао је посрнуло не само међу народом већ и међу свештенством. Његове мисли о разврату међу људима, у свим друштвеним круговима, преузима Кантакузин у *Посланију кир Исаији*. Јован Златоусти око себе види превише неправде, страдања и привидних добара, зато у својим беседама позива да се човек врати вечном добру и указује на све грехе друштва и времена којем припада.

У периоду XIV, века за време владавине Палеолога, културни полет Византије осетиће се и у Србији, преко исихастичког покрета. Исихазам означава подвижнички начин хришћанског живота, проведеног првенствено у молитвеном тиховању, тишини, тј. у усамљености и молитвеном спокојству. Подвижништво је оријентисано на „формирање одређене слике живота која води према уподобљавању Богу“ (Бичков, 1991, стр. 235) и удаљавању од овоземаљског света.

Исихазам је имао своје ране почетке још у IV веку. У Србији Свети Сава је ишао исихастичким путем и на принципима исихазма основао је српску цркву. Међутим, тек у доба Григорија Паламе и у последњим деценијама XIV века, преко Свете Горе, Србија добија присталице исихастичког покрета. „Важан центар њихове делатности био је манастир Раваница, као и манастири Горњачке клисуре, где им је уточиште пружио кнез Лазар, тако да је у то доба исихазам постао опште признати идеал духовности“ (Спремић, 2004, стр. 94). Полет исихастичког покрета у Србији и преношење исихастичких идеја и у саму књижевност „илуструје живу комуникацију српске књижевности са светоотачким наслеђем“ (Бојовић, 2009, стр. 45).

Преузимајући од светих отаца мисли и поуке средњовековни писци изграђивали су свој стваралачки свет. Њихове мисли, као и мисли светих отаца биле су окренуте ка есхатону. Овоземаљски живот је пролазан, али да би верник приступио царству небеском, на земљи мора живети у духу са Богом. Зато писци као преносници Божје истине, богоспознања, љубави и добра дају визију протицања времена и указују на образац живота који треба имати пред очима.

Окретање западној култури на самом почетку XX века и европеизација српске културе и уметности довела је до тога да се наслеђе и традиција негирају, чак и у потпуности одбаце. Али на том путу суштина, тј. оно архетипско никада не може да се искорени. У том смислу од посебног су значаја савремена дела у којима се писци позивају на догађаје и ликове из средњовековне историје и излазе из оквира националне књижевности и, као и наши средњовековни писци, инспирацију проналазе у византијској уметности. Повратак византијском културном наслеђу није проста реконструкција, већ је покушај сагледавања дубљих слојева сопствене прошлости и трагања за упоришним симболима своје културе. Трагање за византијском традицијом у XX веку показатељ је да

континуитет у развоју српске књижевности постоји од њених почетака, па све до данас.

1.4. Есхатолошки мотиви

У својој окренутости Богу, средњовековни човек гради свој свет и живот. Библијски текст постаје узор по коме треба живети, а свакодневно се уздижући на лествици врлина човек добија могућност да живи вечно у близини Господа. Трагајући за смислом овоземаљског живота средњовековни човек се све више окреће будућем веку, јер предосећа да долази крај овоземаљског света. Имајући пред очима знаке последњих времена у којима се говори и у *Библији*, у данима овоземаљског страдања и великих историјских криза, човек почиње да осећа страх од пролазности, схвата да су се греси намножили, а да времена за покајање нема, отуда се јавља страх од смрти и будућег века. Зато је човеку потребно да се врати себи, својој божанској искри и да укроти у себи овоземаљског грешника, јер ако се на време покаје, може бити сигуран да је на правом хришћанском путу. Савремени човек, у тренуцима када једни светови нестају а други настају, не може да се снађе и покушава да се врати себи и својој суштини; у тој тежњи често долази до разочараности у постојећи поредак, песимистичког погледа на живот и рађа се страх од свега онога што следи. Средњовековна и савремена књижевност су ту разочараност у свет и страх од смрти испољиле преко истих мотива, а то су мотиви грешности, пролазности, песимизма, али и наде у вечни живот.

Овоземаљски живот је само део пута који човек мора прећи на путу ка вечности. Он је припрема на којој ће човек одабрати свој пут, пут вечног блаженства или пут вечних мука. Хришћанин треба да живи у хришћанским врлинама да га смрт не би затекла у греху и тако га лишила вечног живота. Одвајајући се од овоземаљских и пролазних ствари, увек имајући пред очима Христа, човек се бори за своју душу и испуњава је чистотом и љубављу, чиме јој обезбеђује место у рајским просторима. Пре него што дође до вечног станишта, душа мора да прође страшни суд, на коме се одлучује о њеном даљем путу. Човек, носећи у себи прародитељски грех, свакодневно је склон упадању у

замке које га воде у грех. Оно што је дато човеку на овом свету јесте могућност покајања за све почињене грехе. О покајању и његовом значају говори и сам Исус Христос: „Покајте се, јер се приближило царство небеско“ (Мт 4, 17).

Доментијан у *Житију Светог Саве* наводи да је млади Растко носио Господа у срцу. Са седамнаест година спознао је пролазност овоземаљског богатства, зато напушта престо и креће путем вере, испунивши своје срце Духом светим:

И разумеде да је овај живот пролазан, метежан и пустошан, и да брзо ишчезава и прозревши душевним очима бесконачан живот и неисцрпна блага спремљена праведницима који га љубе и славу земаљску сматрав као ништа, остави земаљско царство (Доментијан, 1988, стр. 57).

Човек, носећи Бога у себи, увиђа колико је битно покајање. Покајање је питање вечности људске душе, зато се непрестано мора тежити покајању. Покајање је могућност дата човеку да се на земљи ослободи греха, оно је друго рођење, јер једино кроз покајање човек може да спаси своју душу на путу ка страшном суду. На страшном суду ниједан грех неће бити заборављен, о свима ће Господ доносити праведну одлуку, зато је битно да се покајање никада не одлаже, јер се никада не зна када ће наступити смрт и царство небеско. Човек окренут овоземаљским богатствима не спознаје властиту грешност и не брине за своју душу, онај који у себи носи Бога спознаје своју грешност, страхујући од онога што следи, свакодневно се каје за учињене грехе:

„Пошто се покајање обично испољава у спољашњим благочастивим радњама, покајник се, гледајући са пристрасношћу на своје спољашње подвиге, лако може преварити и помислити да је већ исправио свој живот. Он тиме дело покајања своди на разноврсне телесне подвиге побожности. Због тога свети оци наводе истинске признаке искреног, нелицемерног и стварног покајања“ (Видковски, 2006, стр. 5).

Покајање мора бити искрено, не сме да се своди само на спољашње радње, већ мора бити испуњено чистом и искреном љубављу. Обновљање чистоте чини

човека нерањивим за грехе, чистог срца и чисте душе, на страшном суду остаје на путу ка вечности. Али овоземаљски живот је искушење са којим човек свакодневно мора да се бори истинско покајање је благодатно покајање које ће добити само они који са пуном вером прихватају реч Христову. О томе говори Исак Сирин:

„Покајање је лађа, страх је њен кормилар, а љубав је божаствено пристаниште. Страх нас наводи на лађу покајања, превози по смрадном мору живота и управља ка божаственом пристаништу, које је љубав. Ка овом пристаништу долазе сви они који су уморни и натоварени покајањем. Дошавши до љубави, достигли смо Бога и наш пут је завршен: ми смо дошли на острво тамошњег мира где су отац, син и Дух Свети“ (Сирин, 2000, стр. 83).

У *Лествици*, Јован Лествичник поучава да је „покајање обнова крштења, покајање је завет с Богом да ће се водити један нови живот. Покајање је помирење са Господом путем вршења добрих дела, супротним пређашњим гресима. Покајање је очишћење савести“ (Лествичник, 2009, стр. 68). Кроз покајање човек се враћа Господу: „Покајање је, добровољна самоосуђујућа мисао. Покајник је непостиђени осуђеник. Покајник је човек који самоме себи изриче казну. Покајање је добровољно трпљење свих жалости. Покајање је непрестано одрицање од телесних утеха. Покајање је јако изнуравање стомака и смиривање душе снажним осећањем“ (Лествичник, 2009, стр. 73).

Свети оци сматрају да су поуздан знак покајања сузе. Драгиша Бојовић закључује да „плач настаје онда када се оствари пуноћа покајничке туге, као врхунац молитвеног обраћања, док је дар суза дат само истинским подвижницима“ (Бојовић, 2003, стр. 64). Молећи Господа да га ослободи греха, исповедајући своје грехе, човек пролива сузе. Узрок суза је спознаја властите грешности, човек осећа страх, јер како ће са тако грешном душом изаћи пред праведног судију: „Сузе настале при помисли на смрт, рађају страх. Када тај страх роди поуздање, заблиста радост. А када радост која не престаје дође до врхунца, ниче цвет свете љубави“ (Лествичник, 2009, стр. 99). Искрено покајање испуњено је сузама, а ко не плаче због својих грехова плакаће у будућем животу, јер ће му

душа бити у вечним мукама. Сам Господ је послао човеку могућност спасења кроз покајање, зато је боље да се овде отплачу и окају греси него да се вечно плаче у мукама. „Човек који истински полаже рачуне о својој савести сматра изгубљеним сваки онај дан у који није плакао, макар тог дана учинио и не знам каква добра дела“ (Лествичник, 2009, стр. 80). Многи средњовековни писци уносе у своја дела мотиве плача, јер сузе су поуздан знак да је покајање искрено. „Средњовековни плач је близак тужбалици и подсећа на елегију, али није ни тужбалица ни елегија, јер се разликује од њих по дубоком осећању покајања. Чак и када њиме доминира туга, то се осећање превазилази надом и вером у царство небеско“ (Бојовић, 2011, стр. 11).

Човекова пролазна егзистенција и ништавност овоземаљског живота јесу теме које заузимају централно место у средњовековној књижевности. Читајући списе светих отаца и *Библију* средњовековни писци у своја дела уносе мотив покајања и он постаје један од распрострањенијих есхатолошких мотива. Уносећи овај мотив писци преносе читаоцима библијску мисао о значају покајања и да се једино кроз покајање овоземаљска пролазна егзистенција може учинити вечном у будућем животу. Преносећи мисао о значају покајања у овом веку, средњовековни читалац се враћа на пут спасења и припрема се за страшни суд.

Све средњовековне личности о којима се пише у житијима у себи носе осећање неизмерне грешности и недостојности за живот после смрти, зато се искрено кају и проливају сузе. Искреним покајањем преображавају своју душу и у тренутку смрти у сусрет им долази Христова светлост. За спасење душе битно је и размишљање о смрти, сећање на смрт, а живот после ње често је једина утеха. Сећање на смрт у човеку рађа страх од будућег века и он се присећа да време за покајање истиче. „Смрт је, без сумње, представљала трајну и веома важну преокупацију још за живота човековог. Стога је главни задатак сваког правог хришћанина био темељна припрема за тренутак одласка“ (Поповић, 2011, стр. 163). Смрт није крај, она је рођење за вечни живот. У тренутку смрти душа се одваја од тела и наставља да живи: *Онај који верује у мене и ако умре, живеће* (Јн. 11, 25). За душу праведника смрт је радост, она се озарује блаженством и ишчекује свеопште васкрсење. „У хришћанству, а нарочито у православљу, развило се особито поштовање смрти које је отварало нове прогресије и путеве ка

вечном животу и васкрсењу“ (Булгаков, 1991, стр. 257). Смрт је само одвајање душе од тела, душа наставља да постоји и у зависности од степена чистоте иде или ка путу вечног блаженства или се препушта вечним мукама:

„Литургијски, смрт се назива успење (уснуће), један део људског бића спава, а један остаје свестан: биће губи неке психичке способности које су везане за тело, сва чула у ужем смислу, као и временске и просторне активности. Дешава се раздвајање тела и духа. Душа више не обавља своју функцију оживљавања тела. Али као орган свести она остаје у духу“ (Евдокимов, 2009, стр. 344).

У српској средњовековној књижевности су самртни час и смрт мање схватани као крај, они који су се покајали на земљи радују се тренутку смрти, јер ће се кроз њу ослободити терета земаљског живота, а задобиће вечно блаженство, стога је смрт схватана више као почетак новог и истинског бивствовања човека: „Са ове тачке гледишта, такође, речи о уништењу, о другој смрти, не односе се на људска бића него на демонске елементе које ова у себи носе“ (Евдокимов, 2009, стр. 348). Неверујући и они који су проводили живот у греху, који нису бринули за своју душу, добиће вечне муке заједно са палим анђелима.

Васкрсење је могуће једино кроз смрт. Амвросије Милански говори о три врсте смрти – једна је духовна и представља човеково клонуће и слабост пред демонским снагама, друга је природна – телесна смрт и трећа је она вечна. Природну смрт Бог није дао човеку као казну, већ као медијум исцељења и спасења:

„У смрти је прекид казне, јер је против трња овог века, овоземаљских брига и похлепе за богатством које гуше реч Божју, уместо лека дата смрт, као окончање сваког зла, (будући да је речено) – са знојем лица јешћеш хлеб докле се не вратиш у земљу, чиме се доказује да је смрт окончање наших казни којим се прекида ток овоземаљског живота. Отуда довољно јасно произилази да смрт не само да није зло него се појављује и као добро“ (Милански, 1998, стр. 373).

Христос својом жртвом и подвигом задобија васкрсење за све људе, његовим страдањем смрт постаје само прелазак у нови живот: „Циљ, који је Бог поставио смрти извесно је бољи од свих циљева, који би јој ми могли поставити. Она треба да разложи, да би се сложило, да разгради, да би се саградило, да успава, да би се пробудило“ (Велимировић, 2002, стр. 202). Душа након смрти наставља свој живот, о њеном коначном исходишту одлучиваће се на страшном суду, а након смрти она наилази на посебни суд: „На овом посебном суду Господ одређује души удео у загробном животу све до општег васкрсења тела које ће бити при Другом доласку Господа Христа“ (Поповић, 1978, стр. 746). Посебан суд састоји се од различитих митарстава на којима зли духови испитују душу за почињене грехе:

„У слојевима поднебесја, од земље до небеса стражаре пукови палих духова. Сваки посебни одред задужен је за одређену врсту греха, за коју испитује душу која приспе до тог одреда. Демонска судилишта и страже у ваздуху називају се у светоотачким списима – митарства⁷, а духови који имају ту службу – митарци“ (Роуз, 1995, стр. 238).

Душа која уз себе и у себи има Христа неће се толико уплашити испитивања и неће бити узнемиравана злим духовима, већ ће лако прећи кроз ваздушна митарства:

„Душа пролази кроз митарства, на којима је испитују одговарајући демони за различите грехе, али је, ипак, чувају анђели и уколико се тежина

⁷ У сваком митарству се предочавају одређени греси. „Прво – за грехе учињене речима; друго – за неиспуњење завета даних Богу; треће – за осуђивање ближњих и клетву; четврто – за стомакоугађање; пето – за леност; шесто – за крађу; седмо – за среброљубље и тврдичлук; осмо – за лихву и нечасну зараду; девето – за неправду; десето – за завист; једанаесто – за гордост и охолост; дванаесто – за гнев и јарост; тринаесто – за злопамћење и пакост; четрнаесто – за убиства; петнаесто – за чарања и гатања; шеснаесто – за блуд; седамнаесто – за прељубу; осамнаесто – за содомију; деветнаесто – за јереси“ (Мијач, 1988, стр. 69).

греха у њој покаже преовладајућом, она се задржава на овом или оном митарству, услед тога, остаје удаљена од Бога у стању паклених мука. Душе пак које су прошле кроз митарства, приводе се Богу на поклоњење и удостојавају се рајског блаженства“ (Булгаков, 1991, стр. 258).

Мотив митарства и страх од испитивања душе веома је чест у српској средњовековној књижевности. Немилостивим анђелима се не може побећи, сама помисао у души песника рађа страх: *Помисли душо, шта ће те срести после изласка твога од тела! Ево ти се спремају разне муке, анђели љути и немилостиви хоће да те ухвате* (Данило II, 1988, стр. 93). Страх од помисли на оно што ће задесити душу након смрти рађа и мисао на страшни суд. Песник код кога је мотив страшног суда и страх од свега онога што чека душу након смрти најдоминантнији свакако је Димитрије Кантакузин. Он у својој *Молитви Богородици* слуги да ваздушна митарства не може прећи због греха који је запосео његову душу:

*Како ћу претрпети кукаван и жалан,
Како ћу поднети неисказане боле,
како ћу угледати та грозна злодуха лица,
како ћу митарства прећи ваздушна?*

(Канатакузин, 1993, стр. 41)

Човеково страдање почиње још у овом веку ако се преда привременим богатствима. Међутим, страдање у хришћанству често се не схвата као казна, већ као опомена и путоказ на путу ка Богу. Исак Сиријски каже: „Сваки човек о коме се Господ посебно брине препознаје се по страдањима која му се непрестано шаљу“ (Никчевић, 2001, стр. 134). Страдање није само последица греха, страдају и они који у срцу носе Бога, као Јов у *Старом завету*. У *Старом завету* кроз страдање појединац или читав народ окајавају грехе предака, чак и када нису ни за шта криви. Са доласком Исуса Христа однос према страдању се мења, али не престаје да постоји: „Нови завет претпоставља Старом, јер тек са њим проблем страдања постаје јасан и решив – решење јесте у осмишљавању, тј. у могућности

давања одговора на питање зашто човек страда – не кроз тачан узрок, већ кроз објашњење сврхе и циља“ (Милин, 2014, стр. 18).

Страдање на овом свету човеку постаје лакше ако је пред очима имао мисао да је овоземаљско страдање неупоредиво са оним које га очекује након смрти, ако се није на време покајао. О томе се говори и у *Библији*: *Јер мислим да страдања садашњег времена нису ништа према слави која ће нам се открити* (Римљ 8, 18). Страдајући у овом веку човек ће се уздићи у будућем, јер Свети апостол Павле каже: *А вама страдалницима спокојство са нама када се јави са неба Господ Исус с анђелима силе своје, у огњу пламеноме, који ће осудити оне који не познају Бога и не покоравају се јеванђељу Господа нашег Исуса Христа* (2. Сол 1, 7–8).

У данима који претходе другом Христовом доласку наступиће последње време. Тачно време Исус Христос не открива својим ученицима, већ само говори да ће бројни знаци најавити да се последње време приближава:

Јер као што муња сине са неба, и обасја све што је под небом, тако ће бити и син човечји у дан свој... И како беше у дане Нојеве, онако ће бити у дане сина човечјег: Јеђаху, пијаху, жењаху се, удаваху се до онога дана кад Ноје уђе у ковчег, и дође потоп и погуби све. Слично као што беше у дане Лотове, јеђаху, пијаху, куповаху, продаваху, сађаху, зидаху. А у дан кад изађе Лот из Содома удари огањ и сумпор са неба и погуби све. Тако ће бити и у онај дан када се појави син човечји (Лк 17, 25–29).

Многи знаци о којима се говори у *Библији* јасан су показатељ да ново доба долази. Старозаветни догађаји су префигурација новозаветних догађаја, те се тако Потоп, уништење Содома и Гоморе тумаче као знаци последњих времена. У *Новом завету* као јасни знаци последњих времена биће бројни ратови, буне, помори, земљотреси. И природне непогоде ће указати да се последње време приближава, а највише отуђеност људи од Бога и склоност ка греху. Тада ће: *Звијезде с неба пасти, и силе небеске покренути се. И тада ће се показати знак Сина Човечјег на небу* (Мат. 24, 29–30).

Да је наступио последњи дан овоземаљске историје, сазнаће се кроз звук трубе: „Последњи дан је нешто сасвим посебно: он никада неће постати јуче, јер нема никаквог сутра, па се неће сврстати у низ других дана. Тиме што је уздигнуто, биће је истргнуто из домена где су важиле старе мере“ (Евдокимов, 2009, стр. 342). У српској историји многи догађаји који су доносили невоље и страдање били су за верујући народ знак да последње време долази. С једне стране слава и моћ српске царевине, а с друге страдање од стране Турака и невоље које су пратиле та страдања, као што су глад, помор, сеобе, утицало је да код наших средњовековних писаца сазри свест о последњим временима. Косовска битка као велики догађај и историјски преокрет узима се као знак последњих времена и наговештава се читавим низом природних катастрофа. Први светски рат сручио се на српски народ после кратког времена од задобијене слободе у балканским ратовима. Опорављајући се од балканских ратова, Срби су морали поново да приступе новим бојевима, у којима ће stradати велики број становника, те је Први светски рат у српском народу постао синоним за голготу и у неким тренуцима је преовладала мисао да је крај света близу и да наде за повратак нема.

Не само да су историјске катастрофе у свести људи рађале мисао да се Исусове речи о крају света остварују баш у времену у којем они живе, значајна су била и пророчанства из *Старог завета*. За човека који живи крајем XV века, година 1492. је, по Соломоновим пророчанствима, година пропасти света, а помиње се и као крај „седмому веку“, јер је она, у ствари, 7000. година од стварања света. Верујући у Соломоново пророчанство средњовековни писци који стварају у овом периоду верују да живе у последњим годинама овоземаљског постојања. Последња времена, крај седмог и почетак осмог века помињу многи средњовековни писци, као што су Григорије Цамблак, Инок Гаврило, Константин Филозоф, Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин. Сличне мотиве проналазимо и у народној поезији. У народној песми *Зидање Раванице* Милош Обилић каже своме господару, кнезу Лазару:

*Узми, кнеже, књиге староставне,
Те ти гледај шта нам књиге кажу:
Настало је пошљедње вријеме,
Хоће Турци царство преузети*

Хоће Турци брзо царовати...

(Зидање Раванице, 1969, стр. 108)

Након што знаци најаве последње време, доћи ће до другог Христовог доласка, а након њега наступиће страшни суд. Тада ће stradати сви они који се нису покајали и који нису ишли Христовим путем: „Кажем вам, да ће за сваку празну ријеч коју рекну људи, дати одговор у дан Страшног суда“ (Мт. 12, 36.). Детаљан опис страшног суда дат је у *Јеванђељу по Матеју*, где се каже:

Тада ће рећи цар онима што му стоје с десне стране: „Ходите, благословени Оца мојега; примите царство које вам је приправљено од постања света.

Јер огладњех, и дадoste ми да једем; ожедњех, и напојисте ме; гост бијах, и примисте ме. Го бијах, и одјенусте ме; болестан бијах, и обиђoste ме; у тамници бијах, и дођoste к мени.“ ...

Тада ће рећи и онима што му стоје с лијеве стране: „Идите од мене, проклети, у огањ вјечни, приправљени ђаволу и анђелима његовијем.

Јер огладњех, и не дадoste ми да једем; ожедњех, и не напојисте ме; гост бијах, и не примисте ме; го, и не оденусте ме; болан и у тамници, и не обиђoste ме.“ ...

И он ће им одговорити: „Заиста, кажем вам: Кад не учинисте једноме од ових најмањих, ни мени не учинисте...“ И отићи ће ови у муку вечну, а праведници у живот вечни (Мт, 25, 33–46).

Уз Исуса Христа на страшном суду је Богородица. Она је заштитница људског рода и моли се за њихово спасење. У дану стршног суда она ће бити једина утеха и нада: „Она је васкрснута од стране сина трећег дана након смрти. На небесима пребива са његове десне стране. Хришћанска традиција јој је доделила улогу заштитнице људског рода. На Страшном суду она се моли своме сину за спасење људи“ (Булгаков, 1991, стр. 183). У тренуцима када се човек обраћа Исусу Христу да га заштити у дану страшног суда, он не заборавља да се помоли и Богородици, јер је она једина заштитница тог дана. Сећање на страшни суд и мотив Богородице су неодвојиви, о чему говоре и историчари уметности:

„Известан број научника мисли да Деисис има исто значење као и мотив Страшног суда, пошто је он средишњи мотив сваке сцене Страшног суда. И када је издвојен из сцене Страшног суда, он изражава веровање у Други долазак Христов, у васкрсење тела, али износи уверење да ће се посредством Богородице и Јована Претече, за које се узимало да заступају род људски пред Христом добити, при последњем суђењу, царство небеско“ (Ђурић, 1990, стр. 43).

Како се страшни суд не може никако заобићи, тако човек о својој души треба да брине на овом свету. Пред очима увек треба да има васкрсење и страшни суд, јер сећање рађа наду, али и страх:

„Страшни је и непристрасни, али човекољубиви суд Христов наша нада, али он повећава и нашу одговорност, живимо у ишчекивању васкрсења и очекивања суда. Та нада васкрсења и суда осветљује и отрежњује наш живот. Сав живот наш у овоме свету је поприште, тркалиште, животна стаза и арена прегнућа и подвига. Последњу реч има Господ, а Он је већ показао шта нам је одредио, шта нам је предодредио, шта нам је назначио. Али ћемо изаћи на суд и судиће нам се јеванђељем и нашом вером или невером“ (Јевтић, 2010, стр. 438).

Хришћанство се од осталих религија разликује и по могућности васкрсења. Овоземљски живот добија смисао захваљујући васкрсењу. У дану свеопштег васкрсења сви људи ће бити једнаки, све разлике ће се укинути и судиће се само на основу дела. Сви људи ће васкрснути, само што ће неки васкрснути за живот, а неки за вечну смрт. „Грешници у паклу нису лишени божије љубави, али удаљеност од њеног извора, њихово сиромаштво, испражњеност срца, чине их неспособним да на ту љубав одговоре и причињавају им патњу, јер после откривења божијег више неће бити могуће не волети Христа“ (Евдокимов 2009, стр. 348). У завршном поглављу *Тачног изложења православне вере* преп. Јован Дамаскин описује коначно стање душе после смрти:

„А ако смрт описују као раздвајање душе од тела, онда је васкрсење, свакако, поновно спајање душе и тела, односно друго васпостављање разложенога и палого живог бића. Дакле, ово исто тело које је пропало и које је разложено оно ће васкрснути непропадиво; Јер, Ономе који га је у почетку из праха земаљског саздао, није било немогуће поново га васкрснути (подићи), иако се оно, по одлузи саздатељевој, распало и вратило у земљу из које је и узето“ (Дамаскин 2006, стр. 352).

Господ је човеку кроз васкрсење дао могућност да се врати на место где су његови прародитељи живели и да вечно пребива у рајским вртovima. Исус Христос је због човека дошао на свет и претрпео мученичку смрт, зато он треба да прихвати Христову руку, да се ослободи греха кроз покајање и да се радује вечном животу. Царство небеско је један од носећих мотива есхатологије и представља идеју којом се воде сви истински покајници, царство небеско је циљ сваког искреног верника и народа. У периоду Косовске битке, преко опредељења кнеза Лазара за вечни живот, читав српски народ се опредељује за живот по хришћанским врлинама и за обнову живота по Христу. То опредељење живеће до данашњих дана, јер док живи косовски завет, живеће и српско опредељење за живот вечни.

2. Историјска основа српске књижевности

2.1. Историографска метафикција

Историјски догађаји одувек су представљали неисцрпан извор сазнања о природним и друштвеним појавама које су обележиле одређено време и одређено место. Проучавајући прошлост, спознајемо своје корене, добијамо одговоре на питање ко смо, одакле смо и куда идемо. Основне одреднице будућег времена често зависе од дешавања у прошлости. Историја књижевности проучавајући развој књижевности, према мишљењу Слађане Алексић, истовремено „проучава књижевну прошлост и тумачи оно што је та прошлост оставила у наслеђе: опште околности друштвеног и културног живота у којима су деловали писци и настајала њихова дела“ (Алексић, 2021, стр. 131).

Историјске околности могу се препознати у књижевним делима; иако је књижевност независна у односу на историју, интересовање за историјске догађаје одувек је привлачило пажњу књижевника. Ранко Поповић запажа да је сва „српска књижевност прожета и осјењена историјом и то не само у смислу тематске заокупљености и идеолошке усмјерености него и дубље поетичке заснованости“ (Поповић, 2018, стр. 423). Многи писци за грађу својих дела узимали су историјске догађаје из којих се може наслутити, ако не сазнати, смисао те историје или у њима може бити „садржана права историја човечанства“ (Андрић, 1976, стр. 68). Не треба заборавити ни чињеницу да сваки писац ствара у историји, у одређеном временском, културолошком, политичком и идеолошком контексту и да свако изучавање „литерарних дела подразумева изучавање контекста у којем дела постоје“ (Алексић, 2018, стр. 247). Књижевно дело и писац део су једног времена и не могу постојати као изоловане творевине. Жан-Пол Сартр закључује: „Будући да писац нема никакве могућности да побегне, ми желимо да он чврсто пригрли своју епоху. Она је његова једина шанса: она је створена за њега, а он је створен за њу“ (Сартр, 1962, стр. 5). Међутим, песници надилазе своје време, обликују стварност по сопственом нахођењу и поетизују историјске догађаје. „Књижевност производи нову збиљу и зато ствари, људи и догађаји описани у књижевним дјелима дугују своју сличност са збиљским стварима, људима и догађајима једино томе што обрада чува у некој мјери својства материјала: мрамор није уништен клесањем, нити су звукови престали бити звукови у мелодији“ (Солар, 2004, стр. 52–53).

Циљ историчара је да тачно протумачи и забележи догађаје и да објасни прошлост кроз процес налажења историјских извора. Његов текст постаје скуп објективних чињеница неутралног тона причања, на основу којих разумемо прошлост, али и садашњост. Полазећи од историјског извора, историчар кроји причу која се прихвата као сведочанство, али историја, колико год тежила објективности, остаје само представа о прошлости. С друге стране, и књижевна дела са историјском тематиком често се сматрају као сведочанство о друштвеним и политичким приликама одређеног тренутка; писац има „моћ да говори истину, да тачно приказује стварност која га окружује“ (Милер, 2017, стр. 102). Међутим, не сме се заборавити да писац манипулише историјском грађом и даје јој нови,

поетски смисао. Отуда је однос књижевног и историјског дискурса вишеструко комплексан и контекстуално условљен.

За писце историјски догађај је грађа од које полазе; они не морају бити сведоци и учесници догађаја о којима пишу, већ до грађе могу доћи преко докумената и сведочења очевидаца. И у средњовековној, али и у савременој књижевности имамо пример и за једне и за друге писце. Средњовековни писци са унижењем откривају свој идентитет, истичући да све казују као сведоци, слушаоци или су до грађе дошли на посредан начин. Раваничанин III наглашава своје присуство догађају: „Ово гледаше цео народ, бијући прса своја, и плач ка плачу прилажући ридаху. (...) А ово гледах ја како бива“ (Списи о Косову, 1993, стр. 91). Савремени аутори пишу на основу сведочанстава и индиректно се враћају у прошлост, други учествују у догађајима и то их додатно мотивише да литерарно осветле одређено доба и да свој доживљај збивања изложе на уметнички начин. Дакле, све оно што је тематизовано у књижевности, а део је стварности, на неки начин постаје документ и не може се олако игнорисати и одбацити као нешто што не припада истини, нарочито у средњем веку, где „појмови истине и истинитости припадају подручју теологије, они су изван, или боље рећи – изнад човека, и за њих гарантује Бог“ (Половина, 2014, стр. 28–29), али са данашње тачке гледишта у веродостојност догађаја не може се до краја веровати ни када су писци посматрачи и учесници догађаја. Говорећи о мешавини искуственог и фиктивног, Ролан Барт тврди да „функција приче није да ,предочи‘, него и да створи представу која за нас остаје још врло загонетна, али која би могла да буде миметичког порекла“ (Барт, 1971, стр. 83). За Флоровског историјска документа су знакови, „јер су она бременита смислом, као изрази или рефлексије – намерне или спонтане – људског живота и труда“ (Флоровски, 1995, стр. 54).

Преношењем историјске грађе у књижевност бавили су се многи теоретичари књижевности. Још се Аристотел бавио односом фикције и историје и направио је јасну разлику, наводећи да је историја оно што се заиста догодило, док песник превазилази границе могућег. Како он каже, историчар и песник „не разликују се по томе што први пише у прози, а други у стиховима... него се разликују по томе што један говори о ономе што се истински догодило, а други о

ономе што се могло догодити“ (Аристотел, 2002, стр. 71). Аристотел даље тврди да је „песништво више филозофска, озбиљнија ствар него ли историографија, јер песништво приказује више оно што је опште, а историографија оно што је појединачно“ (Аристотел, 2002, стр. 72).

Теоретичари постмодернизма говоре о стварању представе о прошлости која никада до краја не може бити објективна. Хајден Вајт у *Метаисторији* сматра да је нит која спаја књижевност и историографију заплет. Заплет „је начин на који се след догађаја обликованих у приповијест постепено открива не би ли указао на причу одређене врсте“ (Вајт, 2011, стр. 21). У постмодерни историографска метафикција пружа могућност песништву да трага за истином као и историја, јер нема само једне истине, већ мноштво. Међутим, она се пограва са истинитошћу, а писци намерно фалсификују историјске детаље; они не реконструишу, већ конструишу прошлост.

Хачионова у *Поетици постмодернизма – историја, теорија, фикција* сматра да су „фикција и историја раздвојене својим оквирима, оквирима које је историгорафска метафикција прво установила, а потом их прекорачила, постављајући жанровске уговоре између фикције и историје“ (Хачион, 1996, стр. 185). Анализирајући ставове постмодерниста Зденко Лешић долази до закључка да „постмодернисти су подвргли критици мит о историји као објективном представљању стварности, истичући да се историчари и романсијери служе језичким и реторичким структурама, те да су историографски наративи само интерпретације: прошлост је увек идеолошки и дискурзивно конструисана“ (Лешић, 2010, стр. 457). Стално преиспитивање успостављених интерпретација довешће до питања аутентичности текстова у којима се говори о историјским догађајима: „Она се могу потпуно разумети и правилно оценити само ако се доведу у везу с временом у којем су се она јавила, народом у којем су никла“ (Недић, 1977, стр. 39). Проучавање је немогуће без познавања епохе, контекста и духа времена, образовања и религиозних уверења писца, функције историјских догађа у књижевном делу, али и функције књижевних дела у одређеном тренутку. Средњовековни писац није могао да заобиђе сукобе и неспоразуме између представника династије и њих објашњава са хришћанске тачке гледишта, али и успева да да слику богоугодног живота и да буде убедљив. Писац световне

књижевности узима историјски догађај као предложак даљем наративу и према њему се односи у зависности од циља и идеје коју жели да представи. У току Првог светског рата поједини писци величаће борбу за ослобођење; позивањем на славне претке и велике догађаје покушаће да подигну веру и снагу народа, док ће се неки други према рату и свим догађајима који су довели до страдања односити кроз потпуну негацију.

На крају, да ли ће се неки текст прихватити као сведочанство зависи и од тога да ли се све то уклапа у представе о ономе што је могуће и прихватљиво у одређеној култури и друштву. Представа и виђење појединца о неком догађају условљено је друштвеним оквиром, образовањем и религиозним уверењем. Схватање човека зависи од друштвених оквира којима он припада и према којима се усмерава, али и од саме личности човека који се бави истраживањем:

„Прво правило праве егзегезе јесте то да се морамо ухватити у коштац са умом писца, да морамо тачно открити шта је то што је намеравао да нам каже.... Ниједна реченица, ниједан текст не сме да буде одбачен као бесмислен, само зато јер не успевамо да му откријемо смисао. Текст погрешно читамо онда када дословно схватимо оно што је речено метафорично, те исто тако када тумачимо као параболу оно што је требало да буде стварна прича“ (Флоровски, 1995, стр. 56).

Посебно је занимљив однос према историји у књижевним делима која припадају хришћанској култури. И *Свето писмо* је историјско дело, у њему се говори о стварним догађајима, а „вером се потврђује да су се ова збивања стварно догодила“ (Флоровски, 1995, стр. 47). Библијски догађаји не само да су се збили у људској историји него су коренито и утицали на њу, а „вером су идентификовани као велика дела божја“ (Флоровски, 1995, стр. 47).

Хришћанска историја почиње са доласком Исуса Христа, а завршава другим Христовим доласком. Зато се карактер *Светог писма* не исцрпљује у историји, иако је и „само хришћанско вјерују је у суштини историјско“ (Флоровски, 1995, стр. 47), већ залази до коначног суда и краја историје и прелази у будући век. Средњовековна поетика објашњава уметничку инспирацију као истину, она је дар од Бога и уз посредништво Светог духа свету се преноси истина

о Исусу Христу и будућем спасењу свих људи. Према мишљењу Радмиле Маринковић, средњовековни текст је „сведочанство једног дела времена, једног сегмента општег, вечног времена, писмена потврда бескрајног трајања Божјег промисла и његовог неисцрпног милосрђа према слабом људском роду“ (Маринковић, 2007, стр. 20–21). Преносећи божанске поруке човечанству, средњовековни писац прећуткује догађаје који не одговарају идеји од које полази. Радмила Маринковић сматра да средњовековни писци имају изузетно тежак задатак: „Морају да реше скоро нерешив литерарни проблем – да пишу савремену историју владајуће династије и да дају идеализацију, која јунака одводи на пантеон“ (Маринковић, 2007, стр. 30). Може се закључити да се у средњовековном стваралаштву, не пише никад из чисто литерарних, уметничких побуда, већ је текст увек илустрација неке хришћанске мисли. Имајући пред собом *Библију* као идеал према коме се треба управљати, средњовековни човек сва дешавања тумачи у контексту библијског учења и не тражи никакава додатна објашњења и разлоге.

Питање историчности дела која настају у бурним временима, у средњем веку и у епохама на самом почетку XX века, а која у себи носе хришћанске елементе, није нимало једноставно, јер је све усмерено ка будућности, тј. Есхатону, и у том контексту се тумаче сви овоземаљски догађаји. Они су само припрема за будући живот:

„Историја је условљена елементима који нису историјски. Историја није аутономна него има своју рајску предисторију, а имаће и своју постисторију у царству. Она прва, пролазећи кроз историју, завршава се у овој последњој. Њене метаисторијске силе живе у историји, делују и условљавају њен ток. Тако се јасно показује да есхатологија има свој људски историјски постулат, али да такође укључује сасвим посебно учешће небеских сила, анђеоских и деомонских“ (Евдокимов, 2009, стр. 334).

Многи писци били су учесници страховитих дешавања која су задесила свет. Они који су преживели теже или да забораве или да оставе сведочанство о том страховитом искуству. Велика страдања и ратове тумаче као знак будућег времена, а пред будућим временом све историјске вредности постају пропадљиве

и несигурне, будући да је насупрот њима вечност. Српска средњовековна књижевност пред великим историјским страдањима није могла остати имуна, тумачила их је у библијском контексту и као знак другог Христовог доласка:

„Речју исцртавала њене обресе, са њом делила монументалност првих векова, стваралачки преображавала искушења и историјске ковитлаце, али увек градећи, истовремено, и опозицију према ономе што је стварно и реално, константним присуством метаисторије. Кроз метафизичко се трагало за смислом живота и саме литературе. Испуњење тог смисла, међутим захтевало је обавезан прелазак глибаве путање историје“ (Бојовић, 2004, стр. 85).

Овакав став може се у потпуности односити и на књижевност насталу у току Првог светског рата и у првим послератним годинама. Симболисти сматрају да је виђена стварност само привид, суштина је скривена, за њом треба трагати и открити је, али бежећи од стварности они јој се враћају кроз слутње надлазеће катастрофе. Авангардисти одбацују све оно што је било пре њих, па и саму историју и друштво коме припадају. Рат за надреалисте не постоји ни и у мислима; они желе да избришу сваку помисао на њега и његово постојање. Аутори који у својим делима пишу о ратним годинама не приступају им кроз историјску свест, већ дају психолошки доживљај рата. Растко Петровић сматра да, с обзиром на то да се свест појављује као мноштвена и зависна од времена, њени се утисци и реакције могу представљати само кроз след фрагмената стања и осећања непосредно изазваних збивањима и њихових даљих, каснијих одјека и трансформација. На читаоцу је да их синтетише (Петровић, 1974, стр. 216). На читаоцу је да на основу представљених субјективних искустава склопи слику колективног доживљаја рата.

Може се закључити да ни у једној од помињаних књижевних епоха не постоји историја у модерном значењу. Не пишу се класичне хронике и не приповеда се да би се догађаји забележили. Циљ писаца је да преко историјских догађаја прикажу унутрашњи свет човека, његове страхове и надања, те начин на који успева да се уздигне у тренуцима великих страдања.

Закључује се да су књижевност и историја неодвојиве и да се могу посматрати као важни конститутивни чиниоци човекове животне стварности.

Дела стварана у времену Косовске битке и Првог светског рата потврђују ову чињеницу. Писци су заокупљени дешавањима која постају њихово непресушно извориште надахнућа, из догађаја црпе теме, мотиве и идеале слободе. Рат се тиче свих оних који учествују у њему, па и саме књижевности, јер писана реч увек је имала велику моћ и утицај. Кроз песме се с једне стране шире родољубива осећања, велича се борба и победе, песници позивају на борбу присећајући се славне прошлости. С друге стране, проблеми које рат доноси доводе до тога да кроз књижевна дела писци говоре о страху, смрти, о моралном паду човека у тешким тренуцима, који зарад опстанка гази културу, етику и духовност. Многи писци човеков пад доживљају у хришћанском духу, он постаје знак доласка последњег времена, када ће наступити катастрофе и страдања.

2.2. Историјски подтекст средњовековне књижевности

Једна од важних одлика средњовековне књижевности је њена духовност, међутим, бавећи се историјским личностима, намеће се питање о њеном историјском карактеру:

„Премда је средњовековна књижевност по својој тематици духовна, религиозног карактера и настала по узору на светоотачку, светописамску и византијску књижевност, обухватала је теме и мотиве које су својствене само њој; који су говорили о историји, српском царству, мучеништву и страдању након Косовског боја“ (Костић Тмушић, 2023, стр. 7).

У критици се у једном маху наводи да средњовековна дела не дају конкретне историјске податке, алида су она по свом карактеру исторична. Димитрије Богдановић истиче да средњовековна књижевност од XIII века „стиче и свој сопствени идентитет, као нераздвојни пратилац, а у многоступењу и предводник историјског пута српског народа“ (Богдановић, 1991, стр. 112). Пратећи тај историјски пут, циљ књижевних дела је да покажу да смо део хришћанског света и божанске промисли. О томе говори Јован Деретић:

„Основни импулс који је њихове ауторе покретао на писање није био хроничарски. Забележити шта се догодило како се не би заборавило. Њима је било важније тумачење догађаја и личности од историјског сведочанства о једним и другим, они хоће да открију дубљи смисао догађаја, а не да испричају све што је потребно да се зна о њима, хоће да покажу како се наша историја уклапа у универзалне оквири хришћанског историзма, како се у њој на уверљив начин очитује начело божје промисли у историји света“ (Деретић, 2007а, стр. 80).

Писци не пишу да би догађаје сачували од заборава, они тумаче догађаје и интертекстуалним везама са библијским текстом желе да покажу да човек није само део овоземаљске историје, већ да је његов пут царство небеско. Резултат оваквог поступка је успешно спајање трансценденталног и овоземаљског света; један увек упућује на други, све док не настане будући век, тј. вечност. Овоземаљска историја је привремена, зато су њени догађаји само материјал на коме се гради духовни смисао и на коме се човек учи на путу ка стицању вечног живота.

Средњовековни жанрови се узајамно прожимају, могу стајати самостално или бити у функцији поджанра у оквиру обимније књижевне целине. Један од основних прозних жанрова⁸ средњовековне књижевности је житије. Анализирајући жанрове Рене Велек и Остине Ворен пишу: „Биографија је прастари књижевни жанр и део је историографије“ (Велек, Ворен, 1965, стр. 92), међутим, писци средњовековних житија не пишу историју, иако „сви значајни догађаји о којима они проповедају спадају у историју владајуће породице, а преко тога у историју земље и народа“ (Деретић, 2000, стр. 78). Главни јунак житија је владар или представник цркве, „махом стварни људи, који су живели најчешће у веома блиској прошлости, а често су и сами били писци“ (Плаовић, 2017, стр. 236). Градећи њихове књижевне ликове, писци житија имају задатак да њихов овоземаљски пут прикажу као уздизање на лествици врлина и да тако

⁸ Проучаваоци старе српске књижевности у XX веку баве се реконструисањем елемената система жанрова средњовековне литературе, разумевајући овај посао као важан задатак приликом успостављања њене веродостојне слике.

створе култ по општим хришћанским нормама, које ће живети у народу. Изградњом култа треба дати пример другима како треба живети, а читајући о изванредним подвизима јунака житија, људи ће се подстицати ка вечном добру и вечном животу: *Оставити последњим нараштајима житија светих и њихове изванредне и доброљубиве подвиге – добро је, и веома корисно и згодно: на добро надметање доброљубиве душе, када се о томе чита, ревношћу за добродетель подстиче* (Теодосије 1988, стр. 264). Историјска грађа постаје повод да се пише о вечности и да се српско постојање представи као део универзалнох хришћанског постојања. Житија „нису књижевна фикција, али нису ни историја у правом смислу, писци хоће да похвале и узвисле своје јунаке. Зато су им потребне снажне, несвакидашње речи, да њима исплету венце око светитељских глава својих јунака“ (Деретић, 1997, стр. 101). Чуда и светост јунака житија прихватају се као чињенице које измичу научном доказивању и могу се разумети само у оквиру религије која је окренута надземаљском:

„Средњовековну књижевност одликује наглашен однос према трансцендентној стварности: она је у већој или мањој мери склона да вриједност свагдашњег живота одмјерава према апсолутним религијским вредностима. У складу с тиме најчешће се служи алегоризмом, приказује конкретне људе и догађаје тако да се они могу схватити као симболи одређених идеја, или барем предлаже такву могућност тумачења“ (Солар, 1976, стр. 151).

Најзначајнији жанр литургијског песништва је служба⁹. Она је спој разних богослужбених и химнографских врста – стихира, тропара, кондака, икоса и др. – спојених у једну целину, посвећених једном светитељу или празнику у којима су се славили живот светог и његови подвизи. На граници између поетског и прозног жанра стоји похвала, у којој се прославља и велича врлина неке личности светог

⁹ „Најстарију српску данас познату службу саставио је Свети Сава (*Служба Светом Симеону*). У овој богатој области српске црквене поезије огледао се велики број песника од XIII до XVII века: Свети Сава, Теодосије Хиландарац, архиепископ Данило II (Пећки), патријарх Данило III (Бањски), епископ Марко (Пећки), Јефрем, Григорије Цамблук, Димитрије Кантакузин, патријарх Пајсије (Јањевац) и други непознати писци“ (Трифунковић, 1974, стр. 304).

или неке друге историјске личности, Александра Костић Тмушић говори о похвали у ужем и ширем смислу: „У ужем смислу, похвала представља краћи песнички став. И када се састоји из стихова, она је превасходно реторски састав“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 54). Говорећи о похвали у ширем смислу, ауторка каже да је похвала реторска проза и представља врсту слова. Стога се и веома често назива похвално слово (Костић Тмушић, 2017, стр. 54). Као и похвала, и плач је прелазни жанр са мноштвом библијских мотива. У периоду Косовског боја, у списима посвећеним кнезу Лазару, поред житија доминираће слова, похвале и плачеви. Молитва је један од најзначајнијих књижевних жанрова са изразито поетским елементима. Молитва сједињује са Богом и изгони грех из човека. У молитви „налазимо утеху и укрепљење, одважност за ступање у сукоб са грехом, снагу за дело; веру и надање“ (Костић, 2000, стр. 32). У молитви се потврђује подвижнички живот личности, она открива суштину вере, у молитви је спасење, јер Христос каже: *Све што штете у својој молитви, вјерујте да ћете примити и биће вам* (Мк. 11, 24). У молитви је садржано све оно што је човеку потребно за спасење и добијање вечног живота.

Сви средњовековни жанрови су у односу међусобног прожимања и имају за циљ да кроз Божју промисао објасне овоземаљске и будуће догађаје. „Из житија ових божијих угодника може се схватити како се у човјеку развијају карактерне особине, како се ваља борити са злом, неправдом и несрећама које долазе; како одолијевати страсима овога свијета и плотским жељама“ (Ребић, 2003, стр. 59). Писана реч води ка духовном препороду и чини праву ризницу духовних поука. Јунаци житија су својим поступцима показали пут духовног препорода и уздизања, али се не сме заборавити да су они владари који су морали да брину о овоземаљском постојању своје државе и свог народа. Свети Сава у *Житију Светог Симеона* не заборавља да истакне и значај Стефана Немање као владара који је успео да Србији обезбеди самосталност. Истичући врлине Стефана Немање, Свети Сава говори о стварању и успону српске државе. Следбеници Светог Саве користе исти метод. Та традиција наставиће се и код осталих житијних писаца. Имајући пред очима тежњу да прославе владара, писци, иако несвесно, пишу и историју једне државе. Књижевност је „уско повезана и условљена постанком и развојем феудалних држава и феудалног друштвеног

поретка, да је она морала бити тенденциозна“, тј. да је имала за циљ да у „феудалном друштву изграђује и учвршћује [...] оне основне начине, друштвене, политичке и моралне од којих је зависио опстанак и напредак феудалне државе и феудалног друштвеног поретка“ (Павловић, 1971, стр. 13–14). Средњовековна житија постају поетизована историја и један од главних извора за разумевање српске историје тог времена.

Доментијан је житија Светог Саве и Светог Симеона писао по налогу краља Уроша. Писана су да „буду житија двојице твораца средњовековне српске духовности, на чијем се култу имао градити идентитет средњовековне Србије, њено јединство и унутрашњи склад духовног и лаичког елемента“ (Богдановић, 1991, стр. 159). Доментијаново дело је проткано библијском симболиком и светоотачким реминисценцијама, али он никако не заобилази битне догађаје који су утицали како на животе његових јунака, тако и на читав српски народ. Када говори о световним стварима, чини то из религијских побуда и како би изградио духовни лик Светог Саве. Исти циљ има и када описује грађански рат до којег је дошло због сукоба између Стефана и Вукана. Описујући уништenu земљу, с друге стране истиче величину Светог Саве, јер је успео да помири браћу и тиме спаси српску државу.

Стефан Првовенчани је писац који је као владар присуствовао многим догађајима о којима пише, отуда је *Житије Светог Симеона* први потпунији историографски спис; са овим текстом у нашу средњовековну књижевност је „ушла перцепција историје“ (Павловић, 1990, стр. 4). Димитрије Богдановић у *Историји старе српске књижевности* наводи да је Стефан Првовенчани успео да напише *Житије Светог Симеона* које је „јединствено и складно у композицији, библијске и патристичке реминисценције су и овде у служби средњовековне поетике апстраховања, али се неке посебности ипак могу уочити: то је владарски концепт житија, у коме земаљска дела, историја, макар у веома ученом и аутентичном теолошком тумачењу, имају централно место“ (Богдановић, 1991, стр. 153). Сведок и учесник бројних догађаја, Стефан Првовенчани, пише као владар и има за циљ да прослави династију и оправда државне послове, зато се његова дела често тумаче као историјски извори. Да је један од циљева Стефана Првовенчаног био и учвршћивање династије Немањића на српском престолу,

закључује и Милан Кашанин: „Првовенчани краљ се понаша тако као да српска историја почиње од Немање – династички интереси били су основни мотив који је водио краља Стефана Првовенчаног да напише животопис Немањин” (Кашанин, 1975, стр. 143). Стефан Првовенчани историјско успешно транспонује у литерарно и многе историјске догађаје тумачи у библијском контексту. Стефан Немања је не само владар, већ и светитељ који живи после смрти и преко бројних чуда помаже свом народу и својој држави.

Архиепископ Данило и његови ученици били су сведоци и учесници бројних историјских превирања у тадашњој Србији. У својим делима успешно ће спајати историју и предосећање последњих времена. Архиепископ Данило оставља о своме времену и о српској држави поуздане податке, тумачећи бројне ратове и сукобе као знак да последње време долази и да време за покајање полако истиче.

Међутим, српска средњовековна књижевност ће затајити када су у питању две веома важне битке (Маричка и Косовска битка). Сведочанства савременика о овим догађајима су веома ретка – или их нису забележили или нису допрла до нас. Са одређене историјске дистанце пише Старац Исаија о Маричкој бици и обавештава: *Те не изгнаше, но сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе и веома много мноштво једни од оштрице мача умреше, а други у ропство одведени бише; неки од њих спасоше се бекством и дођоше* (Инок Исаија, 1986, стр. 71–72).

У тренутку док преводи Псеудо-Аеропагита, Инок Исаија оставља запис о пропасти српског царства, у коме наводи да превод књиге почиње у добра времена а завршава у злим временима, када се Бог разгневио на хришћане и када су и живи завидели мртвима:

А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех, када божанствене цркве и Света Гора рају подобно цветаху, као неки сад крај извора увек најајан; а сврших ту у најгоре од свих злих времена, онда када разгневи Бог хришћане западних крајева (Инок Исаија, 1986, стр. 71–72).

У периоду XIV века записи писаца и преписивача постају веродостојне белешке о схватању и доживљају времена у којем живе и стварају. Страх од Исмаилћана не заобилази ни монахе; у њиховим записима доминира молба

Господу да спаси њих грешне, али и цео хришћански народ. Несрећа и страдање читавог народа довешће до тога да у записима доминира туга и плач над судбином народа. Записи постају значајна сведочанства. Поред њих, јављају се нови историографски жанрови, родослови и летописи.

У свим овим текстовима кнез Лазар и косовски јунаци ће добити истакнуто место. Тежи се изградњи култа кнеза Лазара и објашњењу Косовског боја у контексту библијског страдања за веру. У стварању Лазаревог култа учествовало је више књижевних стваралаца, од којих је најзначајнији Данило III. Кнез Лазар чини све као и његови претходници да заштити своје отачаство, међутим, он свесно страда и добија ореол хришћанског мученика, страда верујући да тиме спасава један народ и читав хришћански свет. Кнез Лазар постаје прави историјски и књижевни јунак, мада се његов хероизам слави, пре свега, кроз величину његовог жртвовања.

О кнезу Лазару и Косовском боју израдиће се за три деценије неких десет списа и сви ће се они, колико обликом толико тоном, разликовати од ранијих текстова о животу и делима српских владара и светитеља. Оригинална књижевност је и даље дубоко религиозна и моралистичка, али је све мање црквена и теолошка; пише се о бојевима, о погибијама, о ратницима, о непријатељским делима. Култ кнеза Лазара и Косовска битка инспирисали су и друге писце, од којих су неки непознати (у историји књижевности познати су под именом Раваничани), док су други истакнуте историјске личности (Јефимија и деспот Стефан Лазаревић). Сви они пишу текстове који су по свом основном расположењу трагични и емотивни, доживљај битке није сазнајни, већ се у њој види борба за хришћанске идеале; зато се њен значај и може разумети тек у библијском контексту.

Нови замах српске књижевности у сложеним политичким и културним приликама после Косовске битке тешко је објаснити. По мишљењу Димитрија Богдановића, и ту се показало „да развој књижевности не зависи толико од повољних друштвено-економских и политичких могућности колико од потребе друштва, од изазова нарочите културне ситуације. Српска књижевност је управо у тешким временима распада велике средњовековне државе и опште кризе

православне византијске цивилизације доживела значајан успон и напредак“ (Богдановић, 1991, стр. 191).

Последње деценије постојања српске самосталне државе испуњене су веома интензивним радом и стварањем, интензивирајући рад на стварању косовског култа, Ресавска школа постаје чувена по свом раду, а у Србију долазе и писци из других држава. Међу њима се истичу Григорије Цамблак и Константин Филозоф. Књижевност се испуњава све више историографским садржајем, као да писци предосећају важност бележења храбрости и спремности српских владара да се супротставе налету страшне и непознате силе. На људе и догађаје гледа се објективније, уочава се рационални дух епохе. У житија се уносе елементи летописа, који су у средњем веку обиље историјског знања. Летописи „нису изразито књижевни списи, ни научна историја; они су само подсетник. Настали у годинама распадања царства и неговани у одсуству државне самосталности, они обележавају не суму, већ извод историјског знања, дајући основ за традицију која не сме да нестане из народног сећања“ (Кашанин, 1975, стр. 79)

Након пропасти деспотовине, српска књижевност улази у најтежи период у својој историји. Сведок пропасти Новог Брда је Константин Михаиловић из Островице, који 1455. године пада у турско ропство, постаје јаничар и ратује у турској војсци по Босни и Угарској. Он оригинално мемоарско дело *Јаничареве успомене* намењује угарским и пољским владарима као аутентично сведочанство о Турцима, које може послужити хришћанским државама у борби против Османске империје. Нема сумње да су *Јаничареве успомене* доста блиске данашњем поимању ратне литературе и да казивања хришћанина, који осам година живи и ратује у турској војсци, имају велику историјску вредност.

Српска средњовековна књижевност може се схватити као поетизација историје и њен тумач. Доментијан је удаљен од догађаја о којима пише, али их тумачи у контексту небеске воље, Стефан Првовенчани има за циљ да прослави династију којој и сам припада; Данилове биографије су историја Милутиновог доба. Данилов Ученик наставља у истом правцу и он у хагиографском облику излаже поетизовану историју. Последња поглавља Даниловог зборника нису ништа друго до историјске белешке. Песници из периода Косовског боја много мање говоре о самом догађају, а више о жртвовању кнеза Лазара. И Константин

Филозоф гради лик ратника и владара, док Константин Михаиловић даје конкретно сведочанство о турској империји и животу у њој.

2.3. Стварност и бег од стварности у делима модерниста и експресиониста

У српској књижевности период модерне обухвата раздобље с краја XIX века и траје све до Првог светског рата. Овај период остаће упамћен као златно доба српске књижевности, јер су књижевници стварали дела светског ранга и универзалне вредности. Према мишљењу Миодрага Павловића, прве две деценије XX века су биле „време највишег просека наше песничке писмености, време највеће концентрације песника трајније и трајне вредности“ (Павловић, 1969, стр. XLVIII).

Реалистички дух почиње да бледи у последњим деценијама XIX, а буђење новог стила најављено је у *Српском прегледу*, у којем Љубомир Недић настоји да модернизује српску књижевност и окрене је ка западноевропским кретањима. И многи други часописи били су носиоци духовног препорода српске културе, а најзначајнији на том путу био је *Српски књижевни гласник*. Период трајања *Српског књижевног гласника* је период златног доба српске књижевности, јер је он био тај који је доносио нова мерила и схватања поезије.

Српска књижевност у епохи модерне постаје део актуелних књижевних збивања. Бојана Стојановић Пантовић наводи да се у модерни дешава „отварање ка савременим интернационалним духовно-уметничким струјањима, процват академско-научне критике, уз потискивање романтичарских и реалистичких књижевних модела“ (Стојановић Пантовић, 2011, стр. 27). Велики број будућих песника школује се у Француској, баш на месту где се рађају нове уметничке тенденције, отуда ће утицај француских парнасоваца и симболиста бити огроман. Међутим, песници никада не заборављају своје корене и сопствену традицију. Многи од њих у своја дела уносили су национално обележје и постали су борци који се писаном речју боре за слободу свога народа. Предраг Палавестра тврди да је „целокупан ток модернизације српске културе, који је отворен крајем XIX и

почетком XX века, имао изразито национално обележје и у души носио нешто од националног романтизма минулог столећа“ (Палавестра, 1986, стр. 28). Српска књижевност никада не запоставља национални дух; чак и највећи заговорници модернистичког духа не остају имуни на страдање народа и у тренуцима великих борби за слободу стварају дела родољубивог карактера, често се позивајући на традицију и славну прошлост.

На самом почетку епохе српског модернизма песници уносе песимистичка расположења, да би есхатолошко-апокалиптичка слика света постала главна карактеристика уочи Првог светског рата. Апокалиптичне и драматичне визије, негација стварности, неповерење у људску природу, трагање за новим светом и новим вредностима су неке од карактеристика које одређују смер модерне. Модернисти беже од стварности и историје, трагају за слободом, затварају се у кулу од слонове кости. Они су незаинтересовани за друштвена збивања и њихова поезија је израз незадовољства светом и животом. Али бежећи од стварности, они о њој говоре посредно у својим делима, јер се у њима приказује свет од кога беже, а који у њима буди сумњу и песимизам. О односу човека и света у периоду модернизма Предраг Палавестра закључује:

„Мрак је епоху модернизма прекрио тамним велом и слутњом коначног пораза и пада људског бића. Човек тог доба био је, с једне стране, усмерен ка снази натчовека и ка новој религији свечовечанства, ка висини сопственог достојанства, спреман да заузме место обореног Бога. С друге стране, био је суочен са апокалипсом модерне епохе, захваћене све дубљим распадом људских вредности. Искушење воље као облик светског духа било је у патњи и неостварености среће. Распет међу духовним крајностима времена у коме су се виталистичке идеје сударале са песимистичком филозофијом песник је доспео на ивицу очајања. Њему се чинило да никад дотад није било таквог времена, потресаног толиким ужасом, толиким смртним страхом. Никада свет није био тако мртвачки нем, и никад човек није био тако мален. Никад му није било тако језовито, никад му радост није била тако далека, а слобода тако мртва“ (Палавестра, 2013, стр. 28).

Сима Пандуровић је промовисао у својој *Књижевној недељи*, коју је уређивао заједно са Дисом, управо све вредности које су опречне здравом модернизму, за који се залагао најзначајнији критичар тога доба, Јован Скерлић. Већ 1904. године Сима Пандуровић постаје предводник оних књижевних снага које ће бити закупљене тамним странама модернизма, а првенствено песимизмом, трагиком и осећањем безизлаза. Присуство ових есхатолошких мотива у српској модерни јавиће се у склопу општег поетичког усмерења ка симболизму. „Кад се нашао на врхунцу снаге и мајсторства, српски модернизам је доживео расцветање и пуну сезону симболистичког стила“ (Палавистра, 2013, стр. 6). Јован Скерлић као представник институција негира песимистичан поглед на свет, критикује писце који у својим делима презентују ове мотиве, док се они све више отуђују од света и затварају у свет маште. Марија Јефtimiјевић Михајловић сматра да су главни тематски кругови поезије српског симболизма:

„Наглашени индивидуализам, свест о себи, изједначавање личног осећања са националним, откриће свог бића у простору и времену, у традицији и историји, пуна апсолутизација ега и трагична тежња ка трансценденталном, метафизичка слутња бескраја и мистика таме и смрти, сазнање о Богу као откровење божанске тајне, идентификација са узвишеним, вечитим, сакралним и светим, религија лепоте, жене, склада, савршенства“ (Јефtimiјевић Михајловић, 2006, стр. 72).

Војислав Илић започиње модернизацију српске поезије. У песмама насталим након 1988. године постоји читав репертоар песама у којима се сусрећу апокалиптички мотиви. У песми *Последњи дан* песник очекује судњи дан који се приближава:

*Ах, судни освиће дан! У дивљем ужасу своме,
Свирепе чекаху звери и људи чекаху сунце,
А мрачно долази подне — и небом звезданим само
Трептање страшније бива; почетак тихо се љуља.*

*И тама завлада адска... С пуцњавом запад се пали,
Простанством људство све са плачем подиже руке,*

*Ал' страшни конац је ту. Окови спадоше редом,
И силни светови к средишту јурнуше.* (Илић, 1923, стр. 63)

Подне је мрачно, звезде трепере, а човек очекује долазак звери. Милорад Павић закључује: „Илић има, тематски гледано, једну важну упоришну тачку – он обрађује једну од тема које се сматрају типичним за симболисте – смак света“ (Павић, 1985, стр. 215). Зоран Гавриловић сматра да све оно што се дешавало у српској поезији пред Први светски рат започиње у поезији Војислава Илића, а свој коначан облик добија у поезији Симе Пандуровића:

„Оно што је мутно започето са Војиславом, прерастање поезије из декламаторства, патетике и емфазе у односе према свету и човеку, модерно истицање поетске личности са свим њеним проблемима и асоцијацијама у први план, везивање наше поезије за сензибилитет западне традиције, раније непозната иронија, чулност, песимизам и симболика, рационалност и уздржаност форме – свој коначан облик добило је код Пандуровића“ (Гавриловић, 1977, стр. 92).

Војислав Илић је начинио пресудан корак ка модерној поезији, али су тек Дучић и Ракић у првој, а Пандуровић и Дис у другој фази упутили наше песништво у нове просторе. Јован Дучић негује култ лепоте и тежи савршенству, али ни он не остаје имун на тему смрти. Песник нарочито у *Вечерњим песмама* говори о човековом положају на земљи, о вечности, о човековом односу према Богу:

*Води ли наш пут к теби, да ли води?
Крај и почетак – је ли то све једно?
Ко печате ти чува неповредно?
Ко твојим страховним границама ходи?*
(Дучић, 1998, стр. 201)

Код Дучића се осећа страх од пролазности, смрти, пропадања. Са мало речи успева да оцрта све оно што носи у себи и да прикаже стравичну атмосферу умирања:

*Мрак болесне ноћи засипаше прахом
Платане по врту, језеро прозирно.
Наша сеца беху испуњена страхом
Туде, где све умираше мирно.
(Дучић, 1998, стр. 118)*

Са друге стране су песници код којих је доминантно осећање песимизма, меланхолије и разочарања. Милан Ракић је претходник Симе Пандуровића и Диса. Стеван Раичковић закључује: „Оно што је Милан Ракић тек наговестио, Сима Пандуровић је продубио и развио до нових стваралачких претпоставки“ (Раичковић, 1998, стр. 17). Дис и Пандуровић се не задржавају само на песимизму, код њих доминирају и мотиви смрти, распадања, ништавила, они залазе у најтамније делове људског бића, док су код Ракића сви ови мотиви само у наговештајима. Бранко Лазаревић сматра да: „Г. Милан Ракић има најотменије схватање љубави. Оно је, у основи својој, песимистично, меланхолично, болно“ (Лазаревић 1912, стр. 116). Ракићева поезија прожета је осећањем пролазности, он осећа страх од старости и пропадања тела и око себе види смрт.

Потпуни песимизам прожео је поезију Симе Пандуровића и В. П. Диса. У њиховим делима осећа се димензија загробне, мистичне трансценденције. Смрт се доживљава као сила која ослобађа од мучног живота. Кроз поезију се сугерише гашење сунца и крај овоземаљског времена. Уношење ових мотива у српску поезију није прошло без речи најзначајнијег критичара тог доба, Јована Скерлића. Књижевност треба да изражава осећање модерне националне свести, а све оно што није у духу националног и социјалног развитка Србије не треба да буде заступљено ни у књижевности. Јован Скерлић песимизам схвата као штетан чинилац у развоју српске књижевности, па су се због изразито песимистичких осећања Дис и Пандуровић нашли на мети поменутог критичара, који је њихову поезију оштро осудио. Два његова чланка, *Једна књижевна зараза*, који се тицао Пандуровића, и *Лажни модернизам у српској књижевности*, где се обрушио на Диса, спадају у најоштрије књижевне осуде написане у српској књижевној критици. У овим чланцима Скерлић не остаје само на осуди књижевног

стваралаштва, већ негира и постојање моралних и људских вредности ових писаца.

Јован Скерлић се у то време бори за снажење модерне националне свести. Бранко Лазаревић наводи да је „Скерлић тражио да уметност долази из народа и буде за народ и да она има социјално-националну мисију“ (Лазаревић, 1975, стр. 211–212). Посматрано са овог аспекта може се разумети осуда; он не може да прихвати бекство од стварности у песимизам и лудило, за које верује да су зараза и помодарство. Међутим, књижевност никада не сме бити у служби национализма и других ангажованости, она мора да тежи иманентним књижевним вредностима, не заборављајући ни контекст у коме настаје.

Присуство ових мотива у последњој фази српске модерне може се објаснити не само личном трагедијом и разочараношћу већ и колективним стањем духа уочи Првог светског рата. Песници као прави визионари предосећају немир века, страдање и пророчки наговештају катаклизму која ће уследити и која ће све променити. Архетипско, несвесно испољава се тако кроз сећање, машту и снове и кроз најаву нечега драматичног, што ће се извесно догодити. У својој књизи *Доба екстрема*, Ерик Хобсбаум даје објашњење онога што је претходило Првом светском рату: „Ова цивилизација је била капиталистичка по својој привреди; либерална по својој уставној и правној структури; буржоаска по лику за њу карактеристичне хегемонистичке класе; ликовала је због свог напретка, науке, знања...” (Хобсбаум, 2004, стр. 12). Све то није било довољно да се одржи: када је била на врхунцу славе и моћи, ова цивилизација пропада. Док се у свету слути рат, Србија води ратове за ослобођење својих територија од Турака. Скерлић верује да ће балкански ратови донети слободу и да ће та дешавања бити један нови почетак за српску државу, због чега је пред сам рат заступао ставове о здравој, традиционалној поезији и веровао је у напредак и прогрес. У свом раду *Обнова родољубиве поезије* (1909), бележи и следеће:

„Наша отаџбина је у дну целога нашега бића, она је оно што је најосновније и најинтимније у нама; ми је волимо више нагоном него разумом, и волимо је свом слабошћу коју човек има за своје најрођеније. Наша душа само у њеној средини налази своју равнотежу, и сву нашу мисао,

сву нашу душу, ми можемо казати само на језику који смо од матере научили“ (Скерлић, 1909, стр. 130).

Скерлић је преминуо 1914. године, те није био сведок нити рата, нити послератног хаоса. Тешко је говорити о томе какав би он суд донео, али су суд донели сами писци који су стварали у том периоду. Не видећи ништа лепо у стварности која их окружује, песници изражавају лично незадовољство и прожимају своја дела есхатолошким мотивима, али оног тренутка када је земљу захватио рат, сами песници у тим данима осећају потребу да пишу родољубиву поезију и да дају свој допринос спасењу из ратног хаоса. Од тог тренутка доминатни ток српске поезије био је родољубивог карактера. Зоран Гавриловић сматра да „родољубиво песништво прати у стопу узлете симболично--мисаоне и љубавне лирике и у њему се са лакоћом могу открити тонови и акценти, садржаји и облици који су својом унутрашњом чврстином и интензивношћу значили уметничку вредност првог реда“ (Гавриловић, 1967, стр. 19). Све је стављено у службу одбране народа и домовине. Писци своје уметничке потенцијале све чешће користе у циљу испољавања родољубивих, националних и државотворних идеала. „Родољубиво осећање је представљало понос херојском прошлости, протест против мучне садашњости и веру у бољу будућност“ (Ђурић, 1971, стр. 7).

Милан Ракић пише песме посвећене Косову и његовом значају у борби за опстанак, док Алекса Шантића и Вељко Петровић негују реални патриотизам, уз велико присуство меланхоличних осећања. Многе Шантићеве песме које су настале 1912. и 1913. године прожете су косовском тематиком како би се слободарски дух на емотивном плану појачао. Косовска тематика и косовски мотиви били су основно поетичко средство за испољавање родољубивих осећања. У многим Шантићевим песмама српска историја и културна историја чине важан сегмент. У збирци *На старим огњиштима* Шантић има неколико песама родољубиве тематике, у којима се категорија смрти надилази страдањем зарад виших циљева – слободе и отаџбине. Шантић се обраћа Богу, тражећи од њега уједињење Срба и националну слободу, уједно се дивећи народу на невероватном слободарском полету ка коначном ослобођењу свих поробљених српских крајева.

Његова поезија је у знаку оптимистичких визија, односно у знаку васкрсења, поновног проналажења Бога у себи и коначног ослобођења.

Духу јединства приклањају се и други песници, чак и они за које се говорило да су проклети, отуђени, ванвременски, метафизички. Пандуровић пише песме са познатим родољубивим тоном и новом садржином. Скерлић проглашава другу збирку Пандуровићевих песама *Дани и ноћи* за једну од најбољих које је наша поезија произвела последњих година. Они који су бежали од стварности, у току Првог светског рата писали су управо о њој, рат је окренуо писце ка будућем веку и нади за боље сутра.

Све оно што настаје у тадашњој уметности има везе са ратом. Рат је све померио са индивидуалног на колективни план. Међу песницима који не остају имуни на ратна дешавања издвајају се: Вељко Петровић, Милан Ракић, Сима Пандуровић, Дис, Милутин Бојић, Момчило Настасијевић. „Сва се уметност дала у свима видовима на рат: да га коментарише, или да унесе морал, или да га образложи, или просто да га да такав какав је“ (Лазаревић, 1924, стр. 167–168)

Момчило Настасијевић више песама и прича везује за актуелне ратне догађаје, јер у рату обавља писарске послове у Војној станици у Горњем Милановцу, где је могао јасно да изради слику српског страдања. У запису *Виђење 1915*, Настасијевић приказује Албанску голготу, жали за погинулима, али и жигосе послератну небригу државе за војнике, инвалиде који чекају да почну колико је то могуће нормално да живе. Настасијевићева поезија прожета је библијским и средњовековним наслеђем. Близак је средњовековним писцима у схватању живота, његова поезија је испуњена страхом и ужасом, док дубоко испашта због *родне коби* и страха од властитог краја. У једно је сигуран, веровали или не веровали, оно што нас чека на крају је страшни суд и васкрсење: *Те веровали ми или не веровали у страшни суд, смрћу ће га несумњиво сваки од нас доживети* (Настасијевић, 1991, стр. 70–79). Песник верује да живот без смрти не постоји. Смрт се може превазићи васкрсењем, зато је битан одабир пута у овоземаљском животу. Момчило Настасијевић ствара поезију у којој покушава да открије суштину живота и да пронађе светлост којој човек тежи, те тако његова поезија постаје „начин да се живот ослободи фаталне прожетости смрћу“; циљ је „домоћи се чудотворног камена, енергије или светлости који би успоставили нови

ред у хијерархију у којој смрт не би била краљица живота“ (Костић Тмушић, Михајловић, 2012, стр. 380). Поетика вере и оптимизма посебно је дошла до изражаја код неких других песника који верују у српску победу и победу живота над смрћу. Свој допринос у величању победа дају Јован Дучић и Милутин Бојић. Дучић у родољубивим песмама опева победе из балканских ратова, али у којима се, према мишљењу Пере Слијепчевића, не чује народ и не види маса: „Дучић у Балканским ратовима слави само победу, и то ватрометом духовитих мисли, на брегу, где се не види маса и не чује граја (Слијепчевић, 1934, стр. 8). У Дучићевој ратној поезији нема стварне ратне слике, он слави победу, претке, битке. Добро је примећено да у песмама које пише у току Првог светског рата тежи да споји некадашњу српску славу са данашњим храбрим борбама које српски народ води:

*Ова иста поља што крв једних зали,
Уродиће другим причешћем и хлебом;
И траг ових истих што су данас пали,
Видеће се сутра како светле небом. (Дучић, 1998, стр. 98)*

Све оно што се дешава он чврсто спаја са прецима и потомцима. Станислав Винавер објашњава родољубиву наклоност српских модерниста царској Србији средњег века њиховом жељом „да докажу да ми нешто вредимо већ и по томе што смо некада толико вредели и некада били тако моћни и тако блистави. Дучић је у своме стилу измишљао своје царске фантазије“ (Винавер, 1935, стр. 8). Међутим, за Винавера је овакво слављење прошлости само фантазија, која нема никакве везе са реалношћу.

Ракић предосећа будуће догађаје, у *Косовском циклусу* представља реалистични опис ратног бојишта који подсећа на Косовски бој. Али уједно и верује да су људи са богатим духовним наслеђем спремни да се боре за узвишене идеале:

*Ја осећам ипак, испод свежих грана
И калема нових, да, ко некад јака,
У корену старом струји снажна храна,
Неисцрпна крепост старинских јунака.*

*Све ишчезне тада. Заборавим бољу,
А преда ме стају редом преци моји,
Мученици стари и јунаци који
Умираху ћутке на страшноме кољу...*
(Ракић, 1984, стр. 111)

У поезији Симе Пандуровића виђење рата је натуралистичко, субјективно. У песми *На кумановском разбојишту* описује се пусто поље на коме се одиграла битка. Након боја свуда је тишина и гробни мир:

*Као кроз земљу коју Усуд укле,
Милимо влаком у сумраку кобном
Кроз пусте равни у недоглед пукле.
Све је у муку и у миру гробном.*
(Пандуровић, 1921, стр. 108)

Са Дисом је српска ратна поезија добила веома наглашену изгнаничку и антиутопијску перспективу. Збирка *Ми чекамо цара* приближава се апокалиптичкој традицији у којој се очекује месија и у којој је вера у национално буђење одлучујућа за космичко спасење. Овде се говори о другом Христовом доласку, о вечној светлости и правди и може се направити паралела са средњовековном књижевношћу и колективним опредељењем за царство небеско, где је космичко спасење неодвојиво од спасења појединца.

Милутин Бојић је песник историје. Он је, према мишљењу Миодрага Павловића, „наш најкарактеристичнији песник из времена Првог светског рата“ (Павловић, 1963, стр 21). Кроз његову поезију осећа се трагична судбина нација, развија култ страдања српског народа, кроз који се исказује мученичка косовска компонента, драматичан пут српског народа, али и васкрсење кроз страдање. Бојић у својим песмама води и дијалог са *Библијом*. Трагична судбина народа схвата се као искушење које сам Бог шаље српском народу. У времену модернизма овакво приближавање религиозним стваралачким моделима условљено је жељом уметника да превазиђе сопствени егзистенцијални оквир, да ствара кроз уништење, да покуша „разорити свој Свијет како би поново створили

умјетнички Свемир у којему би човјек могао истовремено постојати, размишљати и сањати“ (Елијаде, 2004, стр. 80). Тај нови свет Бојић није дочекао, али је певао о њему, јер је осећао хук борбене лаве која ствара нов свет за будућа покољења.

Књижевно стваралаштво српског народа, значајно ометено ратом, нашло се после рата на великом раскршћу и кретало се од осуде ратне катаклизме и бунта против социјалних неправди, до негирања свих канона, норми и традиција у литератури. Марко Ристић тврди да „тај прекид са предратним књижевним конвенцијама настао би и без рата“ (Ристић, 1965, стр. 18). Уметници након рата губе поверење у модерну историју, људски поредак, људску судбину и смисао живота. „Експресионисти су предосетили како се рат, општа дехуманизација живота надвијају над Европу и да се човечанство препушта матици кобних догађаја. Због свега тога, по мишљењу експресиониста, треба звонити на узбуну, покренути, узбудити друге и натерати их на делање“ (Пантић, Недељковић, 1965, стр. 189).

Песници не могу да остану равнодушни на хаос рата, већ изражавају ново стање света и духа човечанства, али и неснађеност у новом поретку. И у српској књижевности, још пре 1913. године, могу се уочити елементи раног експресионизма. Дис и Пандуровић су ударили темељ будућој авангарди. Предраг Палавестра анализом песме *Светковина* установио је да њоме Пандуровић прекида црну нит симболизма а почиње плаву нит експресионизма (Палавестра, 1986, стр. 301); Миодраг Павловић Пандуровића преко теме смрти доводи у везу са експресионизмом (Павловић, 1979, стр. 209). У књижевном животу с почетка XX века наслућене су, према мишљењу Данице Андрејевић, „све промене аутопоетичке самосвести српских песника које су кулминирале између два рата и дисперзивно се гранале у савременом периоду друге половине XX века“ (Андрејевић, 2005, стр. 5).

Прве послератне године протичу у извесном јединству младих авангардних писаца у крилу експресионистичке поетике, али касније долази до подела и појаве нових авангардних покрета. О експресионистичком духу и његовом положају у српској књижевности говори Зоран Константиновић:

„Све манифестације експресионизма на духовном пољу; његов смели покушај да у утопистичком субјективизму и идеализму разбије све традиционалне облике, његово бежање од позитивизма природних наука, од рационализма прогресивне идеологије, од историзма духовних наука, његово потпуно порицање сваке логично-казуалне психологије и идеолошког и естетског релативизма, његово прилажење онтологији које кулминира у крику за новим човеком и његово чудновато осцилирање између деструктивности и стваралаштва, између нихилизма и месијанства ... многи елементи којих је већ од раније било који су се с времена на време јављали, сада се, слично неком хемијском процесу који нам је и логичан и загонетан у исто време, обједињују и сливају у снажан, силовит покрет“ (Констатиновић, 1967. стр. 20).

Експресионистичка уметност доводи се у тесну везу са трагичним последицама Првог светског рата. Након завршених борби, све оно преживљено у току рата не нестаје из душе уметника:

„Експресионисти одбацују натуралистичко везивање за спољни изглед ствари, симболистичко наглашавање облика и музике речи, импресионистичку пасивност. Феномен рата дочаран је космичким и недогледним, тајанством прожетим разарањима једне дотрајале цивилизације која не може да се заштити од ратног вихора као од елементарне катастрофе“ (Чановић, 1985, стр. 37).

Песници не пишу хронике о ратним дешавањима, већ се баве унутрашњим светом јунака који су преживели рат; не желе да објективно приказују преживљене ратне страхоте, већ истичу субјективни доживљај. За експресионисте свет је хаос, тај хаос треба досвести у ред, што је немогуће урадити на постојећим темељима, па све треба почети испочетка.

Одбацујући постојећи свет, нов желе да изграде и зенитисти и дадаисти. На ратни бесмисао реагују побуном, док хипнизам Рада Драинца кроз сан и душевну драму пркоси друштву, дотадашњој уметности и књижевности. Надреалисти се у међуратном периоду ретко дотичу тема из Првог светског рата, што је у складу са њиховим антитрадиционалистичким ставовима и опредељењем Марка Ристића да

се надреалистичка лирика не бави родољубљем, србијанским венцима и плавим гробницама. „Једна од примарних обележја стила експресионизма је антиратна тенденција, настојање да се ратни кошмар захвати и прикаже у свом стравичном и демонском расточавању људског живота“ (Филиповић, 1981, стр. 196–197). Нови писци су се трудили да што одлучније и потпуније забораве на своје претходнике и да се што више удаље од наслеђа којем су природно припадали.

Промене су видљиве на сваком кораку. Вредности за које се залагао Јован Скерлић – утилитаризам, патриотизам и традиционализам – више не вреде, јер послератни песници имају другачије приоритете. Као што наводи Горана Раичевић, „кула од слоноваче распрснула се у парампарчад: нико више нема право на уточиште, ни побеђени ни поражени“ (Раичевић, 2005, стр. 49). Један систем вредности је нестао, а полако се формира други. У том настајању може се уочити парадокс између теорије и стваралачке праксе. Критичари и писци у својим текстовима негирају све оно што је било пре рата. У стваралачкој пракси се пак залажу за јединство, па и сама суматраистичка поетика Милоша Црњанског позива на везу и дијалог са далеким и на први поглед неспојивим стварима. Занимљив је и став Растка Петровића:

„Ми преживимо од живота оно што нам живот пружи и оно што смо способни да преживимо, али, чини ми се, у току целог живота још увек се враћамо на старе доживљаје, да их новим искуством поправимо, доживимо, да им дамо један дубљи смисао. Отуда оно постепено премештање значаја са једног негдашњег доживљаја на други“ (Петровић, 1974, стр. 171).

На први поглед ставови писаца и њихова дела говоре да су везе између старе, традиционалне и нове, модерне поезије Црњанског, Растка Петровића, Момчила Настасијевића заувек прекинуте. Међутим, управо су они показали да све везе није било могуће прекинути. Променила се друштвена и политичка стварност, рат је променио поглед на свет и на људе, самим тиме променио се и поглед на књижевно стварање. Уметност и литература успостављају специфичан однос према историји и традицији. Растко Петровић, на пример, преко ироније, хумора и бурлеске чини критички отклон од идеализације историјских догађаја и у својим делима одлази много даље у историју, у сам старословенски и пагански

простор. Он се удаљава од косовског мита и идеализације тог периода српске историје, уз чак ироничан однос према управо завршеном Првом светском рату, али успоставља везу са паганским светом Словена.

Невини младићи, задојени идеалима, отишли су у рат, желели су да бране част, славу и отаџбину, а у бесмисленим биткама и након рата су жртвовани на најгори могући начин. Са изгубљеним илузијама, разочарни, дезоријентисани, схватили су бесмисленост жртве. За такво стање одговорно је друштво којем припадају и које се након рата није променило. Отуда предосећају апокалиптичне и драматичне визије судбине човечанства и одбацују све вредности новоствореног друштва, али и оног које их је увукло у такав хаос, у којем су изгубили себе. Иво Андрић каже:

„Не треба да говорим о материјалним погодбама стварања које су, као што свако зна, нада све неповољне. Упозорићу само на онај тешко морални *circulus vitiosus* у ком се данас налази наш писац: у једну руку сви добро осећамо колико се тога променило, у овим годинама патње, у целом човечанству и у сваком од нас, а у другу руку време и прилике које нас окружују онемогућавају нам да то изразимо; везане су нам руке и још увек затворена врата, али то не може да спречи да не видимо колико је бедна и плитка многа предратна тзв. литература и како су безначајни и ситни њени мотиви и мотивићи; сви ми на своје очи видимо, и то је бар једна корист рата, како је многа бучна мирнодопска истина постала лаж и како се други живот спрема, па и друга књижевност“ (Андрић, 1918, стр. 36).

Искуство рата постаје важно у човековом даљем животу. Најважније у том апокалиптичном стању јесте нада и жеља да се преживи и да се иде напред. Али слике рата и последице постају реалност која се не може тако лако избрисати. И велики родољуби, као Алекса Шантић, не могу да остану имуни на статус ратних инвалида. Млади писци још више критикују стање после рата и небригу за оне који су се борили у њему. „Нисам патриотска трибина“, узвикује Милош Црњански, који је, можда, најдоследнији у ставу да не жели да велича лаж; његова једина жеља је да запева нову песму.

У ратној лирици Милоша Црњанског нема величања традиционалних вредности, победа и слободе. Код њега се осећа горчина, револт, дефетизам и

склоност ка рушењу свих светиња. Црњански пева о љубави према отаџбини, али на један сасвим другачији начин. Он не крије своје незадовољство и нема милости према лажним идеалима. Црњански све учеснике рата и себе доживљава као жртве, зато се буни против страдања обичног човека у рату и у својим песмама тражи спас из ратног бесмисла.

Ни Душан Васиљев никада није успео да се реши ломова у души које је у њему изазавао рат. У његовом делу проговара песимиста који говори о бесмислу људског живота. Васиљев не пати само због личне трагедије, он пати због човека, који је, иако преживео, страдао у рату. Он жали за онима који су дали живот, а бивају заборављени, али и за онима који су преживели, а који покорно сагибају главу.

Закључујемо да у послератној поезији авангардних песника преовлађују разочарање, меланхолија и сета. У поезији песника који су преживели рат нема места за слављење победа, јер победе нема. Из рата обичан човек не излази као победник, његова душа страда у вихору ратних страха. Поражени у рату, у једном тренутку авангардисти, гласно узвикују да у новом свету не важе стари идеали, да би се већ у следећем таласу изгубили и стопили са песницима социјалног круга.

3. Историјски догађаји у контексту есхатолошких мотива

3.1. Косовски бој и последња времена

Историјски догађај који се урезао у свест народа до данашњег дана јесте Косовска битка. Она постаје симбол и знамење српског народа и начин на који треба живети и умрети. Од тренутка када се десила, постаће основа за разумевање живота српског народа, а писци ће развијати песничку мисао о њој како у усменој, тако и у писаној књижевности. Записи о Косовској бици су до данашњег дана

остали нејасни и противуречни, тако да се ни после шест векова и многобројних истраживања не може са сигурношћу рећи шта се тачно десило тог дана. „Можда нема догађаја у целокупној нашој прошлости за који би такви извори били потребнији да би се са успехом разлучили легендарни од стварних елемената” (Динић, 1940, стр. 3). Прве вести које су стигле говориле су о турском поразу, да би каснији записи говорили о „нерешеном” исходу боја, у коме гину оба владара – турски султан Мурат I и српски кнез Лазар. Међутим, по својим далекосежним последицама по српску државу, она представља отоманску победу.

Извори са различитих страна довели су до различитих тумачења боја, да би се кроз векове од историјског догађаја трансформисао у мит који постаје основа за разумевање српског националног идентитета и слика српског постања, страдања и жртвовања кроз векове. Управо због тога косовска мисао постаје предмет проучавања у области историографије, културологије, теологије, фолклористике, народне и средњовековне књижевности и до нас долази и као стварност, али и као мит.

Мит је прича у коју се верује, људско мишљење и образац стварања, колективна творевина преко које човек обликује слику света и изражава свој однос према стварности, пореклу и смислу постојања света. Мит образује људске представе о свету и човековој позицији у њему, па у њега бива уграђен идентитет заједнице и дух народа који га ствара. „Представе о идентитету не настају само на бази посебних идентификатора, какви су језик, вера, култура, и хиперболизацији њихових вредности, већ и у процесима митизације основних параметара људског постојања“ (Ђерић, 2002, стр. 253). Створен на самом почетку људског стварања, мит тумачи догађаје и време и преноси се као колективно-несвесна ризница знања, мудрости и алегоријског приказивања. Дакле, „условљен је и обележен догађајима у којима је настао и јавља се као нека врста показатеља идеолошких стремљења, као одраз неког система вредности или менталитета“ (Жирарде, 2000, стр. 93). Архетипске представе уткане су у колективну мисао људског рода у оном несвесном слоју и испољавају се у свим временима и на свим нивоима људског постојања, од личних, емотивних, социјалних, друштвених, па све до уметничких представа и схватања.

У оквиру мита формирају се ставови који за циљ немају научну сврху, већ да морално ојачавају и учвршћују веру у народу. Мит образује једну трајну структуру, а човек ослањајући се на њу добија сигурност да оно што жели учини; учињено постоји као апсолутна истина у вечности, јер мит се односи на прошлост, садашњост и будућност. Мит тежи ономе што је изван историје и што је безвремено, он конституише једну ванвременску слику света, која одолева свеопштем протицању времена и помаже човеку да отклони сумње у своје подухвате. Косовска битка, улазећи у митску структуру, постаје битка за сва времена и образац деловања и очувања српског народа кроз векове. Овако схваћен мит помаже нам да разумемо значај косовске етике и њено непрекидно деловање на свест народа у свим временима.

Књижевност свој пут започиње у митологији; одвајајући се постепено она постаје аутентична уметничка форма изражавања. Међутим, полазећи од митских мотива, ликова, тема и представа, она их уграђује у своје основе и не напушта до данашњег дана. Сви облици културе инхерентно садрже одређене елементе мита, преобликоване у специфичном оквиру облика културе који их је прихватио. Мит у књижевности наставља да функционише као грађа и тема књижевног дела. Тумачећи однос мита¹⁰ и књижевности, Елијаде мит види као специфичну причу: „Мит је, дакле, прича о ономе што се догодило *in illo tempore*, прича о ономе што су богови или божанска бића учинили на почетку времена. ‘Изрећи’ један мит то значи објавити оно што се десило *ab origine*“ (Елијаде, 2004, стр. 69). Колико је мит битан разумевање заједнице која га је створила толико је битан и за

¹⁰ МИТ (гр. μῦθος – прича, предање) – света прича; као предање у које се верује, м. исказује колективне представе наивне свести. Првобитни мит потиче из релативно неразвијене свести човека првобитне заједнице. Свет богова, хероја и других натприродних бића о коме говоре класични м. фантастична је слика међусобних односа и трајних тежњи чланова патријархалне заједнице. И неизмерне моћи митских јунака, и чудесност света који они настањују одговарају некритичности архаичног човека: слике које му даје уобразиља он тешко разазнаје од представа које му пружа искуство и слабо познаје границе могућег. Али наивно поверење према творевинама фантазије није искључиво обележје човека са раног ступња историјског развоја; на извршан начин оно се изнова јавља код сваког детета, а такође се одржава и код одраслих људи на одговарајућем ступњу духовног развоја. Отуд ни цивилизовано човечанство није без својих митова (Живковић, 1992, стр. 473).

разумевање књижевности којој припада јер је мит ‘интегрални део књижевности’“ (Фрај, 1991, стр. 36).

Поред старих митова, који се кроз време мењају и трансформишу, добијајући нове облике и значења, несумњиво постоји и појава стварања нових митова, што постаје универзална појава у култури једног народа или више њих. Међутим, поред стварања нових митова, настављају да живе и они из античке и хришћанске митологије, „мит наставља да живи у књижевности и уметности као ‘ниво’ или ‘фрагмент’“ (Мелетински, 1983, стр. 156). Они могу бити пренесени у књижевност на различитим нивоима, а њихово разумевање и прихватање зависи од друштвене средине и начина њиховог размишљања.

Стварање нових митова, њихово вредновање и удаљавање од догађаја на којем се граде зависи од много фактора. Средњовековни писци уважавају хришћанску митологију и на њој тумаче сва дешавања у историји, док савремени аутори коришћењем мита теже да превазиђу историјско-социјалне и временске границе. Борислав Пекић каже: „Бављење митом је, осим тога, за мене бављење историјом. То захтева изванредан истраживачки напор у којем уживам често више него у писању. Уосталом, никад се не бих бавио литературом ако би се она састојала само у препричавању онога што сам лично доживео“ (Пекић, 1993, стр. 33). Када говори о односу историје и мита, Јулијус Евола закључује: „Са становишта науке мит се вреднује сходно томе колико у њему има историје, с нашег становишта се, пак, самој историји даје вредност у складу с тим колико она може да пружи митскога или колико је ту митова који се увлаче у њене догађаје, употпуњавајући сам њен смисао“ (Евола, 2010, стр. 14). Тумачећи косовски завет и однос историје и мита у њему, Александар Лома његов настанак тумачи кроз постојање прамита о Косову, у којем је Косовска битка полазна основа за стварање мита, али је на његов настанак утицало оно што је човек носио у себи:

„Сам догађај у својој историјској реалности био донекле предодређен том древном епском традицијом, коју смо назвали Пракосово: да је кнезу Лазару кад је ступао у бој с надмоћним непријатељем лебдео пред очима јуначни узор Пра-Лазара, да је Милош Обилић свесно се жртвујући да би дошао главе највећем непријатељу свога народа и вере следио пример некога Пра-Милоша, који му је посредством епске песме још у раној младости био

дубоко усађен у душу, као што ће у потоња времена сваком Србину од малих ногу бити присно његово, Милошево и Лазарево име“ (Лома, 2002, стр. 252–253).

Овако схваћен мит постаје код који се налази у основи бића, праслика је међуљудских односа и тако учествује у сваком, несвесном или свесном, испољавању човека. Пракосово, тј. архетип представља несвестан садржај који образује садашњост и утиче на будућност. Он управља човеком као представа духа и пројекција колективно-несвесног, обједињујући у себи прошлост, садашњост и будућност, те градећи трајну структуру која није материјална. Свакако, да би се она створила, мора да постоји историјски догађај од кога је све почело, а у овом случају то је Косовски бој.

Настанак косовског мита везан је за приче о Косовској бици из 1389. године, које су утемељене у средњовековној књижевности и српским епским песмама косовског тематског круга. Схватајући битку као знак последњих времена, у формирању косовског мита полази се од тумачења узрока који су довели до битке, а сам исход битке средњовековни писци и народни певачи покушавају да изграде ослањајући се на есхатолошке представе о крају света и опредељења за царство небеско.

Сјај и величина српске државе почињу да бледе након нестанка династије Немањића, да би након Косовског боја опали, а временом и потпуно нестали. Битка на Марици била је увод у Косовску битку. Не зна се тачно како је дошло до сукоба, али се зна да у овој бици гину и краљ Вукашин и деспот Угљеша. „Српска погибија била је, доиста, страховита, најбезглавија у великој нашој прошлости“ (Ђоровић, 2012, стр. 225). Маричка битка постаје почетак османлијских освајања на простору Балкана и битка која ће променити ток српске историје. „Битка на Марици је један од најсудбоноснијих догађаја не само у историји српског народа него и целог Балкана, уопште. Ако и случајан, српски је пораз био потпун; што га нису одмах искористили у већој мери, то је зато што им се добар део војске није налазио у Европи и што сами нису били потпуно свесни коликог је обима била ова њихова победа“ (Ђоровић, 2012, стр. 225).

Након овог страшног слома Србије Османлијама је пут ка освајању Европе био слободан. Томе је допринела и смрт цара Уроша и бројне поделе и ратови који су вођени унутар државе. Тек када су постали сигурни да могу да освоје хришћански свет, Османлије крећу у заузимање Балкана, скоро двадесет година после Маричке битке.

Косовска битка је дуго припремана и са једне и са друге стране, што се види по уласку оба владара у борбу. „О значају који је султан Мурат придавао Косовском боју сведочи и то што је на Косово кренуо лично, са оба своја сина, најзнаменитијим војсковођама, и војском увећаном помоћним одредима из Мале Азије и са Балкана“ (Михаљчић, 1989, стр. 115). Тог 28. јуна 1389. године дошло је до одлучујуће битке, која ће променити мапу Европе, а са њом и судбину једног народа. Иако су њене последице биле далекосежне, о самом исходу битке, и након толико векова, поузданих и сигурних података нема. Херојска жртва српске војске и кнеза Лазара има немерљиво већи значај него сам догађај и његов исход. Константин Филозоф говори о облагивању оног јунака код кнеза Лазара који је сутрадан убио турског султана, као и да су на самом почетку битке Срби имали предност. Међутим, Господ је допустио да Лазар и његови војници добију венац мучеништва:

У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали су. Али већ не беше време за избављење. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и победи, јер је Бог тако допустио, да се и овај велики (Лазар) и они који су с њим свежу венцем мучеништва. Шта је било после тога? Постигне (Лазар) блажену смрт тако што му је глава посечена, а његови мили другови молили су усрдно да погину пре њега, да не виде његову смрт (Филозоф, 1989, 84–85).

У средњовековним текстовима насталим након Косовског боја нема много историјских података о самом боју; више се пише о јунаштву и жртвовању кнеза Лазара и његових војника. „Ниједан догађај наше историје, ни пре ни после тога, није оставио тако дубок и трајан утисак као ова косовска катастрофа. Народ је у свој дубини осетио његов судбоносни значај“ (Ђоровић, 2012, стр. 254).

Историја се већ у првим годинама почела мешати са легендом. Косовска битка постаје догађај у којем се укрштају реалност и нека друга стварност, у коју

почињемо да верујемо. Веома брзо је изграђен култ кнеза Лазара, те се историја и народно предање стапају до те мере да се до данашњих дана не може утврдити шта је историја а шта предање. Црквени кругови заједно са кнегињом Милицом учествују у стварању култа у коме се временом спајају историја и легенда, а његово објашњење живи до данашњег дана у свести сваког Србина. Најзначајнији у стварању култа кнеза Лазара и косовског мита је патријарх Данило. Он је четири списа посветио кнезу Лазару, док је познато још десетак дела наших средњовековних писаца сличне садржине. Прелазећи из историје у мит, Косовска битка постаје прича о великом и храбром страдању српског народа, који проналази излаз из тешке ситуације тако што се опредељује за царство небеско. Дамњановић, полазећи од хришћанске етике и жртвовања по угледу на Христа, тумачи и значај косовског завета:

„Актуалност хришћанске етике састоји се у дужности и задатку хришћана да остваре Христово учење, како у овоземаљском (историјском) животу човечанства, тако и у животу своје нације. Хришћански завет испуњава сваки хришћанин угледањем на Христа, у свакој егзистенцијалној и историјски преломној ситуацији, као што је био историјски Косовски бој или данас на Косову, где би хришћани требало да жртвујући се издрже и опстану и на тај начин омогуће даљи живот у хришћанском смислу“ (Дамњановић, 1990, стр. 37).

Косовски мит, као и сваки други мит, у себи садржи заједничка очекивања заједнице. У косовски мит уткана је борба српског народа за слободу и вечни живот. Помоћу њега заједница успева да се одржи у преломним тренуцима историје, када се бори за опстанак и сопствено постојање. Тада се, „спрам слике садашњице, доживљене и описане као раздобље туге и пропадања, уздиже апсолут прошлости коју одликује пуноћа и светлост“ (Жирарде, 2000, стр. 212). У периодима великих духовних криза, када се помисли да је дошао крај, косовски мит оживљава у свести српског народа. Српска култура и поезија, реагују одлучнијим увођењем митског искуства у свој простор. Писци најбрже осете да је то искуство потребно изразити преко књижевног дела, па оживљавају косовски мит, обнављају сећање на страшно српско страдање и подсећају да је могло доћи

до потпуне пропасти да није одабран прави пут. Косовски завет нас учи како преживети у тешким временима и он постаје „ванвремени мит о животу у слободи“ (Лазећ, 2014, стр. 727). Косовски завет оживљава српски народ, он је извор вере и светлост која кроз поколења зрачи и васкрсава, он је морална и духовна победа српског народа. У прилог тврдњи о значају косовског мита за српски народ може се надовезати Пекићева мисао о уопштеном значају митологије:

„Митологија је кодирана душа једног народа, и нема нације без своје митологије. Али се живи на њој, не од ње. Она је архетипска основа од које полазимо да би своје нове вредности, вредности примерене овом веку, довели у везу са старим вредностима на које смо горди, али које су важиле на онај дан, у једном од оних векова, те их учинили бољим, употребљивијим, савременијим“ (Пекић, 2008, стр. 250).

Јунаштво и снага српског народа у савременом добу постају видљивије када се доведу у везу са славом и храброшћу Милоша Обилића и кнеза Лазара. Песници се труде да оживе косовски завет кроз наглашено родољубље и буђење националне свести. Сећајући се Лазареве жртве, савременом човеку се сугерише да је боља достојна смрт него недостојан живот. Уз снажан дух вере, док у срцу носи сећање на славне претке, српска душа васкрсава после пет векова, а косовски мит постаје прича о васкрсењу читавог народа. Народ васкрсава кроз жртву и страдање, као што је некада кнез Лазар жртвовао себе и своју војску. У лику кнеза Лазара и његових војника препознајемо све оне који су дали живот за веру и слободу земље. Они су својом жртвом показали пут будућим поколењима и постали симболи духовног стремљења српског народа.

У српској књижевности лик кнеза Лазара изграђен је као лик мученика који се опредељује за смрт, али смрт након које ће васкрснути на страшном суду. „Косовски списи с краја 14. и почетка 15. века негују култ мученика. (...) ...у тим текстовима не инсистира се на пасивној кнежевој смрти, већ на томе да се вечни живот и спасење могу стећи отпором, борбом и одбраном Христове вере, опредељењем за царство небеско“ (Ређеп, 2007, стр. 22). Кнез Лазар није једини владар који се опредељује за царство небеско – сви српски владари пре њега

изабрали су пут који води ка васкрсењу. Стефан Немања предаје престо свом сину и посвећује живот Господу; Стефан Дечански у овоземаљском животу страда и након смрти задобија венац мучеништва. Кнез Лазар, за разлику од њих, бира да ли жели да добије овоземаљско или небеско царство и након одлуке постаје мученик који свесно страда у боју зарад вечног живота.

Кнез Лазар својим подвигом и добрим делима задобија царство небеско. Он се не бори само за себе, већ као владар увек пред очима има и читав српски народ, зато је он борац за колективну слободу, који својим примером и својом жртвом успева да читавом народу омогући вечни живот. Животне околности и историјска дешавања његов народ наводила су на бројна искушења која су вековима морали да савладавају. Међутим, снага кнеза Лазара и читавог косовског завета никада им нису дозвољавали да поклекну. Пораз на Косову, али и сваки други пораз који је задесио српски народ, само је овоземаљски пораз пред којим никако не треба поклекнути, већ увек пред очима треба имати Божје царство, коме се тежи како на личном, тако и на колективном плану.

Косово је овоземаљски пораз, али је улазница за вечни живот. Он је казна Божја за грехе које треба окајати. Као што читав људски род на земљи испашта првобитни грех, али преко Христа добија могућност васкрсења, тако и српски народ уз присуство кнеза Лазара и његовог опредељења добија могућност да окаје своје овоземаљске грехе, пре свега издају и неслогу након смрти цара Уроша. „Иако су свештенство и већ тада можда извесни елементи у народу осетили сав замашај косовске катастрофе, феудална господа тадашње Србије нису из тог случаја ништа научила. Они су и даље гледала првенствено своје интересе и руководила се локалним и себичним мотивима“ (Ђоровић, 2012, стр. 255).

Српска властела није увидела узроке српске катастрофе, јер је пред очима имала личне интересе, али мудри српски народ у тим тренуцима потврдио је свој хришћански идентитет. Наиме, српски народ са својим дубоко укорењеним и јасно изграђеним духовним вредностима, државом, црквом и културом уопште, није могао да прихвати робовање неком туђем систему вредности. Уместо тога, он свесно прихвата борбу и страдање, које не сматра поразом, већ у њему види победу духа и вере.

Пратећи формирање косовског мита закључује се да је он успео да заживи у колективном сећању српског народа и да се укорени у српску књижевност од средњег века до данашњег дана. Када се српски народ нађе пред неким изазовом историје, косовски завет оживљава. На тај начин успоставља се непосредна повезаност и континуитет с тлом и са савременицима средњовековног догађаја.

Буђење косовског завета започето је у Његошевом делу, да би овај завет потпуно оживео у делима писаца који стварају у периоду анексије Босне, балканских ратова, у Првом светском рату и после апокалипсе коју је донело повлачење војске и народа преко Албаније. У косовском миту се проналазе узорци и начини превазилажења страдања српског народа. Савремени јунаци и догађаји могу се разумети као рефлекси митских образаца, а позивајући се на Косовску битку заједница проналази пут ка спасењу.

На самом почетку српске модерне, Војислав Илић у својој поезији развија култ Косова и спаја књижевност с краја XIX века са средњим веком. Милан Ракић читав циклус песама посвећује Косову и наслеђу. Јован Дучић у својим *Царским сонетима* велича славну српску прошлост и српско царство. Рано преминули Милутин Бојић, такође, инспирише се косовским митом. Шантић пева о српском страдању и у својој поезији га пореди са Исусовим страдањем, док се спасење може постићи једино преко искупљујуће смрти. Велики рат у његовој визији постаје новозаветни догађај, у коме долази до победе над смрћу.

Косовском завету враћају се и будући авангардисти. Томе је погодовао Први светски рат и хаос који је изазвао у друштву и душама појединаца. Док рат траје, Станислав Винавер и Растко Петровић пишу песме у духу косовског предања. Винавер се враћа на саме почетке стварања српске државе, а Растко Петровић у циклусу *Косовски сонети* креће од самих косовских јунака и Косовске битке. Непосредно после Првог светског рата долази до промене општег расположења и разградње косовског мита. Најпре се Милош Црњански у *Видовданским песмама* са иронијом односи према славној прошлости:

„Његова (Црњанскова) побуна против идола и идеала грађанског друштва, поред тога што је била израз једног општег послератног расположења, била је исто тако и израз једног посебног огорчења: ударајући по бившим светињама, Црњански је ударао по себи, по ономе чега се стидео

и што је желео да уништи, али је било део његове интимне личности који није никад нестао“ (Велмар Јанковић, 1967, стр. 48).

Поступком деконструкције мит се преображава и прилагођава сензибилитету човека који је преживео рат. На овај начин мит не бива скрајнут и потиснут, већ представљен у новом, најчешће ироничном, осветљењу. Косовски мит све више бива потиснут из књижевности, уметничког стваралаштва и целокупне српске културе, али никада не може потпуно да нестане:

„Докле год Косово буде постојало као актуелни историјски и политички проблем, Косовска легенда и њена књижевна тумачења биће неизбежно ограничени на своју првобитну форму, јер само у њој могу да функционишу као идеолошки, национални и етички фактор у свести српских читалаца и гледалаца“ (Фрајнд, 1996, стр. 180–181).

Увек ће косовски мит бити незаобилазан мотив у српској књижевности, и не само у књижевности, већ и у целокупном животу српског народа, јер Косово је водећи симбол српског идентитета. Живети у складу са косовским заветом значи приволети се царству небеском и вечном животу. Косовски завет је српски пут ка есхатону; косовски се определити значи одрећи се овоземаљских пролазних ствари и приволети се вечном животу у Христу. Косовски завет српски народ уздиже морално и духовно и враћа га себи и хришћанском идентитету.

3.2. Последња времена у средњовековном Новом Брду

Након Косовског боја Србија се нашла у веома незавидном положају. Кнегиња Милица¹¹ и деспот Стефан Лазаревић признају султана као врховног господара, постају вазали и, уз подношење великих жртава¹², настоје да сачувају Србију и српски народ. Иако веома умањена и у сенци сталних притисака, Србија се полако обнавља. Деспот Стефан Лазаревић постаје један од најмоћнијих витезова у Европи и читаву ситуацију у којој се налази као владар користи да економски, политички и културно уздигне Србију. Својом мудрошћу и храброшћу успева да продужи живот средњовековне српске државе и да од ње створи најмоћнију и најбогатију државу на Балкану. За време владавине деспота Стефана Лазаревића културни и државни центар Србије из Крушевца премештен је на север, у Београд. И Бранковићи своје средиште померају ка северу, што даље од турских упада, и њихова престоница постаје град Смедерево. Међутим, град који ће имати веома велику улогу у развоју Србије како у политичком и друштвеном контексту, тако и културном, остаје на југу земље, односно на Косову. Ново Брдо у својој историји остаје познат као златни и сребрни град и као место које је главни извор прихода у периоду владавине деспота Стефана. Колико је овај град био значајан, види се по томе што деспот Стефан Лазаревић 1412. године доноси *Закон о рудницима*, у којем су дате одредбе о рударству, али и о уређењу живота у Новом Брду. „У првом делу Закона читамо права и дужности рудара и власника рудокопа, док је у другом делу исписан само извод из несачуваног статута Новог Брда“ (Трифуновић, 1963, стр.12). У Новом Брду се производило чувено гламско сребро, које садржи одређен проценат злата. Уобличивши са правне стране рад рудника и живот у Новом Брду, деспот Стефан је допринео његовом развоју, тако

¹¹ Кнегиња Милица „Признала је врховну власт Бајазита, обећала му плаћање данка, давање помоћне војске за случај потребе, као и да... најмлађу ћерку Оливеру преда у султанов харем... настао је привидни мир у Србији, што јој је помогло да лакше преболи задобијене ране на Косову и посвети се свом привредном развоју, који је био знатно поремећен“ (Стефановић, 2003, стр. 52).

¹² Оливера Лазаревић поднела је најтежи терет косовске драме. Као залог миру, кнегиња Милица, дала је Оливеру у Бајазитов харем.

да постаје „град ваистину сребрни и златни“ (Бојовић, 2002, стр. 15), и то не само по богатству рудника, већ и по значају за средњовековну Србију и читав Балкан. У једном тренутку Ново Брдо ће бити међу најбогатијим градовима на средњовековном Балкану.

Град Ново Брдо изграђен је на раскрсници путева, подигнут је на Великој Планини, северно од Гњилана. Развој Новог Брда почиње за време владавине краља Милутина, када и улази у састав Србије. Увидевши значај рудника у којем се извличило сребро и злато, Немањићи улажу у његов развој, те се крајем XIV века развио у, за оно доба, велики град и најзначајније рударско и трговачко средиште, све до пада српске деспотовине.

У Новом Брду су живели многи народи. У њему ће идеално место за живот пронаћи Дубровчани, Саси и многи други странци. Сви житељи Новог Брда живе сложено, без обзира на веру и нацију, те град постаје место добро организоване експлоатације руда. Они који су долазили у град временом су се осећали као Новобрђани, што су најбоље показали за време турских опсада и напада. Тако су Дубровчани са Новог Брда писали у једном писму да су бранили зидине „не гледајући на страх од стреле и сабље турске, ни на претњу срдитога цара Мусије“ (Трифунковић, 1963, стр. 11).

Иако је српска држава успела да се опорави после Косовске битке, турско присуство осећало се на Балкану. Ни Ново Брдо није остало заштићено од турских упада. У *Повељи манастиру Хиландару* деспот Стефан Лазаревић одговара на молбу хиландарских монаха да помогне манастиру због смањених прихода из Новог Брда:

Изложише царству ми силну жалост манастира због прекидања новобрдских дохотка, којега је приложио манастиру испуњен радошћу родитељ ми и господин свети кнез. И, ево, када царство ми размотри, не дозволих да лишен буде мој свети манастир новобрдскога обиља, које царству ми божаственом заповешћу земља богато дарује (Лазаревић, 1979, стр. 163).

Али и поред свих потешкоћа, српска деспотовина имала је велике економске добити од рудника. „У доба деспота Стефана Лазаревића извозна

трговина се све више разгранавала, а по обиму и по вредности промета достигла је до тада невиђене размере” (Ковачевић Којић, 1982, стр. 269). Поред тога што постаје економски центар, Ново Брдо привлачи и бројне уметнике. Многи бежећи од турске најезде проналазе уточиште у Новом Брду, док су други рођени у овом граду. Ново Брдо је у првој половини XV века изнедрило и неколико значајних писаца, који у историји српске књижевности чине посебан круг новобрдских књижевника у XV веку. Најзначајнији су: Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин и Константин Михаиловић. Живећи у славном и богатом Новом Брду, писци неће остати имуни на његов пад под турску власт. Многи од њих сведочиће о величини и слави овог града, а многи ће бити сведоци и страшног пада Новог Брда. „Они као да су хтели, док је још увек било живо сећање на велики раст и његову прошлост, да оставе сведочанство о последњим временима” (Костић Тмушић, 2010, стр. 51–52).

Први напади од стране Турака почињу већ почетком XV века. Слика великог и сјајног града почела је да бледи са почетком турских напада 1412. године, да би се коначан пад збио 1. јуна 1455. године. Сви становници града, без обзира на националну припадност, учествовали су у одбрани града, јер су добро знали шта значи пад града у турске руке. Последњи дани слободе били су 1455. године, јер те године град пада под турску власт и никада више у својој историји и постојању неће доживети средњовековну славу. Потресно сведочанство о томе шта се десило Новобрђанима након предаје забележио је очевидац Константин Михаиловић Островичанин:

Када су Турци дошли у варош, наредили су свим домаћинима да сваки са својом породицом, с мушком и женском чељади, изиђе кроз врата од вароши на ров, остављајући све своје благо у кућама. И то су ишли један за другим. А цар је, стојећи пред вратима, бирао мушку чељад на једну страну, а женску чељад на другу страну, а мушкарце исто тако на ров на трећу страну, а жене на четврту страну, па је наредио да се посеку сви они људи који су били међу њима најистакнутији. А остале је наредио да пусте у град и никоме није било забрањено да буде на свом имању. Младиће које је изабрао било је на броју триста двадесет, а женске чељади најизабраније седам стотина и четири. Женске главе је све раздао међу поганике а младиће је

узео себи за јаничаре, а послао их је у Анадолију, преко мора, тамо где их чувају. (Михаиловић, 1986, стр. 121).

У периоду када је бледело сећање на некадашњу моћ сребрног града и када су пустошења потамнела његов сјај, живео је и стварао песник Димитрије Кантакузин. Сведок златног доба Новог Брда а касније његовог пада, Кантакузин је своје књижевно дело обојио есхатолошким духом. Време у коме је живео и страдања његовог народа стваралачки су утицали на његов књижевни опус.

И поред турског настојања да одрже живот у Новом Брду на пређашњем нивоу, његова моћ је ишчезла, а сребрни и златни сјај се угасио. Остале су само успомене на овај славни град и слике страдања, јер је пад Новог Брда у делима српских писаца виђен као последње време. Ти догађаји су били толико страшни да су се у њихову свест урезали као последњи дани овог века, па је присуство есхатолошких мотива нешто што карактерише њихова дела.

3.3. Балкански ратови између песимизма и рађања родољубивих идеја

Крајем XIX и почетком XX века српска књижевност је прошла убрзани пут развоја, на којем успева да развије слична идејна и уметничка усмерења, као и европска књижевност тога доба. Велики број српских песника школује се у иностранству, а по повратку у Србију, на челу са Богданом Поповићем, они теже да изврше модернизацију и европеизацију српске књижевности. Модернисти на буран и хировит начин уносе разнолике новине, које у својој суштини значе прихватање европских вредности. Један од најзначајнијих критичара тога доба, Богдан Поповић, истиче естетизам као једну од најбитних одлика модерне поезије. Његова *Антологија новије српске лирике* састављена је „од почетка до краја у циљу и по мерилима чисто естетичким“ (Поповић, 1990, стр. 7). Књижевност модерне је тежила постизању највишег уметничког облика и савршенства, међутим, књижевност никада не може да настаје независно од

друштвено-историјског контекста. У својим најзначајним остварењима, књижевност модерне била је протест против устоличених вредности европске цивилизације која је ишла ка суноврату.

Друштвено-историјске прилике у Србији у првој деценији XX века веома су специфичне. На самом почетку века Србија је земља која нема много утицаја да реши своју позицију на међународном плану и нема снаге да се избори са политичким проблемима на унутрашњем плану. Страдање српског народа од стране Арнаута у неослобођеним крајевима било је огромно, а Србија није успевала да помогне своме народу; било је то време „најтеже и најмрачније у новијој историји“ (Ћоровић, 2012, стр. 671). Незадовољство владавином Александра Обреновића кулминирало је 1903. године, када долази до Мајског преврата. Након овог догађаја доћи ће до оздрављења српског државног и друштвеног живота. Мајским превратом обнавља се ослободилачка мисао, људи теже да се ослободе стега и у народу јача револуционарни дух. Ослободилачким духом биће надахнута посебно српска омладина, чији ће се део организовати под именом Млада Босна. Њихов циљ био је борба против окупације и ослобођење српског народа. Почетак XX века је доба великих политичких преврата, али и доба у коме је Србија постала слободнија и духовно јача, спремна да се бори за свој друштвени и културни напредак.

Међутим, друштвено-политичке прилике на Балкану нису биле нимало добре. Незадовољство међу балканским народима водило је ка формирању савеза и заједничкој борби против непријатеља. Турци су и даље на Балкану, под њиховом влашћу су Косово и Македонија. Некадашњи велики освајачи, наследници средњовековних Османлија, добро су знали да, уколико дође до уједињења Срба, Бугара и Турака, њихова ће се владавина у Европи завршити. И поред свих напора да осујете тај последњи корак у борби за слободу, нису успели; балкански ратови су почели 1912. године. Турци су брзо побеђени, а Србија је постигла оно што је желела – ослободила је све крајеве у којима су живели Срби. Под утицајем великих сила међу Бугарима јављају се антисрпска расположења, што ће довести до Другог балканског рата. Савезници су помогли српској војсци и рат је окончан српском победом. Мир и спокојство неће дуго трајати, уследиће нови рат, већ наредне 1914. године.

Српска књижевност у периоду балканских ратова не остаје по страни, већ се активно укључује у подизање ослободилачког и родољубивог духа српског народа. Српске победе учврстиле су родољубива осећања и пробудиле веру у остварење косовског завета. Индивидуализам српских модерниста биће замењен колективним опредељењем за слободу српског народа, што показује да токови у књижевности зависе од друштвено-историјских прилика. Лични доживљаји и индивидуално виђење ствари бивају замењени сликом народа који корача на путу слободе, што никако не сме бити занемарено, јер песници имају моћ да оснажују националну енергију и веру у живот. Управо због тога је читава књижевност у знаку ратних збивања и великих ратних победа. Истакнути песници, попут Јована Дучића и Милана Ракића, задржавајући естетске вредности своје поезије, стварају песме прожете родољубивим осећањима и националним полетом. Књижевни нараштај који стасава у јеку борби за ослобођење мора у себи имати националну енергију. Према мишљењу Јована Скерлића, тај „Нови национализам је у ствари животни нагон једне за живот способне расе, [...] високо осећање солидарности која у једну складну целину сједињује све нараштаје и све делове (Скерлић, 1913, стр. 221–222). Читав нараштај је свестан значаја даље борбе за слободу, али тек уједињен може успети у тој борби.

Тумачећи национални препород српског народа, Јован Скерлић, је и од писаца захтевао књижевност испуњену оптимизмом и националном енергијом, без мрачних и песимистичких тонова. Књижевност мора да прати националне борбе и да велича народни дух. Снага народа је у победама, али и у оптимистичним песмама које величају његову снагу, подсећају на славне претке и велике жртве које су поднете у борбама. Под великим утицајем Јована Скерлића, књижевна кретања тих година зависила су од историјских догађаја. Не само у књижевности већ и у свим сферама друштвене и културне делатности осетио се ведар дух и вера у победу. Српски народ је био уједињен, а једино тако могао је бити снажан у борби против непријатеља. Свако у својој сфери деловања доприносио је обнови српске земље. Драгиша Витошевић каже: „Било је то доба када су књижевници и ратници били једно и у потпуности осећали присуство историје и националне дужности“ (Витошевић, 1975, стр. 308–309). Српски песници не опевају само тренутне догађаје, већ се враћају у далеку прошлост када

су сличне борбе вођене, када је српски народ страдао, али када је храбро јуришао у борбу, јер је знао да га у том јуришу чека вечна слобода и вечни живот Христу. У тим тешким данима писци се сећају Косовског боја и великих борби које су тада вођене, сећају се Лазаревог опредељења и Јефимијине молитве упућене Господу за спасење српског народа. У том последњем кораку до коначне слободе нема места за песимизам и декаденцију, ове појаве могу само да штете националној књижевности и култури. Јован Скерлић каже да се у српској књижевности још од „1908. године јасно могу опазити не само тамни предзнаци но јасни и леви почеци обнове наше родољубиве поезије, са осећањем националне солидарности“ (Скерлић, 1971, стр. 183–186). Писци осећају значај припадности нацији и схватају да кроз своја дела могу допринети јачању националног и борбеног духа. Морална је обавеза свих њих да се супротставе песимизму; нема у тим тренуцима колебања и беспомоћности, већ само тежња ка слободи и жеља да се кроз борбу, као и некада у току Косовске битке, дође до слободе. Али не само духовне, већ слободе у сваком смислу.

У тренуцима када се читава земља спрема за националне подвиге и борбу за слободу није било места за лирику очаја, песимизма и одрицања од овоземаљског живота. Отуда су на велику критику наишли многи песници тог доба, пре свега Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис. Велибор Глигорић каже: „Поезија црних застава и нирванског песимизма поразно делује на њих и не чуди страх да песништво Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса својим погребним звуцима може да пригуши ратнички и осветнички поклич једнога поколења“ (Глигорић, 1985, стр. 170). Али баш ови песници у току рата нису остали имуни на све оно што се дешава, већ су се и они окренули суровој стварности и писали о њој.

Рат није прекинуо књижевно стварање, само га је изменио. Биле су то године у којима култура и поред свих неприлика не престаје да постоји, на свим пољима пружа се подршка српској војсци. И најзначајнији књижевни часопис, *Српски књижевни гласник*, колико год је у претходним годинама ишао за чисто естетичким мерилима, сада схвата значај националне борбе за ослобођење и не одустаје од објављивања нових бројева. Драгиша Витошевић о српској књижевности у периоду рата и месту *Српског књижевног гласника* каже: „Нова

српска књижевност ствара се и у ратним данима највећим делом у овом часопису: песништво поготову, а критика безмало у потпуности“ (Витошевић, 1975, стр. 193). Уредник *Српског књижевног гласника* никада не заборавља на књижевно-естетске критеријуме, али прихвата и песме са родољубивом и социјалном тематиком. Може се закључити да један ослободилачки рат, у коме су на почетку зацртани циљеви, а то је прогон Турака, у себи носи завет да је борба за његово ослобођење оправдана. Као што се некада, у време Косовског боја, српски народ бодрио кроз песме и приче о Лазаревом опредељењу за царство небеско, и сада песници, обрађујући актуелне ратне догађаје, желе да подигну дух српског народа и да му покажу да у тој борби нису сами, јер док живи сећање на кнеза Лазара и косовске јунаке, живеће и српски народ. У родољубивој поезији се предосећају велики догађаји и она васкрсава у тренуцима када се љубав према домовини треба показати и доказати. Јован Скерлић сматра да је српска патриотска поезија далеко од оне романтичарске, искренија је, разумнија, са много више књижевних елемената „тај нови патриотизам није оно што се некада под патриотизмом разумевало: оно запевање над гробом славних предака, [...] ми имамо пуно и развијено народно осећање дубље, разумније и плодније но што је некада било“ (Скерлић, 1909, стр. 129).

Један од најзаслужнијих писаца за обнову српске родољубиве поезије је Алекса Шантић. Патриотска и социјална тематика његових песама у себи носе несебичну љубав према српском народу, а песник се у потпуности идентификује са бићем свог народа. Победи које су извојеване у балканским ратовима опеване су громко у његовој поезији, са ослобођењем испуњени су вишевековни српски снови, срушени након Косовског боја. Приликом анализе Шантићевог стваралаштва не сме се занемарити чињеница да у његовој поезији постоји религиозна тематика. Предраг Јашовић закључује да је Шантић песник „у чијем песничком опусу религиозна осећања и тематика заузимају врло значајно место“ (Јашовић, 2012, стр. 61). У духу средњовековних српских песника, у песмама са религиозном тематиком, Шантић долази до заључка да је суморна стварност последица људског греха. Апокалиптична садашњост у њему буду помисао на судњи дан, када ће се судити живима и мртвима, и у том тренутку, у име будућности, песник се окреће вери, јер једино у њој може се пронаћи спасење.

Други значајни родољубиви песник овог периода је Вељко Петровић, који својим песмама жели да испуни националну дужност. Његове родољубиве песме су његов начин борбе и подршке српском народу. У његовој поезији провејава вера и снага народа. Вељко Петровић је песник који потпуно одговара Скерлићевој националној енергији. Он је песник који је успео да у својој поезији верно прикаже трагедију српског народа и да кроз њу оживи дух славних предака. Једино песник који искрено воли своју земљу и који верује у свој народ може испевати такву поезију – закључци су Јована Скерлића:

„Не само одужио свој дуг народу, но је живим примером показао да трагедија целог једног народа вреди у поезији колико и стењања и бунцања алкохоличара и дегенерика, и да дубоко национално осећање, једно од најинтимнијих и најјачих осећања које човек може да има, може као песнички мотив исто толико послужити колико и маркизине лепезе и ципелице од беле свиле“ (Скерлић, 1912, стр. 396).

Према мишљењу Миодрага Павловића, родољубиве песме Вељка Петровића су „пример патриотске поезије каква би она требала да буде да би имала продужено дејство, а каква најчешће код нас није била“ (Павловић, 1972, стр. 405).

Тек са Миланом Ракићем српска родољубива поезија добија истакнуто место у историји српске књижевности. Песма *На Газиместану* довешће до потпуног преокрета у схватању поезије. Његову косовску поезију су сви знали и она је ширила јака националана осећања. У овој поезији се осликава драма српске историје, препознајемо елементе косовског мита и кроз њу се уочава тежња за јединством српског народа, а то је оно што му је било најпотребније у датом тренутку. Како у току самих балканских ратова он не ствара много, Драгиша Витошевић примећује: „Све што је имао он је рекао још раније, пре великих догађаја, и сада је у општем хору, мудро ћутао“ (Витошевић, 1975, стр. 302). На рат не остаје имун ни Јован Дучић, који пише *Царске сонете* и тако ствара нов облик патриотске поезије. За ове стихове Бранко Лазаревић ће рећи да „боговски

звоне“ и да „вреде више товара злата него што је њихов број“ (Лазаревић, 2005, стр. 105).

Нов песнички нараштај, у чијем су се стваралаштву препознавала мутна симболистичка својства, у тренутку великог ослободилачког полета иде за идејама Јована Скерлића. Владислав Петковић Дис и Сима Пандуровић уклопиће се у духовну атмосферу и испеваће бројне родољубиве песме. Страдање српског народа у борби за слободу ујединило је српске песнике, па сви они постају глас српског народа, који чезне за изгубљеном слободом. Књижевност је сада стављена у службу борбе за слободу и од тог циља не одустају ни песници песимистичког круга. Тежње српских песимиста у рату најбоље је објаснио Милан Ћурчин, који каже да су они пропевали „песмама славне победе и силе“ и у својим стиховима узвикују „роде, ми смо ту – и на све спремни“ (Ћурчин, 1967, стр. 240).

Верни својој земљи постају и уклетни песници, који су, само пар година раније, прогнани из српске књижевности због декаденције и песимизма. Дис, Пандуровић и други песници модерне пишу величанствене родољубиве песме, што, по мишљењу Миодрага Павловића, показује „подлегање једној општој атмосфери родољубивог заноса и националне одговорности, подлегање притиску патриотске и ратоборне публицистике, као и неугасиву жељу већине песника да играју неку друштвену или националну улогу, повремено, макар и против својих основних стваралачких и уметничких принципа“ (Павловић, 1981, стр. 326).

Балканске ратове српски писци приказују верно и сликовито, кроз приказе ратне драме и позивања на славну прошлост. Они маштају о слободи и кроз стихове се види јака жеља и емоција да се она и оствари у тим крупним и преломним историјским тренуцима. Дејство историјских догађаја мења српску поезију, стандарди и калупи полако нестају, све се помера у смеру патриотске и националне струје, али сјај златног доба не нестаје – и у ратовима она сија у свој својој величини.

3.4. Први светски рат и последња времена

Иницијални догађај на самом почетку XX века свакако је Први светски рат, који представља прекретницу у развоју људске цивилизације, догађај који је светску историју поделио на два дела, на догађаје пре и после самог рата. Без обзира да ли долазила из домена историје или из домена књижевности, виђења Првог светског рата слажу се у томе да је овим епохалним догађајем завршено једно и почело ново раздобље историје и културе. Рат је успео да подели и уметност на предратну и послератну.

Сви они који су преживели рат и који започињу живот у годинама обнове на другачији начин посматрају свет око себе. Традиција и све настало пре рата се негира, тако да се са завршетком Првог светског рата затвара један круг оличен у модерни и њеном крајњем изразу, симболизму. Књижевно стварање не мења само форму и стваралачки поступак, већ у потпуности мења перцепцију и начин да изрази незадовољство над животом и историјским догађајима.

Насилна анексија Босне и Херцеговине и тежак живот под окупацијом довели су до убиства Франца Фердинанда. Припадници Младе Босне, тачније Гаврило Принцип, верују да се атентатом и личном жртвом може изменити аустроугарска политика према Србима и осталим Јужним Словенима. У његовој жртви огледа се жртва кнеза Лазара, који је дао свој живот у борби против народа који су представљали опасност за читав хришћански народ. Сарајевски атентат није довео до слободе, већ је постао повод за почетак Првог светског рата, који су освајачи одавно припремали. За атентат је оптужена Србија, тако да је она прва и нападнута.

Србија и српски народ у Првом светском рату доживели су велике поразе и у једном тренутку нашли су се у изгнанству. Након бројних борби 1915. године и херојског отпора српске војске, вишеструко бројнији непријатељ је окупирао Србију. Повлачењем српске војске, Владе и народа, Србија је три године била под окупацијом непријатеља.

Пут преко Косова, црногорских и албанских планина изгледао је боље и часније него пристанак на капитулацију. За војском је ишао и народ, образујући колону очајника којима је остао само го живот. Пут преко планина прекривених

снегом отежавали су им како непријатељи, тако и савезници. Само вера и нада су им помогле да се докопају јадранске обале и Крфа. Према мишљењу Владимира Ћоровића, у српској прошлости „нема жалосније сцене од те, али у суштини ни величанственије. Напуштати отаџбину прегажену од непријатеља, под оваквим условима, а ипак дубоко веровати у њезину победу и васкрс, то, доиста, нису обични примери у историји, нити су такви нараштаји били од мекушног ткива“ (Ћоровић, 2012, стр. 716). У најтежим животним околностима, док губи отаџбину, док му се смрт приближава, српски народ не губи наду да после страдања долази васкрсење, да након борбе у последњој бици сија светлост вечног живота. Свој пут преко албанских гудура српски народ је схватио као голготу, био је то најтежи тренутак у српској историји, после косовског страдања кнеза Лазара и његових мученика.

Долазак на Крф не значи и крај страдања за Србе, савезници не пружају обећану помоћ. Тек након залагања цара Николе пружена је помоћ у виду хране, оружја и лекова. Изнемогао и болестан српски народ, након краћег одмора, поново је стављен у борбене редове. Док се српски народ опорављао, савезници су образовали Солунски фронт, који је био једина нада да се Србија може спасити. Опорављена српска војска креће 1916. године у борбе на Солунском фронту. Након чувене битке на Кајмакчалану, Солунски фронт је пробијен, најавивши пораз Централних сила и победу Антанте. Они који су пробали Солунски фронт и донели ослобођење стекли су ореол хероја, јер победе на Солунском фронту значиле су ослобођење Србије и крај Првог светског рата.

Једна од главних карактеристика овог рата јесу велике људске жртве. Србија је у рату изгубила четвртину становништва. Губитак у људству и материјална разарања заувек су променили развојни пут српске државе и народа. Многи писци у току рата су заједно са осталим народом преживели Албанску голготу, неки умиру накод доласка на острво Крф, а многи од њих одлазе у савезничке земаље у којима настављају школовање. Други, као нпр. Андрић, проводе прве године рата у затвору, а Милош Црњански и Душан Васиљев у рововима борећи се на страни Аустроугарске. Последице рата биле су изгубљене генерације, разбијене традиционалне вредности и пропаст морала.

Одлазак у иностранство, пре свега у Француску, омогућио је српским писцима да се упознају са утицајним делима тадашње европске књижевности, али и са филозофијом Шопенхауера, Ничеа, као и Фројдовим учењем. Сва ова знања и догађаји били су од великог значаја за формирање експресионистичке поетике, под чијим ће окриљем стварати писци чија је душа испуњена дубоким болом и свестраним искуством.

Велики рат био је врло тежак како за српску културу, тако и за српску књижевност. Писци и културни радници нашли су се у средишту ратне катаклизме. У првим ратним годинама нема величања ратних успеха; песници слуте да велика искушења тек долазе и да места за прославе победа нема.

Услед ратних страха и очајне борбе, у једном тренутку књижевно стварање је стало, писци су осуђени на ћутање, што нам говори колико су страшна страдања задесила српски народ; све је умрло и изгледало је да се никада живот неће наставити. Многи писци су мобилисани, док су се други добровољно пријављивали желећи да помогну колико и како могу. Чим су се прилике поправиле и писци се нашли на сигурном, никако нису могли да се оглуше о време и његове догађаје. Народ је васкрснуо и наставио са развојем свог духовног живота. Када је дошло до обнове, ништа није било исто.

Нове историјске околности показују да писци осећају велику колективну одговорност, превазилазе личне доживљаје и пишу стихове испуњене родољубивим осећањима. Други пак погођени личном и колективном трагедијом остају неми и не проналазе начин да се врате књижевном стварању. Многи песници су се повукли, у том новом свету нису видели себе, нису могли да запевају, већ почињу да се баве пословима који немају везе са уметношћу. Престанак рата, слобода и жеља да се нова држава организује потискивали су сећања на најтеже дане у српској историји. Неки други, нови песници подигли су свој глас, изражавајући незадовољство постојећим стањем, рушили су све пред собом, а највише традицију, која се у њиховим животним погледима није никако могла одржати.

Рат је уништио свако постојање живота у Србији. Културни и књижевни живот је стао, међутим, чим је српски народ почео да се опоравља, почео је и са обновом књижевности. У избегличкој колони нашли су се многи српски писци.

Преживевши Албанску голготу, они који су остали на Крфу почињу да стварају. Српска књижевност у Првом светском рату, која је стварана у избеглиштву, позната је под називом крфска књижевност. Као и у току балканских ратова, тако и у току Првог светског рата, периодика преузима на себе сву одговорност очувања културног живота. Српска књижевност се одржава у периодици и на простору и у времену када је то било могуће. На Крфу се покрећу *Српске новине*, у којима објављују најзначајнији српски писци. Књижевне активности оживљавају на Крфу од 1916. године, а *Крфски забавник* постаје вечно сведочанство о страдању једног народа, сведочанство о његовом културном животу, вољи и жељи да истраје. Песници не пишу само поезију патриотске инспирације, већ и интимистичку лирику. Бранко Лазаревић сматра да и „најличнији лиричари они који су саопштавали само догађаје свог унутрашњег живота, реаговали су на догађаје својих средина. На догађаје су они, наравно, остављали отиске својих душа; али и обојени личношћу, догађаји су ту“ (Лазаревић, 1917, стр. 6).

У периоду изгнанства писци највише пишу лирску поезију. Родољубље је најважније осећање у рату и оно се уздиже на ранг највиших моралних, али и уметничких вредности. Најчешће теме српске поезије у изгнанству јесу: носталгија за домовином, вера у победу, туга за покојнима, страхоте преживљене приликом повлачења. Писци описују стварне догађаје, величају победе и храброст народа, али нарочито песници после рата говоре о страху и бесмислу ратних страдања. Пишу о негативним темама, као што је суноврат цивилизације и крах читавог поретка. Ристо Ратковић ће рећи сурову ратну истину: „Рат је рат, некеме рат, некеме брат. Неки богами на њему и зарадише“ (Ратковић, 1933, стр. 100)

Најзначајнији песник Првог светског рата је Милутин Бојић, мада има много елемената по којима у ратне песнике можемо убројати Диса и Растка Петровића. Већина песника предсказује сопствену прерану смрт у књижевним делима, песимизам и мрачна расположења.

Многи предратни песници престају са радом. Бранислава Нушића су прелазак преко Албаније и губитак сина јединца потпуно сломили; било је потребно пуно времена да његов карактеристични хумор поново оживи. Песник који је ослобађао Косово, Милан Ракић, после Првог светског рата престаје са

књижевним стваралаштвом, нова поезија му је туђа и у њој не проналази лепоту. Одлучан и искусан борац за народне идеје наставио је своју дипломатску каријеру. Предратни српски песници који су наставили да стварају нису могли да обнове књижевност којој су припадали пре рата. Рат је све променио, гласови нових песника и нове поезије нису им омогућавали да заблистају оним сјајем и величином коју су имали пре рата.

Читава послератна генерација одбацује постојећи систем вредности и чини отклон од поетичких образаца предратних писаца; логика, смисао и јасност нису се уклопиле у нови систем вредности. Човек који је преживео рат осећа разочарање и клонулост, критички и отрежњено гледа на рат и на одсуство људских вредности у које се веровало, а за које је рат показао да не постоје. Основни став литературе после рата је антиратни, устаје се против бесмислености и традиционалних вредности. Велики рат ће означити прекретницу; духовна пометња и ратно искуство створиће песнике који више не верују у самопожртвовање, не верују у победу добра над злом; свака илузија бива замењена натуралистичким сликама крви и мртвих тела. Ове слике не могу бити заборављене, песници бежећи од њих чине продор у област подсвесног, уносе поетичко начело гротеске, разбијају илузије, критички промишљају о националном идентитету и руше устаљене представе.

Једна од важних тема послератних књижевних дела је описивање Албанске голготе. Кроз причу о страдању осећа се прича о колективном страдању једног народа, који успева из пепела да васкрсне и однесе победу на самом крају овог страшног историјског догађаја. Снажно је утиснуто и сећање на Крф, плаву гробницу; Солунски фронт и на многе друге људске жртве у току рата.

На ратном пољу победе су извојеване, али не и у људским душама које су преживеле рат. Сав хаос наставио је да живи у сећањима преживелих; логори, избеглиштво, страдање, ровови – све су то слике које не нестају из сећања, тако да се може говорити о једном универзалном осећању које живи у поратним генерацијама. Српска књижевност је подложна подели на старе и на нове, које почивају на негирању традиције и постојећих књижевних жанрова. Песници, схвативши сву трагедију и бесмисао у коме су се нашли, желе да кроз своја дела забораве на ратне слике, али теме људске егзистенције и смисла овог живота не

дају им мира, зато је доминантност ехатолошких мотива видљива у скоро свим овим делима. Бежећи од стварности, песници драматична искуства из рата формирају у облику фрагмената и замагљују их слободним песничким изразом.

Књижевност новог доба је израз незадовољства и бесмислености свега. Песници истражују, експериментишу, мењају песнички језик, стил, стих и ритам, како би на један нов начин успели да изразе стрепњу, апсурд и непристајање на постојеће стање. Писци се укључују у разноврсне покрете и правце; у српској књижевности долази до појаве експресионизма, футуризма, дадизма, хипнизма, зенитизма и других праваца. Унутрашње стање бића, презир према свакодневници, загладаност у космичке даљине које нуде мир и спокој – само су неке од основних одлика ових покрета. Сви они ће у историји књижевности бити обједињени под именом послератни модернизам или термином авангарда (претходница, извидница, први борбени ред војске). Српска авангарда уобличена је уочи Првог светског рата и то у виду делимичних или потпуних негација поетике српске модерне. Рат је прекинуо тај пут промене, али је уједно и утицао на то да се након њега распламса у покрет великих размера, који неће моћи да зауставе велика имена ни истакнути часописи.

Основни став авангардне литературе, која се по завршетку Првог светског рата јавља на територији Србије, има антиратни карактер и јасно је усмерен против бесмислености ратовања. Рат је за Растка Петровића био „повратак племенским пећинским уредбама чопора“ (Петровић, 1974, стр. 463). Побуна људског бића евидентна је у осећањима која владају, а то су пре свега усамљеност и разочараност. Они негирају све оно што је било пре њих, јер је тај поредак довео до рата. Међутим, колико год да су негирали рат, он је био чињеница која није могла тек тако да се избрише из сећања. Рат је одговоран за настајање новог поретка, он одређује духовну и културну климу након 1918. године. Корпус дела ратне тематике је огроман, психолошке трауме као последице рата створиле су дела која су остала значајна сведочанства о страдању једног народа али и страдању малог човека, који после рата гледа да се избори за бољи живот, али у том покушају остаје вечно везан за ратно искуство. Овај догађај постао је сила која усмерава њихов живот и будућност. Када говори о Краковљевој прози, Растко Петровић истиче да „када је у питању писана, књижевна реч о рату, онда

ми не чекамо од те речи да она буде критика рата или егзалтација рата, ми чекамо да она буде човечанска, убедљива реч о рату“ (Петровић, 1933, стр. 4). Петровићево тумачење ратне тематике на најбољи начин објашњава однос експресиониста према овој теми. Они не желе да објективно и хронолошки забележе све оно што се дешавало у рату, већ желе да испричају причу о једном малом човеку који се нашао у великом вртлогу и да опишу унутрашњи свет тог човека, који у кланици треба да остане хумано биће и да преживи. На тај начин се историја увлачи у поезију, а са њом и присуство есхатолошких мотива, тј. мотив страдања као најдоминантији. Стварност је толико сурова и бесмислена да човек не може да поверује да на неком другом месту и на неком другом свету постоји смисао. Хуго Фридрих закључује: „Збрка такве модерности састоји се у томе да је до неурозе гони тежња да се побегне из стварности, али је немоћна да верује у неку садржајно одредљиву и смислом испуњену трансценденцију или да је створи“ (Фридрих, 2003, стр. 49).

Закључујемо да историјски догађаји потресају и најсубјективније природе. И највећи лиричари реагују на догађаје који су се дешавали у периоду када су они стварали. Потреба да пишу о рату није само императив епохе, већ је дубоко лична потреба. Та нова стварност у којој су се нашли у свима њима буди осећање страха, али и жеље да се нехумано стање у коме се нашао човек победи. Победа је могућа једино ако се човек суочи са проблем, ако говори и пише о њему. Српски песници су доживели писање о Првом светском рату као моралну у уметничку обавезу. Антиратна становишта српских експресиониста су значајно сведочанство о свим ужасима догађаја који никада не сме да се понови у људској историји, јер страдање, покренуто у жељи за уништењем другог народа, доводи до потпуног слома духовних и моралних вредности у човеку. У том контексту, прећутати рат, правити се као да га није ни било је многим савременицима било неприхватљиво, те проналазе начине да о овом догађају пишу у складу са поетичким начелима којима припадају.

4. Есхатолошко-историјско поимање света у средњовековној књижевности у периоду Косовског боја

4.1. Увод у надолazeћу катаклизму

Захваљујући свом положају, увек између Истока и Запада, Србија је била под утицајем значајних историјских дешавања и културних промена. Друга половина XIV века на Балканском полуострву обележена је далекосежним историјским променама. Катастрофални порази у биткама на Марици и Косову и крај династије Немањића учиниће преокрет не само у државном него и у културном животу Срба. Покушавајући да сачува слободу и да створи национални идентитет, Србија је пружала отпор и истрајавала у вечитој борби за превласт на Балкану. Тако се у једном тренутку нашла на врхунцу своје снаге, постала је царевина, а већ у следећем доживела је губитак државне самосталности и слободе, које ће повратити тек после непуних пет векова ропства под Турцима.

Све друштвено-историјске промене утицале су значајно и на померања у културном животу. Српска средњовековна култура развијала се напоредо са својом државом, па је тако књижевност од преводне са форимирањем српске државе у XII веку постала оригинална творевина са властитом поетиком и тематиком. До битака на Марици (1371) и Косову (1389) српска књижевност има све одлике класичне средњовековне књижевности једне снажне и богате државе. У периоду пада под турску власт и књижевност губи своју величину и враћа се у оквире превођења и преписивања књига. Међутим, оно што је посебно занимљиво у тумачењу српске средњовековне књижевности и утицаја историјских фактора на њен развој јесте период друге половине XIV и прве половине XV века, а то је тренутак када се српска држава суочава са доласком Турака, борбом на Косову и вазалним положајем према Турској. У том периоду књижевност ће постати темељ и снага преко које ће се ширити свест о новонасталој ситуацији и која ће тумачити догађаје тако да се дух и снага српског народа никада не угасе. О односу књижевности и друштвене средине из које је потекла Јован Деретић каже:

„Књижевност се примарно јавља унутар своје заједнице и представља специфичну манифестацију њене духовности, израз њеног погледа на свет, очитовање њене стваралачке енергије. Насупрот томе, заједница као таква поседује самостално историјско постојање, она је иза своје књижевности на сличан начин као што су аутори иза својих дела“ (Деретић, 1988, стр. 60).

Може се закључити да књижевност прати стремљења заједнице, кроз њу се наговештавају промене, али и на себи својствен начин објашњава догађаје, као што и догађаји утичу на избор тема, мотива и жанрова. Док Србија сија и постоји као моћна држава, у њеној књижевности доминираће светлосна симболика; чим се над њеним постојањем надвије црн облак, она се прилагођава условима и духу времена и постаје усмерена ка есхатолошким темама. Хришћански народ предосећа османлијска освајања, слуги да последња времена долазе и осећа страх од надлазеће катаклизме. Уједно осећа потребу да дату реалност апсорбује и разуме.

Имајући пред собом актуелна историјска збивања, књижевност ће, објашњавајући их, објашњавати људски пут ка царству небеском. Страдања и искушења пред која је стављен српски народ тумаче се у есхатолошком контексту. Једино разумљиво објашњење новонасталих околности и огромног страдања могуће је било разумети у оквирима хришћанског учења – једина нада која је остала јесте вера у васкрсење и нов живот. „То је књижевност судара, у коме су сва опредељења до крајње мере заоштрена; она је у своме времену ангажована и програмска, носећи собом не само једно виђење историје, него и поруку за само то време у коме настаје“ (Богдановић, 1991, стр. 191). Порука књижевности друге половине XIV века је једина и права и она важи до данашњих дана. Једино и истинско опредељење је опредељење за вечни живот у царству небеском. Пратећи развој књижевности до XX века може се уочити присуство есхатолошких мотива и обнова косовског завета управо у оним пресудним тренуцима у којима се морало бирати и проналазити пут из безизлазне ситуације.

Косовски бој је прекретница у кретању српске државе и српског народа. У годинама пре Косовског боја низаће се догађаји који ће бити увод у све оно што ће се касније дешавати. Царевина престаје да постоји, династија Немањића после два века нестаје са историјске сцене, а личности које се јављују у тим тренуцима

оставиће траг у свим аспектима друштвеног и културног живота. Колико су ови догађаји утицали на народну свест, говори и чињеница да, без обзира на бројне савремене историјске изворе, ипак има догађаја и појава из овог врло важног периода наше историје који нису довољно познати. Њих је народ, али и књижевност тумачила тако да се губила граница између онога што је историја и онога што је мит.

После изненадне смрти цара Душана 1355. године, Србија, као највећа сила на Балкану, нашла се у незавидном положају. На нејака плећа цара Уроша пало је претешко бремене. На изазове који су стављени испред њега није имао способности да одговори и сви нерешени сукоби водили су ка распаду српске царевине. „Година 1371. представља једну од најсудбоноснијих историје Србије и Балкана. Смрт тројице владара – цара Уроша, бугарског цара Јована Александра и краља Вукашина, и страховита српска погибија на Марици чинила би и иначе важне датуме, али у овом стицају прилика они наговештавају кобни обрт среће хришћанских балканских држава“ (Ђоровић, 2012, стр. 226).

У књижевности је Маричка битка приказана као судбоносни догађај, а један од првих писаца који предосећа крај српске државе и страдање српског народа јесте старац Исаија¹³. Хиландарски монах Исаија, Србин са Косова, преводeћи Дионисија Аеропагита не остаје имун на историјска дешавања у Србији, већ оставља сведочанство о Маричкој бици. Текст је прожет есхатолошким мотивима, тј. знацима доласка последњих времена, јер је Маричка битка схваћена као увод у последња времена која се приближавају.

Запис старца Исаије веома је значајан јер се преко њега открива доживљај средњовековног човека на страдање у Маричкој бици. Старац Исаија описује сам ток Маричке битке, али даје приказ и прилика које су снашле српске земље након пораза у бици. Након великог страдања у самој бици наступају тешка времена за хришћанске народе. Уследила су турска разарања, иза којих остају само глад и

¹³ Старац Исаија је на Светој Гори са грчког на српски превео дела Псеудо-Дионисија Аеропагита (*Небеска јерархија, Црквена јерархија, Мистична теологија и Божанска имена*). Значај Старца Исаије огледа се и у монашком и друштвеном животу, он ће учествовати у преговорима око помирења Српске и Цариградске патријаршије 1375. године.

невоље. Старац Исаија не може да пронађе речи којима би описао све страхоте које су након битке наступиле, она је страшно страдање од кога се српски народ никада неће опоравити. Маричка битка била је почетак владавине Исмаилћана над Србима, али и осталим хришћанским народима.

У време Константина Михаиловића место страдања српског народа на Марици означено је као *рашко уништење* (Михаиловић, 1986, стр. 18). Још један Новобрђанин писаће са велике временске дистанце о Маричкој бици. Димитрије Кантакузин у *Житију Јована Рилског* оставља запис о овом догађају. Он говори о односу српских и турских снага, говорећи да је број учесника био несразмеран. Димитрије Кантакузин помиње 70000 српских војника, док је турских било свега 4500:

И на Ибарској реци (Марици), близу Андријнова града, бој бива, ако приличи бојем назвати – седамдесет тисућа мужева спремних, оруженосних, а противника само четири тисуће и пет стотина (Кантакузин, 1993, стр. 93).

Савременик Димитрија Кантакузина, Владислав Граматик, у *Слову о преносу моштију Јована Рилског* даје само податак да су у бици страдали највећи српски војници и да је она била увод за даља османлијска освајања: *И у бици потчинише себи најснажније српске војнике који тада у њој бежаху, победивши на реци званој Марица, те се одмах устреме на српску земљу* (Граматик, 1993, стр. 103). Маричка битка је за средњовековне писце била почетак српског страдања, зато су јој се стално враћали; она је за њих имала велики значај јер су последице тог догађаја допирале до времена у којем су они живели.

Према Исајином запису, један од главних узрока страдања српског народа у Маричкој бици јесте гнев Божји који ће бити усмерен на све српске крајеве и цео српски народ. Међутим, прво је Божја казна стигла оне који су се подигли против српског цара Уроша. Мрњавчевићи су први страдали јер су они били предводници у отимању територија и присвајању власти. Самоувереност и гордост Мрњавчевиће је одвела у смрт:

Разгневи Бог хришћане западних крајева, и подиже деспот Угљеша све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе, негде до шездесет тисућа изабране војске, и пођоше у Македонију на изгнање Турака, не расудивши да се гневу божју нико није моћан противстати. Те не изгнаше, но сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе, и веома много мноштво једни од оштрице мача умреше, а други у ропство одведени бише; неки спасоше се бекством и дођоше (Инок Исаија, 1986, стр. 72).

Господ кажњава Србе и због греха цара Душана, који се дрзнуо да удари на Васељенску патријаршију. Цар Душан без одобрења Васељенске патријаршије проглашава српску цркву за патријаршију и тим поступком навлачи грех на читав српски народ. Данилови настављачи у житијима српских патријарха, такође, узрок Маричке битке виде у Божјем гневу који је настао због оних који су се дрзнули да мењају постојећи поредак. Према Раду Михаљчићу, сукоб са Турцима средњовековни писци сматрају „стрелом коју је Бог одапео због наших грехова“ (Михаљчић, 1989, стр. 127). Данилови настављачи у *Житију патријарха Саве IV* за стање у земљи криве цара Душана, који се без подршке Византије прогласио за цара и српску цркву подигао на ранг патријаршије. Милан Кашанин каже: „У књижевности је то први текст националног самооптуживања и показивања страха насталог после пораза код Черномена и за распадање Царства“ (Кашанин, 1975, стр. 286). Цар Душан се огрешио оног тренутка када се крунисао за цара без благослова цариградског патријарха. Покајао се цар Душан, али је покајање дошло прекасно, он није доживео измирење и скидање анатеме са српске цркве. Међутим, казна за почињени грех уследила је веома брзо. Одмах након његове смрти династија Немањића се угасила, а српско царство се распало. Од најмоћније земље на Балкану Србија је постала део Османлијског царства, без права на слободу скоро пет векова.

Када је ово било покаја се цар, и заиска разрешење за ово зло, и није могао наћи ради достојанства и градова. И после овога разреши се од овога живота и предаде се гробу, оставивши ову злобу непогребену (Данилови настављачи, 1989, стр. 129).

Није само Душанов грех довео до уништења српског царства. Српска властела на челу са краљом Вукашином заборавља на завет Светог Симеона упућен синовима, али и потомцима: „Имајте љубав међу собом! А ко од њих одступа од онога што сам ја наредио, гнев божји нека прогута њега и семе његово“ (Свети Сава, 1986, стр. 113). Увидевши немоћ цара Уроша, Вукашин је заузео један део српског царства, прогласио се за краља и почео да влада. Непоштовање владара и дељење српске земље одвело је и њега и његовог брата у смрт: „И после овога, сакупивши се изађоше у Македонију, и од Турака бише убијени и тако скончаше“ (Данилови настављачи, 1989, стр. 130). Нису само Мрњавчевићи заборавили на старе завете и Божја учења, читава властела, црквени великодостојници, па и сам народ иду погрешним путем. Они мисле само на овоземаљско царство и задобијање материјалних добара. У *Житију патријарха Јефрема*, житију о првом патријарху изабраном по измирењу српске и грчке цркве, писац приказује стање међу људима. Заборавили су да је једина извесност која их чека страшни суд, а на њему се не суди према материјалном богатству, већ према добрим делима. Сви су огрезли у грех и гледају само како ће задобити моћ и власт:

И суд божји сматраху као ништа, и ради тога затражише да разбојнички и са нападајем уграбе свети престо и апостолско достојанство, и ради тога бива не мала беда (Данилови настављачи, 1989, стр. 132).

Као и код свих ових писаца, тако и код Димитрија Кантакузина, разлог српског страдања на Маричкој бици је грех. Вукашин и Угљеша огрешили су се о цара Уроша. Заборавили су на клетву цара Душана да се после његове смрти води брига о његовом сину. У *Житију Јована Рилског*, према мишљењу Ђорђа Трифуновића, Димитрија Кантакузина обузима мисао о клетви: „Судбоносна Душанова страшна клетва о синовљевом чувању захватила је трагично нашег песника“ (Трифунувић, 1963, стр. 30). Душанова клетва узрок је српског страдања, али и оних који су на клетву заборавили: „Суд је јучерашњи клетва преступљења и убиства те постиже. Сном страшним је те који начелствују, краља (Вукашина), велим, и деспота (Угљешу), рођену браћу, ужаснуо. Ту се смрти са

свим својим војинством предаје“ (Кантакузин, 1993, стр. 93). Краљ Вукашин и деспот Угљеша отели су престо српском цару, зато су и били кажњени. Иако су ушли са многобројнијом војском у борбу, Божја казна и Душанова клетва су их стигле.

Србе је задесио страховит пораз. Без обзира на сву показану храброст, страдање је било велико, а Маричка битка је остала упамћена као „најбезглавија у целој нашој историји“ (Ђоровић, 2012, стр. 225). Страдање се не завршава те ноћи када је битка вођена, оно се наставља и траје и наредних месеци и година. Последице битке су биле катастрофалне, људи су умирали од руке Исмаилћана и глади која је задесила тај крај. Исаија стање у тим крајевима описује као нешто што до тада није виђено, нити се могло чути у историји људског рода:

И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше, просуше се Измаилћани и полетеше по свој земљи као птица по ваздуху, и једне хришћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже (Инок Исаија, 1986, стр. 72).

Међу српским народом је завладао страх, а ни унутар саме земље ништа није указивало да ће бити боље. У тако тешким тренуцима Србија остаје без владара. Само неколико месеци након Маричке битке умире последњи српски цар, Урош Нејаки. Србијом је завладала пустош у сваком смислу и не страдају само људи, већ читав живи свет.

Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од створења света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види! Оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке и других плодова. Јер не би кнеза, ни вође, ни наставника међу људима, ни да их избавља ни да спасава, но сви се испунише страхом измаилћанским, и срца храбра јуначких људи у најслабија срца жена претворише се мужева у женска најслабија срца претворише се (Инок Исаија, 1986, стр. 72).

У годинама после Маричке битке стварају писци о чијим животима се мало зна, али чија дела много говоре о периоду у којем су стварали. Старац Исаија, монах Јефрем, Марко Пећи, монах Силуан учесници су важних збивања у политици и култури Србије око Маричке битке и Косовског боја. Они пишу о догађајима и личностима чији су сведоци били, никада не заборављајући да сваки догађај има своје објашњење у *Библији*.

4.2. Исихастички тиховатељи у последњим деценијама XIV века

Сјај и моћ српске државе нестају са смрћу последњег Немањића, цара Уроша. Ослабљену српску државу још више притискају Турци, који су сваког дана ближи заузимању читаве српске земље. Сјајно небо над Србијом замењују црни облаци који најављују вишевековно ропство и страдање. Та тама неће заобићи ни српску књижевност, те се страх, слутња и тема греха преливају у књижевне текстове. Стрепња због свега што долази не само са Турцима, већ и стрепња због онога што долази након смрти преовладаће у српским текстовима овог периода. Доминантни мотиви биће смрт, грех, покајање. На присуство есхатолошких мотива неће утицати само историјска стварност већ и исихазам, који ће у Србији кнеза Лазара доживети велики процват.

Посебну улогу у ширењу исихазма међу Србима имаће старац Исаија и монах Силуан. Писци ове струје истичу осећај грешности и позивају на покајање, јер је покајање једина нада да се након овоземаљске смрти може живети у близини Господа.

Монах Силуан је песник који је живео у другој половини XIV века. О њему нема значајних историјских података, већ само претпоставке ко би он могао бити. Оно што је остало иза овог писца јесу његова дела: *Синаксар Светог Саве*, *Синаксар Светог Симеона* и *Епистолије Кир Силуанове*. Његово дело, пре свега *Епистолије Кир Силуанове*, прожето је есхатолошким духом и мишљу о пролазности живота и света.

За Силуана овоземаљски живот је пролазан; још док је на земљи, човек треба да се уздиже ка вечности и бесмртности. Бесмртност се постиже удаљавањем човека од греха и овоземаљских добара, а приклањем Исусу Христу. Васкрсење је доказ Божје вечности, а Христово страдање доказ божанске везаности за човека, јер страдањем сина омогућено је спасење читавом људском роду:

Много је важније за чиме жудимо: да ли за светом лажне лепоте, који брзо пропада и још брже упропастићује оне који свет воле, или више за оним који га створи као и нас за бесконачним благим Богом? И да ли матерња љубав побеђује или љубав Христова, која из небића у биће приведе, и у утроби матерњој, у тесном и мрачном гробу, без ваздуха и хране живот наш сачува и изведе га одатле способна за живот, што све није ни могућно набројати (Силуан, 1986, стр. 77).

Овоземаљска привидна лепота привлачи човека, самим тим човек без греха не постоји, али приносећи господу молитве се каје за све оно што је урадио у току овоземаљског живота. Искрено покајање на овом свету довољно је да у дану страшног суда човек стане пред Господа и да на суђењу буде без страха за своју душу. У дану страшног суда човек је сам, нема ни пријатеља, ни родбине, зато на време треба да се ослободи греха, јер уколико то не учини, оно што му остаје након смрти јесте пламен и бесконачна мука:

Ако се, дакле, пријатеља који нас је добрим задужио стидимо да сретнемо док му дуг нисмо вратили, шта ћемо учинити тада када, раставиши се од свих за које смо сада везани, сваки сам, наг и натоварен гресима стане пред онога страшног, и непристрасног и праведног судију, чије заповести сада преступамо и пропадљиве ствари ценимо више од њега? Какав ће нас стид и страх покрити тада? Шта ће нам учинити, чиме ће нам помоћи тада? Зар нам неће изгледати одвратни и мрски тада они који су нам сада дражи од Бога, они који нам толика зла проузроковаше – да се растанемо од пресветле и бесконачне божаствене светлости и зборована са анђелима и са светима, да са демонима, чију вољу извршисмо, будемо бачени несветлењој

оној и премрачној тами и неугасивом пламену и осталим бесконачним мукама (Силуан, 1986, стр. 78).

Страдање душе испуњене грехом почиње у овом веку. Међутим, кроз овоземаљско страдање показује се и заинтересованост Бога за спасење људске душе. Исак Сиријски каже: „Сваки човек о коме Господ посебно брине препознаје се по страдањима која му се непрестано шаљу“ (Никчевић, 2001, стр. 111). Страдање је у хришћанству синоним за живот и повезано је са спасењем. Силуан своје овоземаљско страдање даје кроз веома занимљиво поређење:

Са чијим страдањем да упоредим своје? Мучим се попут онога који много година проведе у тамници и још не може да гледа светлост због дуготрајног лишавања светлости, нити право да ходи не може без рана од окова којима беше окован. Он, дакле, страхује да се приближи месту у коме пострада, али је привучен невољом свога љубљеног, кога тамо гледа окована (Силуан, 1986, стр. 79).

Једино вечно на овом свету је душа. Отуда човек треба да брине о њој највише, јер душа је дар од Бога. Она је спона која човека веже за Бога. Удаљавајући се од греха човек спасава своју душу. Уздизање на лествици врлина је брига за душу која ће вечно живети, да ли у страшним мукама и удаљена од Господа или у блаженству – зависи само од нас, отуда Силуанова молба да човек што више брине о њој у овоземаљском животу:

Ако се неко усуди да кола, спремљена цару за возњу, претвори у кола за преношење ђубрета, зар не буде кажњен од цара? Па, ако човек човека због непоштовања обичног дрвета кажњава, колико ће више небески цар мучити душу коју је саздао по лику своје и припремио је да прими њега и још многим благом обдарио и удостојио је да може да прими сазнање небеских истина (Силуан, 1986, стр. 80).

Човек треба да се уплаши светих речи и да схвати колико је варљив овај свет. И поред свега почињеног на овоме свету Господ човеку дарује вечни живот. Према Силуану, никада не треба да се заборави на даровану вечност:

Уплашимо се од светих речи! Застидимо се самих себе! Схватимо колико је варљив овај свет. Кога све није преварио, оне који су се везали за њ? Ко да не зариди о исходу своме, од оних који су га волели? Хајдемо за благим Владиком, који нам овде стоструко враћа кад своје рођене напустимо њега ради, и који потом живот вечни дарује. Тога живота и нас да удостоји благодаћу својом (Силуан, 1986, стр. 83).

Силуан као да стално опомиње своје савременике на начин живот. Он увиђа да су се удаљили од Господа, да им је стало до овоземаљског богатства. Заборављају Исусову жртву зарад људског спасења. Према његовом мишљењу, човек је дужан да се покрене, јер ће се једино тако вечно радовати:

Ако су они којима је стало до похвале земаљских кратковечних царева спремни да умру пред очима онога који је и нас и све створио, и који је ради нас примио смрт да бисмо ми победили и онога који се за нас отима – дужни смо да се бар мало покренемо, па ћемо се убрзо вечно с њим радовати (Силуан, 1986, стр. 84).

Може се закључити да код Силуана постоји мноштво есхатолошких мотива. Он стално опомиње на пролазност и варљивост овоземаљског живота, на душу о којој треба бринути, подсећа да је страшни суд близу и да човек треба на овом свету да брине о томе како ће изаћи пред судију.

Још један писац чије је дело прожето есхатолошким духом јесте монах Јефрем. Као ни за многе друге писце, ни за њега се не може са сигурношћу утврдити ко је био; претпоставља се да је у питању патријарх српски Јефрем. Међутим, до данас то није потврђено. Патријарх Јефрем свој живот посветио је молитвеном тиховању и жељи да угледа божанску светлост. Патријаршки трон прихвата као вољу Господа да у тешким временима помогне своме народу и српској цркви. „Патријарховање је приказано као својеврсни прекид у Јефремовом животу. Он прихвата да сједне на патријаршијски трон у тешким тренуцима за земљу, али се никада не поистовећује са њим“ (Вујошевић, 2015 стр. 106). Иза овог писца остала су дела стварана у другој половини XIV века, док је боравио у

Пећи. Остали су канони и стихире посвећени Христу, Богородици и цару. *Молебствије о деспоту Стефану Лазаревићу* саставио је нешто касније, у време велике опасности која се надвијала над српском државом.

Монах Јефрем је писац исихастичке оријентације, он живи у духу и умном делању и стално је обузет страхом од смрти, страдања; грех је овладао његовом душом али и душама његових савременика. Спас је у покајању и молитви које упућује Исусу и Богородици. Своје време монах Јефрем осећа као последње, али у њему постоји нада да ће доћи до просветљења.

Страх од смрти рађа страх за душу која се неће спасити у дану страшног суда, будући да је испуњена гресима. Његови греси одвешће га на дан страшног суда до самог дна пакла:

*Више од свих сагреших, бедник,
И уопште немам смелости,
Јер сам ум и душу љуто оскврнио
И до самога ада сићох по злим делима;
Моја надо, Христе, немој да оставиш мене,
Јер на тебе сву наду положих (Монах Јефрем, 1986, стр. 102).*

Свој овоземаљски живот монах Јефрем проводи у небризи и греху и већ осећа да је касно за покајање. Једина нада је Богородица, која има могућност да у дану страшног суда измоли спасење код судије:

*Дремежом греха обузет јесам
И сав неосетљив проћердах дане моје, бедник;
Зато те молим, Владарко свету,
Од овог ме коначно ослободи. (Монах Јефрем, 1986, стр. 107)*

Њега обузимају покајничка расположења, испуњена молитвама, али време покајања је ограничено на овај век – када он прође и дође дан страшног суда, свако покајање је узалудно:

Ко ме сада да се обратим?

*Коме да признам зла моја?
Времена нема, двери се већ затворише,
И зато узалуд зовем, бедник:
Исусе штедри, покајања двери ми отвори!
(Монах Јефрем, 1986, стр. 103)*

У часу смрти и на страшном суду човек је беспомоћан. Свестан своје грешности монах, Јефрем моли за покајање и очишћење:

*Једну реч само, теби као митар
Од срца и ја вичем: Очисти ме!
Иначе, не смем да се усудим,
Јер немам дела добра
Да теби у дан судњи покажем;
Зато, Боже, очисти ме!
Ја, страсни, тебе дозивам,
Јер можеш да ме очистиш
(Монах Јефрем, 1986, стр. 105).*

Покајање увек прате сузе, оне су знак да је покајање искрено. Сузе су дар од Бога души која пати и која се искрено каје:

*Стењање и сузе ослушни, Христе Боже,
Безумнога мене и немој да ме презреш,
Јер отежаше као бремене тешко
Безакоња моја, Господе,
Од којих ме ослободи
(Монах Јефрем, 1986, стр. 101).*

Кроз покајање и плач душа се ослобађа греха. Ослободивши се греха, она се уздиже ка небу и приближава се Богу. Међутим, грех је код Јефрема преовладао толико да је он изгубио дар суза и дар скрушености, ништа му није остало и нико му не може помоћи када изађе пред судију:

*Које сузе? Коју скрушеност
Да принесем теби. Свеитедром?
Заиста сам лишен свега тога
Ако ти, Спасе, руку ми своју не пружиши
Као некада Петру,
И на камену вере не утврдиши до краја ум мој
(Монах Јефрем, 1986, стр. 102).*

Јефрем не заборавља на пролазност живота. Његов овоземаљски живот приближава се крају, а он га је провео у лењости и небризи за душу. Једино што му преостаје је нада у праведног Исуса Христа:

*Време живота мојега у лености утроиших
И са остатком сада к старости стигох
И немам наде сем тебе друге,
Христе многомилостиви
Па стога не одгурни мене
(Монах Јефрем, 1986, стр. 101).*

Поред Исуса Христа, једина нада песнику је Богородица. Она која је родила сина Божјег има моћ да помогне човеку у дану страшног суда и да га ослободи из ропства греха. Зато се песник узда у Богородицу, заштитницу људског рода, она је његово прибежиште и спасење:

*Тебе родови славе људске, Дево,
Јер си Творца свих семена родила,
Којега увек моли да грехова разрешење
Онима који тебештују дарује
Као Мати Творца свих.
Безакоња од младости што их зло учиних
Душу ми растржу сада љуто,
Но ти што од Деве засија, од њих ме избави,
Јер си моћан да ме од њих истргне
(Монах Јефрем, 1986, стр. 111).*

Код монаха Јефрема јавља се мотив *суда пре суда*, који је присутан и код Светог Саве, архиепископа Данила, Димитрија Кантакузина, монахиње Јефимије:

*Пре суда осудих се, бедник,
И на небо да погледам не смем;
Стога ти се молим, од страсти ме избави
Што ме обузимају свагда, Саздатељу
(Монах Јефрем, 1986, стр. 102).*

Монах Јефрем зна казну за почињене грехе, због чега се и плаши онога што следи након смрти. Насупрот праведницима који ће добити вечно блаженство, судбина грешника је везана за вечне муке и живот у паклу:

*Вал ме греховни потапа, страснога:
нема помоћи ни сада никакве;
Но ти која си тишину свима Христа родила,
Чиста Маријо, ти овај вал умири
(Монах Јефрем, 1986, стр. 102).*

Пред очима грешника коме се ближи суђење за почињене грехе је увек страшни суд, јер на њему нема помоћи, нити покајања. У дану страшног суда не могу се оправдати греси, отуда страх писца шта да одговори у часу страшног суда:

*У лености живљење моје потроших;
Шта да радим: шта да ти одговорим
У судњи час, бедник?
Зато, Христe Спасе, дај ми помоћ, страсноме
(Монах Јефрем, 1986, стр. 102).*

Судњи час је неизбежен; још када се живи у времену када се последња времена слуте, страх од онога што следи се појачава. Свестан своје грешности, монах Јефрем схвата да нема ни времена за покајање, а добро зна да нема са чиме да изађе пред судију, јер је у греху и лености провео живот. Једина нада су му Исус Христос и Богородица. Иако Силуан и монах Јефрем не пишу о конкретним

догађајима који су се збивали у Србији тога времена, кроз њихове стихове осећа се страх од свега онога што се дешава и што ће се тек дешавати.

Писац који је живео и стварао у време Косовске битке био је пећки епископ Марко. Иако сведок преломних историјских догађаја, ниједно своје дело не посвећује конкретном догађају. Као књижевника занима га духовна усмереност великодостојника о којима пише, а то су архиепископ Никодим и патријарх Јефрем. Саставио је житије и службу патријарху Јефрему, а архиепископу Никодиму је посветио службу. Међутим, истичући духовност и светост људи о којима пише, он не може да заобиће догађаје у којима су они учествовали, јер су својим учествовањем успели да постигну најбоље за српску државу и српску цркву. У житију посвећеном патријарху Јефрему Марко Пећки помиње раскол између Српске и Васељенске патријаршије и наводи значај кнеза Лазара приликом помирења. Александра Костић Тмушић каже: „Марко Пећки је на веома оригиналан и зналачки начин у дело уградио историјске чињенице. Веома је вешт у навођењу имена владара, како српских, тако и византијских, бележи догађаје, локалитете, датуме и године, јер је свестан значаја тих података“ (Костић Тмушић, 2019, стр. 279).

Марко Пећки, као и Инок Исаија, увиђа тешко стање у коме се нашла српска држава и црква. За разлику од Инока Исаије који криви цара Душана за пропаст српске државе због Божјег гнева који је навучао на српски народ, Марко Пећки неутрално говори о овим догађајима:

Из неког узрока, за пређашњих царева, догодио се био раскол између цркве васељенске Константинова града и цркве српске. А, господин кнез Лазар, као благочастив, не трпећи да гледа ове раздоре, посаветова се са својим сабором, светитељима и властелом и у Светој Гори живећим светим људима, те изабери једнога великога старца, по имену Исаију, и његова сапосника, љубомудра мужа попа Никодима (Марко Пећки, 1986, стр. 167).

Марку није циљ да пронађе кривца, већ да истакне значај кнеза Лазара као помиритеља српске и васељенске цркве. Жеља за миром, слогом, тежња ка очувању хришћанских врлина и тражење савета од мудрих, црквених поглавара учврстиће свест да је кнез Лазар одабран од самог Бога да буде представник

српског народа у тако бурним временима. Истичући значај кнеза Лазара у уздицању угледа српске цркве, Марко Пећки ни у једном свом спису не помиње Косовски бој, само наводи да је узрок свих дешавања грех:

Но, попуштењем Божјим због наших грехова, безбројно мноштво – седам царства агаренских – на српску земљу се подигне, где се кнез Лазар мученичком увенча крвљу... (Марко Пећки, 1986, стр. 168)

Може се закључити да се напади Турака и пропаст српског царства у списима средњовековне књижевности тумаче као гнев Божји због почињених грехова. Непознати Раваничанин, који је између 1392. и 1398. године написао *Житије светог кнеза Лазара*, говори о турској најезди као казни због грехова: „постиже и нас због грехова наших Богом пуштена стрела, Измаиљћани, да се не хвали свако створење пред Богом“ (Списи о Косову, 1993, стр. 123). Колико год бежали од стварности, писци нису могли да остану имуни на оно што се дешавало око њих. Књижевност која је настајала у у периоду Косовског боја сва је у духу времена у којем се ствара. Тежи се објашњењу историјских догађаја и као једино реално објашњење јесте гнев Божји. С друге стране, песници исихастичке оријентације кроз своја књижевна остварења теже човека да наведу на покајање, јер се последње време приближило.

4.3. Записи о Косовском боју и кнезу Лазару

Књижевност у периоду после Косовског боја се мења. Велике жанрове замењују мање форме, као што су похвала, посланица, запис. Житија настала у периоду Косовског боја су мартирска житија. Мартири се понајвише јављају у добима када хришћани имају подређен положај у друштву и када страдају. Након Косовског боја животи хришћанских народа на Балкану били су угрожени и они су се борили за живот и очување вере, а веза са стварношћу биће најочљивија у причи о мученицима. Стога свако мартирско житије, без обзира на то колико је типизирано, осликава представу писаца о свету у којем живе и даје образац пута којим се народ може спасити током овоземаљског страдања. Мученик који ће

пострадати за свој народ и своју веру и који ће постати вечан у свом опредељењу за царство небеско је кнез Лазар.

Страдање српског народа и мученичка смрт кнеза Лазара на Косову оставиће траг на свим пољима. Сведочанства о самом исходу битке су различита и долазе из турских, српских и византијских извора. Српски записи настају веома брзо после Косовског боја, али се истом том брзином везују за народно предање о Косовском боју. Михајло Динић, говорећи о проблему историјских извора везаних за Косовски бој, констатује да „можда нема догађаја у целокупној нашој прошлости за који би такви извори били потребнији да би се са успехом разлучили легендарни од стварних елемената” (Динић, 1940, стр. 3). До данашњих дана чињенице о Косовском боју остају испреплетане са легендом, митовима и религиозним погледом на свет. Већина текстова у којима се помиње Косовски бој израсла је на идеји писања текстова који ће бити сведочанство, али она задобија митско обележје и прелази у легенду.

Средњовековни књижевни текстови о Косовском боју, поред тога што су дела изузетне уметничке вредности, уједно су и историјски извори. Са њима српска књижевност креће једним новим путем, мењају се мотиви, теме и жанрови. Књижевност је и даље религиозног карактера, али се може тумачити тек у контексту историјских догађаја:

„Књижевност дакле, ни у класичним реторским жанровима – словима, похвалама, омилијама, ни у условно речено лирским, ни у наративним врстама, није схваћена као фикција. Она не представља један други свет, у који читаоци урањају уживљавајући се, него је сама уроњена у свет стварности, која увек садржи и оностраност и оностраност. Као што је Бог апсолутно стваран, тако је апсолутно стварна и реч“ (Плаовић, 2017, стр. 236).

Писци пишу о бојевима, јунацима, страдању и мучеништву кнеза Лазара и његових следбеника. Полазећи од историјских догађаја, долазе до основних постулата хришћанства и веровања у вечни живот. У делима насталим у периоду Косовској боја наилази се на мотиве смрти, васкрсења; сама битка је слика последњих времена за којима ће уследити други Христов долазак и страшни суд.

Зато једна од важних нити која ову књижевност повезује са претходним периодом јесте опредељење за царство небеско, за вечни живот и спасење душе.

О кнезу Лазару није написано целовито житије налик оним из немањићког периода, већ више различитих текстова. Ђорђе Трифуновић наводи да су кнезу Лазару посвећени следећи текстови: *Пролошко житије* Непознатог писца, *Слово о кнезу Лазару* патријарха Данила III, *Житије кнеза Лазара* Непознатог писца, *Слово о кнезу Лазару* Непознатог писца, Јефимијана *Похвала кнезу Лазару*, *Житије и начелство кнеза Лазара* Непознатог писца, *Служба кнезу Лазару* Непознатог писца, *Похвално слово кнезу Лазару* Непознатог писца, *Натпис на мраморном стубу на Косову* Непознатог писца и *Врше мисли кнез Лазар* Андонија Рафаила (Трифунувић, 1968).

Неповољне прилике у српским земљама вероватно су подстакле прослављање кнеза Лазара, јер сви текстови посвећени светом кнезу говоре о његовом страдању и опредељењу за царство небеско. Кнез Лазар постаје симбол косовског опредељења, а његова светост, како сматра Драгиша Бојовић, „није остварена кроз аскезу, склону провери, већ кроз мучеништво исказано на делу, а атмосфера мартитриолошког подвижништва, а не аскетског, биће присутна и у литерарним текстовима с почетка XV века“ (Бојовић, 2004, стр. 86). Кнез Лазар се за царство небеско определио много раније. У повељи кнеза Лазара сам Лазар говори да је одабрао пут ка Богу, преображају и есхатолошком ишчекивању:

Пошто сам и ја видео да земаљско богатство ништа није користило господарима који су били пре нас, јер се од њих узело и другима предало, а надају се да приме само од онога што су Богу предали. За овима сам и ја следио и пренесох овај мали дар (Списи о Косову, 1993, стр. 100).

У делу *Благочастиви кнез Лазар* наставља се оно што је започео Марко Пећки, велича се кнез Лазар као заштитник српског народа. Средњовековни писац Давид објашњава да је кнез Лазар одабран од све властеле која се отимала о власт, јер је имао све оне особине које треба да поседује један владар. Његово вапитање у православном духу и тежња ка духовним аспектима живота, уздизање на лествици хришћанских врлина омогућили су му да буде одабран иако није био потомак Немањића:

Иноке је љубио, старе поштовао, младе хранио, сироте сажалевао да су многи држали тога за Давида, и виде се да има душу Аврама који воли сиротињу. Милостив веома би. Не само по земљи српској његове милостиње видеше се но и у све источне земље простреше се (Списи о Косову, 1993, стр. 147).

И у *Житију кнеза Лазара* од Раваничанина I¹⁴ наводи се Лазарево васпитање, храброст и доброта као мерила за избор наследника српске круне:

Тада промислом и добротом Божијом, због кротости и правичности и врлине и добре нарави узведе се овај увек спомињани кнез Лазар на српски престо (Списи о Косову, 1993, стр. 121).

Чедомир Ребић овакав поступак истицања кнеза Лазара као одабраног владара има за циљ „да се неке чињенице ставе у хоризонт читаоца: да се она истина, коју ће касније обухватити мит, сагледа на нов начин како би се језгро историјске истине открило. У њему се наслућује тежња за развијање погледа на догађаје у складу са историјским предањем“ (Ребић, 2007, стр. 53). Овакво схватање може се односити на све текстове у којима се истиче значај кнеза Лазара, јер пресудну и одлучујућу улогу да Лазар Хребелјановић постане наследник династије одиграла је чињеница да је као такав прихваћен од српске цркве. Видимо да политичка снага и моћ нису овога пута били пресудни, јер је од Лазара било политички и војнички моћнијих владара, али они Немањиће нису наследили иако су томе јако тежили и позивали се на своје наслеђе и легитимитет.

Кнез Лазар је успео да пољуљану Србију, уздигне после пада царства и битке на Марици. Ослабљена пак унутрашњим сукобима међу властелом и све чешћим упадима Турака, Србија није успела да се одбрани од надлазеће силе. Скоро 20 година након Маричке битке Турци одлучују да освоје Балкан и читаву Европу. У спису *Благочастиви кнез Лазар* описан је поход на Србију.

¹⁴ О Раваничанима се не зна готово ништа. Највероватније су били монаси који се радили у Раваници на стварању култа кнеза Лазара.

И овако у свему добро и благочасно док напредоваше, устаје целог истока цар, од синова Измаиљевих, Мурат име имајући, и сву грчку и бугарску земљу узевши, на овог долази, безбројно мноштво водећи са собом: синови Агарини са Татарима, Кармијани с Сарханитима, Грци и Бугари и Арванити (Арбанаси). Тај је с безбожним наступао народима, а овај благочастије не допуштате погазити. (Списи о Косову, 1993, стр. 148)

Турски упади објашњавали су се као упади безбожничког народа, који је вођен нижом вољом и жељом да пороби и завлада. Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* пише да је циљ Исмаиљана да у потпуности униште све оно на шта наиђу. Страдање народа је било страшно и без икакве наде де ће бити боље:

Исмаиљански род, који се на нас изливаше као неки скакавци — једне су одводили, друге заробљавали, једне пленили, друге клали, као огањ лемећи и све сатирући где год се налажаху и увек се наметаху — ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе. И безнадежан је био изглед да се ово измени и за нас који грешимо и који се не обраћамо ка Јединоме који мења све (Филозоф, 1989, стр. 83).

Владислав Граматик много година после Косовске битке у *Слову о преносу моштију Јована Рилског* описује напад безбожника на хришћане. Казна за многе почињене грехе стигла је Исмаиљане на Косову. Грех је, по мишљењу Владислава Граматика, разлог и српског страдања, јер се тих година зло уздигло у српским земљама:

Када се велика битка водила на месту званом Косово, догоди се оног часа да усред борбе погине љути насилник који је овима владао, достојну казну за своје безбожност веома брзо примивши, тако да је ружно и неприлично своју варварску и нечастиву душу испустио, а лишише га живота српски војници усред битке. И тако, како се грех уздигао, авај, због наших зала, српска земља се припреми да им се потчини (Граматик, 1993, стр. 103).

Занимљиво је да Владислав Граматик не помиње кнеза Лазара ни Милоша, иако је дело настало у времену када је култ кнеза Лазара живео у народу, али

помиње грех предака и страдање као казну Божју. О поимању греха и тумачењу пропасти царства у средњовековној књижевности пише Јелка Ређеп, која сматра да:

„Примери из старе српске књижевности, у којима се у греху и казни божијој види узрок пропасти српског царства, сведочи о томе да су се током времена, а поготову у периоду када српска држава није била самостална, тражили разлози њене пропасти и налазила објашњења у хришћанском и средњовековном схватању. Временом у косовској легенди разлог за пропаст средњовековне државе и губитак самосталности помериће се и на трагичан исход Косовске битке 1389, те ће се у неверству и издаји, такође, тешком греху, видети узрок пропасти државе“ (Ређеп, 2002, стр. 55).

И у тексту *Благочастиви кнез Лазар* писац говори о разлозима пораза, али се не зна тачно који је истинит. С једне стране је можда издаја, а с друге суд Божји. Може се закључити да су и један и други разлог заступљени у списима о Косову. Као што се видело на примеру анализираних дела, у неким списима узрок пораза је издаја, а у другима грех предака, пре свега Душанов грех и грех властеле која се отимала око власти:

И бој међу обојима би, и у боју том нечастиви насилник пада од мача посред разбоја и телом и душом с множином својих богупротивних војника. А, остаје тога син један. И на крају боја тога—не знам шта истинито рећи о овом, да ли је издан ким од својих храњеника, или је напротив ово суд божји који се зби над овим — у руке тога узима и после многих мука сам часну и побожну главу његову одсече. И потом као подручнике (потчињене) узима све (Списи о Косову, 1993, стр. 142).

Снажан уплив есхатологије у овим делима условиле су доба и прилике. Дело *Благочастиви кнез Лазар* не само да даје историјске податке о самом Косовском боју, већ је показатељ да се у једном делу могу наћи једно до другог историјски и есхатолошки мотиви. Кнез Лазар живи у складу са Духом светим. До своје смрти остаје смиран и милостив. Да са смрћу кнеза Лазара долази последње

време, најавила су небеска знамења: *Пре смрти тога на три године сунце у таму се промени, да се и звезде у подне појавише и месец у крви, показујући беду која ће бити од синова Измаиљевих* (Списи о Косову, 1993, стр. 142). И у Библији последње време биће прожето променама у природи, као и дан другог Христовог доласка.

Косовски бој у тексту Раваничанина III приказан је са пуно детаља. Писац преноси визуелну, али и аудитивну слику самог боја. Бој је толико велик био да је земља бучала, ваздух грмео, а стреле су прекриле сунце:

И што би бахат неки, и тутањ несказан слушаише се. Људи викаху, коњи рзаху, оружја звек твораху, стреле лећаху сунце заклањајући, трескови огњени (топови) трескаху, земља веома бучаше, ваздух грмеше, и као димом мрачним обвијаше се, и војинство од обе стране једно на друго скакаше, оружја се светлела и земљу обасјавала, реке крви одасвуд, и много свуда трупља, као на жетви класови тако војници на земљу од оштрог оружја падаху, и поље оно као језеро неко проливањем крви обазрено (оцрвено) виђаше се (Списи о Косову, 1993, стр. 133).

Сличан опис среће се и код Непознатог Раваничанина. Косовски бој је у свести људи који су живели тада схваћен као последње време. Он је српска Голгота, али и победа и нада у васкрсење јер *заједно венцем украсише се* (Непознати Раваничанин, 2012, стр. 91). У *Житију кнеза Лазара* Раваничанина I, када писац говори о страдању кнеза Лазара, он наводи да се све ово десило у последња времена: *И био је Лазар мученик у ове последње дане* (Списи о Косову, 1993, стр. 124). Косовски бој и смрт кнеза Лазара доживљени су као космичка катастрофа, после које ће уследити још веће страдање народа. Раваничанин III је записао: *Авај, изненадне промене! Како поцрне лепота* (Списи о Косову, 1993, стр. 134). Отуда се историјски мотиви стално преплићу са есхатолошким, чинећи нераскидиво јединство. О односу есхатологије и историје у књижевним делима пише Чедомир Ребић:

„И свако сагледавање догађаја, откривање његове историје, вуче поглед према будућности, а не према прошлости. Сваки догађај који се

спомиње, свако мјесто које се наводи, нису предмет историјске географије и картографије, нити су то форме кроз које се сагледава материјално; ти догађаји и та мјеста постали су један знаменити хронотоп у коме се простор и вријеме везују као сакрално вријеме и сакрални простор. И када се ти догађаји и та мјеста сагледају са висине јеванђељског времена и јеванђељског простора, откриће се из њихове унутрашњости да је такав простор постао сасуд временског“ (Ребић, 2007, стр. 50).

И сам поход тумачи се у библијском контексту. У *Житију кнеза Лазара* Раваничанина I Муратов поход приказан је као поход лава на стадо Христово. Број турске војске био је много већи у односу на српску војску; писац Србе пореди са малом реком, насупротив Турцима који су чинили море:

И подиже се Амурат цар персијски са мноштвом Агарена, да није било могућно избројати их, да смо били према њима као мала река према мору. А када опколише и насупротив наше земље стадоше, није више било могућно склонити се, јер је ишла звер као "лав ричући, тражећи да прогута" стадо Христово и отачаство наше без трага да остави (Списи о Косову, 1993, стр. 123).

Велико страдање и крв која је проливена на Косову асоцира на последња времена. Косовска битка постаје победа живота, а не победа смрти. Нада Милошевић Ђорђевић сматра да „први део битке био је победа земаљска; други, иако војни пораз, значио је победу небеску, морално испуњење захтева о јуначкој смрти на бојишту која осигурава вечни живот“ (Милошевић Ђорђевић, 2000, стр. 29). У тој борби за вечни живот однос међу противницима није био равноправан. Раваничан III наводи број српске и турске војске: *Ових више од 100 тисућа, а оних народа не мање од 300 тисућа. Но приклоните ми мисао вашу, о свештени и богољубиви саборе, да чујете страшне и чудне оне повести* (Списи о Косову, 1993, стр. 133).

У делима која настају након неколико деценија од Косовског боја, тј. у *Житију деспота Стефана Лазаревића* приказан је сукоб на Косову, страдање Лазарево и Милошево јунаштво. Оно што је новина је да се поред јунаштва и

мученичке смрти кнеза Лазара јавља и величање храбрости и жртве још једног јунака, Милоша Обилића:

А када је умро и Оркан, подиже се најмлађих син Орканов, звани Амурат, и покори многе крајеве на западу. Најпосле се подиже на благочастивога кнеза Лазара. Овај не отрпе да више чека и да пренебрегне своје удове, а уз то још Христове, да се секу и кидају, него (одлучи) или да уклони срамоту њихову од свију, или сам да умре и још да (то) посведочи мучењем. Обузет оваквим мислима, устане он и пође на Исмаиљане, и сукоб је био на месту званом Косово. Међу војницима који су се борили пред (војском), беше један веома благородан (Милош), кога оцрнеше завидљивци пред господином и осумњичише као неверна. А овај, да покаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време, устреми се ка самоме великом начелнику, као да је пребеглица, и пут му отворише. А када је био близу, изненада појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодрица. Ту и сам паде од њих. У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали су. Али већ не беше време за избављење. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и победи, јер је Бог тако допустио да се и овај велики (Лазар) и они који су с њим свежу венцем мучеништва. Шта је било после тога? Постигне (Лазар) блажену смрт тако што му је глава посечена, а његови мили другови молили су усрдно да погину пре њега, да не виде његову смрт (Филозоф, 1989, стр. 84).

О Косовској бици Константин Филозоф не говори уопштено као већина ранијих писаца, већ је конкретан. У читавој земљи после Косовског боја могао се чути само плач и вапај:

Ова битка била је године 6897 (1389), месеца јуна, (у) 15 (дан). А он (Лазар) прими мученичку смрт и види се сада као жив у великој обитељи званој Раваница, коју сам сзда, јавно узет од њих (мученика) и с њима зборује на небесима. А тада, тада не беше места у читавој тој земљи где се није чуо тужни глас ридања и вапај (Филозоф, стр. 1989, стр. 85).

О Косовском боју постоје подаци и из бројних летописа који догађаје бележе хронолошки, без уплитања есхатолошких мотива и објашњења самих догађаја. О стању у српској земљи после боја значајан је запис руског путописца ђакона Игњатија, забележен дванаест дана после Косовског боја, на турској територији: „Мурат је био отишао у рат против Лазара, српског витеза; а кружио је глас да су обојица, Мурат и Лазар, били убијени у једној бици. Заstraшен овим немирима, пошто смо се налазили у држави турској, митрополит отпусти монаха Михаила; епископ Михаил отпусти мене, Игњатија и Сергија Азакова, свога монаха” (Радојичић, 1937, стр. 52). Колика је туга завладала у српској земљи након Косовског боја, приказано је у једном запису: *Грешни поп Иван, нека је свакоме познато колика туга беше (те године) по земљи када погибе кнез (Лазар и Мурат) велики цар турски* (Списи о Косову, 1993, стр. 177). У *Пролошком житију кнеза Лазара* о Косовском боју се говори као о светлој победи: *Изиђоше у сретанье злочастивих и светлу победу показаше* (Списи о Косову, 1993, 128). Светла победа је симбол духовне победе и вечног живота, у коме косовски војници бивају овенчани мученичким венцем.

Опредење за царство небеско и значај Косовског боја у свести народа ће заживети у народу толико да ће се Косовски бој доживљавати као знамење царства Божјег. Од Косовског боја почиње једно ново поглавље српске историје. Живот и услови живота су у потпуности измењени. Иако слобода није у потпуности изгубљена, присуство Исмаилћана се осећа у свим аспектима живота. Још је Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* записао: *Од Косова бих поробљен од исмаилћанског народа* (Филозоф, 1989, стр. 92). Косовки бој постаје одредница за неко ново време, које ће променити живот српског народа и српске државе.

Може се закључити да су историјска дешавања прожета есхатолошким мотива и у том духу се и тумаче. Душа се опредељује за страдање у овом веку, знајући да је након Другог Христовог доласка очекује вечно блаженство. Страдање је воља Божја и тако се и прихвата. Овоземаљско страдање и мучеништво се прихвата, јер је награда вечни живот. Кнез Лазар зна да царство Божје није од овог века: *Царство моје није од овога свијета* (ЈН, 18, 36), стога се без страха креће ка небу и вечности:

А он (Лазар) приму мученичку смрт и види се сада као живи у великој обитељи званој Раваници, коју сам сазда, јавно узет од њих (мученика) и с њима зборује на небесима. А тада, тада не беше места у читавој земљи где се није чуо тужни глас и ридање и вапај, који се не може ни са чим упоредити, тако да се ваздух испунио, тако да је у свима пределима Рахиља плакала и не хтеде се утешити—не само због побијене деце своје, него због богоизабраног господина, јер га „Лазара“ нема и јер их (деце) нема (Списи о Косову, 1993, стр. 85).

Испуњен јеванђелским врлинама, кнез Лазар схвата да је овоземаљски свет пролазан, свесно губи земаљско царство и опредељује се за царство небеско. У повељи кнеза Лазара, у којој говори о даровању хиландарске болнице 1380. године, кнез Лазар се још 9 година пре Косовског боја опредељује за царство небеско:

Пошто сам и ја видео да земаљско богатство ништа није користило господарима који су били пре нас, јер се од њих узело и другима предало, а надају се да приме само од онога што су Богу предали. За овима сам и ја следио и принесох овај мали дар као она удова две лепоте (Списи о Косову, 1993, стр. 100).

Кнез Лазар не остаје сам у свом опредељењу, за њим креће и његова војска. Они свесно полазе у сусрет смрти, страдају за православље и тако постају праведници који немају потребе да се плаше оностраног суда, јер након смрти добијају мученички венац. Свесна жртва и мученичка смрт су основ средњовековних текстова који говоре о кнезу Лазару. Јанко Радовановић закључује:

„Кнез Лазар је сматрао да се само кроз жртвовање може доћи до васкрсења и вечног васкрсења. Борба за часни крст симбол је небеског царства, пошто је крст постао знак спасења људи. За част крсни се жртвују животи и све што је земаљско у борби против непријатеља Христове вере, да би се добиле вечне предности на небу. Приволевши се царству највиших

идеала, кнез је, кроз страдање и смрт, однео победу која води у бесмртност“
(Радовановић, 1991, стр. 151–152).

Хришћански мученици страдају и боре се за хришћанску веру јер знају да их чека вечни живот и царство небеско. У њиховим опредељењима долази до изражаја јачина њихове вере и вера у васкрсење Христово. У *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III (крајем 1392. или почетком 1393. године) забележен је говор српског војсковође¹⁵ упућен храбрим војницима пред одлучујућу битку:

*Боље је нама у подвигу смрт,
него ли са стидом живот.
Боље је нама у боју смрт од мача примити,
него ли плећа непријатељима нашим дати.
„Много поживесмо у свету,
постарајмо се онда да ускоро
подвиг страдалнички поднесемо.
Да бисмо поживели вечно на небесима,
назовимо се војницима Христовим,
као страдалници за побожност,
еда бисмо се уписали у књиге животне* (Данило III 2015, стр. 120–123)

Лазар бодри војску и позива их на жртвовање да би се ходило вишим путевима. „Кнез у њима говори и као војсковођа и као мученик о неизбежној борби која следи и свом народу као једину могућност спасења нуди спасење кроз мученички подвиг, јер им без илузија говори да нема нимало наде за овоземаљски живот“ (Костић Тмушић, Жекић, 2020, стр. 88). Жртва је оправдана јер се након ње живи вечно; српски, косовски јунаци постали су војници Христови. У *Житију кнеза Лазара* Раваничанина I у есхатолошком тону кнез Лазар понавља сличну мисао, смрт се схвата као искупљење, кроз смрт се иде у живот вечни:

*Идимо, браћо и чеда, идимо у предстојећи нам подвиг гледајући на
наградодавца Христа. Смрћу дужности послужимо, пролијмо крв нашу,
смрћу живот искупимо и удове телеса наших непоштено предајмо на*

¹⁵ Кнежева беседа сачувана је у три списа: *Слову кнеза Лазара* патријарха Данила; у *Житију кнеза Лазара* и *Слову о кнезу Лазару*, делима непознатих писаца.

посечење за веру и отачаство наше и свакако ће се умилоствити Бог на оне што остану после нас и неће истребити род и земљу нашу до краја (Списи о Косову, 1993, стр. 123).

Пре одласка у бој кнез Лазар и његови војници причестили су се и покајали за све преступе у овоземаљском животу: *И тако се сви заједно причестише светим и божаственим пречистим тајнама* (Данило III, 2000, стр. 79). Показатељ искреног покајања према светим оцима је свакодневни плач. „Човек који истински полаже рачуна о својој савести сматра изгубљеним сваки онај дан који није плакао“ (Лествичник 2009, стр. 80). Кнез Лазар након покајања и причешћа пролива сузе, у молитвеном тону обраћа се Господу, верујући да је недостојан и грешан да изврши овако велики подвиг. Он се припрема за праведни Божји суд као и сви средњовековни јунаци – кроз молитву, исповест, покајање и сузе. Духовно припремљен одлази у мученичку смрт.

Борба је неизбежна, а једина нада за спасење је мученичка смрт, која је победа над овоземаљским и пропадљивим светом. Тренутак мученичке смрти приказан је у списима о кнезу Лазару. Данило III пише: *А у победи прослављени ревнитељ љубави божјије, нови мученик, кнез Лазар, по вилици мачем би посечен, блажено окончаче примивши* (Данило III, 2000, стр. 82). Антоније Рафаил Епактит мученичку смрт кнеза Лазара описује на следећи начин:

Тада одмах великомученик Лазар остави високопрестолну изванредну висину синовима својим и у друго пресељење горњег сједињења нови Нестор крвљу постаде, који као звезда веселовидна са земље за кратко зађе и у Христу радосно засија мученичком смрћу, затворивши телесностењући агаренским рукама, и тиме се високопогледног места звездолики светилник, саздан за заједнички живот цркве, у последњем роду устроји посечењем главе, чиме царства Христовог обећање весело достигавши (Антоније Рафаил, 2000, стр. 113).

Изграђујући култ кнеза Лазара, средњовековни писци имају пред очима Библију. Драгиша Бојовић каже: „Код писаца списа о Светом кнезу Лазару и Косовском боју непрестано се траже библијско-историјске аналогије, које садрже снажну димензију трагике и националног удеса“ (Бојовић, 2017, стр. 84). Тежећи да све догађаје објасне у контексту хришћанских догађаја, на исти начин

објашњавају Косовски бој и страдање Лазарево. Косовским бојем искупљује се грех предака, као што Христос страдајући искупљује људски грех. Уочи Косовског боја српска војска се причешћује и ово сведочи о опредељењу за царство небеско, јер је причешће зачетак вечног живота и васкрсења. Кнежевој вечери праобраз постаје тајна вечера Исуса Христа, издаја Вука Бранковића једнака је Јудиној издаји, страдање српске војске може се довести у везу са страдањем српске цркве у првим година њеног постојања.

Кроз списе о кнезу Лазару и бројне записе сазнаје се много о историји и основним идејама српског средњег века. Косовски бој је био прекретница од којег почиње да се рачуна време. Грехови предака морали су да се искупе и кроз страдање; кнез Лазар и његова војска успевају у томе. Они страдају зарад очувања хришћанских вредности и духовног и националног идентитета. Завет кнеза Лазара живи вечно. Имајући пред очима Лазарево опредељење, народ у тешким тренуцима не одустаје, већ се храбро бори за слободу. Вера у Лазареву жртву одржала је српски народ у свим оним тренуцима када им је било тешко. Колики је значај Лазар имао у одржавању духовности и вере српског народа, види се када, напуштајући 1690. године Косово и Србију, српски народ пред собом носи мошти кнеза Лазара.

4.4. Јефимија – песникиња бола и туге

Јелена Мрњавчевић – монахиња Јефимија је прва српска књижевница и жена која је била уз кнегињу Милицу у тренуцима када су се српски народ и српска држава нашли у веома тешком положају. Након смрти мужа у страшној Маричкој бици, Јефимији подршку пружају кнез Лазар и кнегиња Милица. Од тог тренутка она из непосредне близине постаје укључена у историјска дешавања тадашње Србије. Јефимијин живот прожет је тугом због смрти сина и мужа, да би се у данима Косовске битке лична трагедија спојила са колективном трагедијом српског народа. Јефимија је заједно са кнегињом Милицом преживљавала најтеже дане по српску државу и српски народ, помагала је, тешила и била неизмерна подршка. На српском двору била је веома цењена због своје мудрости, знала је да буде уз Милицу када јој је било најпотребније, али и уз малолетног Стефана, коме

је било потребно да стекне велико образовање и васпитање, а од Јефимије је могао много да научи и на духовном и на световном путу.

Јефимија је рођена на двору док је српска земља била на врхунцу своје моћи и сјаја, у доба славног царства цара Душана. Своје детињство провела је у благостању, учећи и спремајући се за живот на двору, ни не слутећи да ће постати сведок не само српске славе већ и највећег српског пораза. Несреће у Јефимијином животу почеле су још у њеној младости. Прво јој је преминуо син, а након смрти сина Јелена доживљава још једну трагедију, која ће јој из корена променити живот. У бици на Марици гину њен муж и девер, Јелена остаје без породице, а серска област без господара. Град Сер више није био сигуран за живот, те га Јелена напушта и одлази на двор кнеза Лазара, где ће провести наредне године свог живота. Страдања и губици које је доживела у младости неће престати. Заједно са Милицом преживљаваће Косовски бој и страшна страдања која су задесила српски народ. Деспотица Јелена постаје монахиња и наставља свој живот као монахиња Јефимија.

Јефимија је прва српска песникиња. Димитрије Богдановић је квалификује као ону која „је остала позната у српској књижевности по трима својим песничким делима високе уметничке вредности” (Богдановић, 1991, стр. 172–173), а то су: *Туга за младенцем Угљешом Похвала кнезу Лазару* и *Мољеније Господу Исусу Христу*. „Још једно дело, плаштаница из манастира Путна у Румунији, основано јој се приписује“ (Костић Тмушић, 2022, стр. 99). Њено образовање и мудрост не само да су били од помоћи српској држави већ је уз помоћ свог талента успела да остави будућим генерација дело непролазне вредности, које сведочи о њеној великој књижевној култури. Јефимија се изражавала кроз различите средњовековне жанрове, своја дела није писала, већ их је везла и даровала манастирима. У њима доминира есхатолошки дух и вера у вечни живот. Добривоје Младеновић закључује да „ниједан песник није своје верзе тако својеручно исписао и обезбедио на тврђим и сигурнијим местима: икони хиландарској, ћивоту у Раваници, на царским дверима“ (Младеновић, 2004, стр. 4). Сви сачувани примерци црквеноуметничког веза представљају врхунске споменике примењене уметности средњег века. О односу примењене и књижевне вредности Јефимијиног дела Ђорђе Трифуновић закључује:

„Јефимијини списи изведени у материјалу нису само дела књижевноуметничке вредности. У јединству изведеног слога и ручног рада, Јефимијина дела или, како их она назива, „приношења”, иду у ред најзначајнијих споменика српске примењене уметности. Њена дела су антологијски примери старог српског златарства и старог српског веза“ (Трифунковић, 1976, стр. 103).

Први Јефимијин рад је иконица у дуборезу, *Туга за младенцем Угљешом*, настао између 1368. и 1371. године. Прерано преминули син Јефимије и Угљеше сахрањен је на Светој Гори, на месту које је за једну жену било недоступно. Никада Јефимија није могла да обиђе гроб свог сина, те је златним нитима исписивала тугу и бол једне мајке, а онда је иконицу послала у манастир Хиландар. Текст је кратак, свега две дуже реченице, али у њему је садржана сва туга због смрти малог сина. Дубоко лична молитва, коју Јефимија не може да искаже над гробом сина, али може да упути Богородици, која њену тугу може најбоље разумети.

Тридесет година након првог текста саставиће *Мољење Господу Исусу Христу*. Текст је извезен на завеси коју је Јефимија даровала манастиру Хиландару. Ову завесу Јефимија је наменила за царске хиландарске двери које припадају најстаријим у Српској православној цркви. Песникиња је на завеси златним и сребрним словима извезла ликове Христа Спаситеља, Јована Златоустог и Василија Великог. Врхунски вез је на самом дну украсила молитвом, која је у српској књижевности позната под називом *Мољење Господу Исусу Христу*.

Текст по којем је Јефимија остала упамћена у српској књижевности је *Похвала кнезу Лазару*. Смрт кнеза Лазара Јефимију је дубоко погодила. За њу он није био само владар већ и човек који јој је помогао у најтежем животном тренутку. Покров намењен за ћивот кнеза Лазара у Раваници Јефимија је украсила позлаћеном жицом. На црвеној атлас-свилу златним нитима монахиња Јефимија везе речи своје Похвале и кроз њу упућује молитву светом српском кнезу.

Први текст монахиње Јефимије, *Туга за младенцем Угљешом*, молитва је свих мајки које су прерано изгубиле своју децу. Бол за преминулим дететом

никада не престаје, Јефимија живи са тугом у срцу; сећање никада не бледи, иако живот иде својим током.

Јефимијин текст је молитва али уједно и једна велика исповест у којој износи на видело своја најдубља и најскривенија осећања. „Запажа се да је већ и сама тема нешто осећајно, и ново за оквире тадањих књижевних обичаја. Деспотица Јелена саставила је једну породичну елегију у складу са владајућом теологијом, али и у песничкој и језичкој моћи која прелази конвенције састављања повеља и надгробних споменика“ (Павловић, 1979, стр. 35). Као и сви средњовековни писци, и Јефимија осећа страх, плаши се за своју душу у будућем веку. Са пуно скрушености обраћа се Богу и моли за спасење. Смрт јој је увек била пред очима, јер је доживела смрт родитеља, детета и мужа, и то за веома кратко време. Износећи личну исповест, Јефимија изражава и апсолутну веру у Исуса и Богородицу. Она није усамљена у свом болу за сином, добро зна да је Богородица увек уз њу и да разуме жалост која непрестано гори у срцу. Она је његова заштитница и вечно бдије над његовим гробом, јер је сахрањен у Хиландару:

*Удостоји, госпoде Христe,
и ти, o пречистa богoмaти,
и мeнe јaднy
свaгдa o рaзлучeњу дyшe мoјe дa сe бринeм,
кoјe углeдaх нa oнимa кoји сy мe рoдили
и нa рoђeнoм oд мeнe млaдeнцy,
зa кoјим жaлoст нeпрeстaнo гoри
у срцy мoмe,
пo oбичajy мaтeрњeм пoбeђeнa. (Јeфимијa, 1993, стр. 93)*

Јефимија никада није могла да посети гроб свог сина, али зна да, према хришћанској есхатологији, он пребива на сигурном, уз Христа и Богородицу. У животу након смрти Богородица је дететова мајка, она је вечна и духовна мајка која прихвата у својим недрима сву децу. И поред сазнања да је њен малени син у царству небеском у близини Богородице, „млада мати се исповеда, да поред све своје вере, не може да не жали за дететом, и признаје да је, као и у свих матера, од

ње јача жалост за умрлим. У старој српској књижевности је то први пут да једна жена отворено и директно говори о материнском осећању и о своме детету“ (Кашанин, 1993а, стр. 11–12). Смрт свог прерано преминулог детета схвата као казну Божју због грехова предака: *Његову неоскрвљену млађахност преставише у вечне обитељи, а тело у гробу преда се, кога издалаше праоци преступљења ради* (Јефимија, 1993, стр. 93). Песникиња призива прародитељски грех и позива се на Божју казну, јер ниједан грех не може проћи некажњено. Читава молитва је у односу есхатона и земаљског. Њена породица припада есхатону, док она још увек живи овоземаљски живот ишчекујући тренутак смрти са страхом.

„Есхатонско и земно се тако имагинирају на нов начин: есхатон је место целовитих породица, место очуваних и обогачених додира међу блиским бићима, док су земни предели место уништених породица, онемогућених додира међу блиским бићима. Чињеница да је чак и дечје тело сахрањено на недоступном месту чини земне пределе простором у коме влада недодирљивост – у коме су и симболички и телесни додири међу вољеним члановима породице осујећени“ (Пилиповић, 2015, стр. 34).

У Јефимијином тексту постоје нада и вера да ће се сусрести са својим сином у другом животу, где нема патњи, страдања и бола. Међутим, да би била са својим сином, она мора на овом свету да окаје све своје грехе. Отуда толика Јефимијина брига за своју грешну душу.

Док је *Туга за младенцом Угљешом* спој тужбалице и молитве, *Мољење Господу Исусу Христу* је чиста молитва, прожета деловима текста Симеона Новог Богослова и Симеона Метафраста:

*Од прљавих усана,
од мрскога срца,
од нечистог језика, о Христе мој.* (Јефимија, 1993, стр. 94)

Видевши смрт својих ближњих Јефимија помишља и на сопствену смрт. Забринута је, јер је свесна свог греха; мучена савешћу, упућује молитву Господу да прими њено покајање и да је у тренутку страшног суда не одгурне, не одбаци и

не казни. Без покајања њена душа осуђена је на вечне муке. Вечно страдање почиње у овом веку, Јефимију мучи савест, али се и нада милосрђу Господа:

*И не одгурни мене, рабу твоју,
ни јарошћу твојом, Господе, избличи
мене у часу смрти моје.
ни гневом твојим казни мене
у дан доласка твога,
јер пре суда твога, Господе,
осуђена сам савешћу мојом,
ниједна надежда није у мени
За спасење моје
ако милосрђе твоје
не победи мноштво безакоња мојих* (Јефимија, 1993, стр. 93).

Иако је текст преузет од светих отаца, кроз њега се осећа сва Јефимијина туга и њена заокупљеност мислима о исходу душе на дан страшнога суда. Још пре смрти песникиња је осуђена својом савешћу и грехом. Једина нада у искупљење јој је Исус који је својим милосрђем може спасити.

Један од најлепших списа старе српске књижевности је *Похвала кнезу Лазару*. Текст је извезен 1402. Године, када је у народу већ увелико изграђен култ кнеза Лазара и када он живи у свести народа као мученик који је пострадао за свој народ и веру. „Косовска тема, посебно, добила је са *Похвалом* аутентично световно, мада религиозно тумачење, које ће, и само засновано на Даниловим схватањима, одређивати свест српског народа о томе судбоносном историјском догађају“ (Богдановић, 1991, стр. 197). Време након Косовског боја схваћено је као време космичке катастрофе и време без светлости, у коме наставља да траје један народ, носећи на леђима сву своју трагедију и страдање. Једина нада српском народу остаје кнез Лазар, који вечно пребива у царству небеском. У *Похвали кнезу Лазару* Јефимија молитвено захваљује Лазару на великој жртви, на избору небеског, вечног царства. Своју Похвалу Јефимија започиње речима: *У красотама овога света васпитао се јеси од младости своје, о нови мучениче кнеже Лазара* (Јефимија, 1993, стр. 94–95). Спајајући личну и општу трагедију,

Јефимија новом мученику, кнезу Лазару, упућује молбу за спасење народа и наследника, а на крају приноси и молбу за спасење своје грешне душе. Монахиња Јефимија се у овом спису не обраћа, као што је то чинила у прва два, Господу Исусу Христу, већ се обраћа светитељу кога је лично познавала и у чијем је дому живела.

У уводном делу похвале Јефимија велича кнеза Лазара – њега красе доброта, великодушност, брига за друге и пожртвованост. Поседује моралне особине које су од младости биле у складу са хришћанским моралним начелима. Својом савршеношћу успео је да сачува свој народ и веру:

*Господствовао си земљом отачаства свог
и у сваком добру развеселио си
уручене ти хришћане.
И мужественим срцем и жељом за благочашће
изашао си на змаја
и противника божанствених цркава,
расудивши да је неотрпимо за срце твоје
гледати хришћане отачаства твога
да буду овладани од Измаилћана (Јефимија, 1993, стр. 94–95).*

Јефимија иде за својим претходницима и истиче врлине кнеза Лазара и његову храброст да се супротстави знатно моћнијем непријатељу. Сукоб са Османлијама је сукоб добра и зла, неправедна борба, јер су Османлије далеко бројније и моћније. Кнез Лазар није могао да дозволи страдање хришћана од стране нечастивих и храбро се супротставио бројнијој војсци и упутио у битку. Јефимија наводи мотив змије, која је симбол ђавола. Јеванђелиста Јован у опису визије другог Христовог доласка наводи да анђеоски силилази са неба да ухвати аждају, стару змију, која је ђаво и сатана. Османлије су за хришћанске народе зло које је послато од самог ђавола.

Борећи се и страдајући за Христа, кнез Лазар задобија вечни венац и вечни живот. Његово опредељење за царство небеско уводи га у ред нових мученика који су пострадали за хришћанску веру. Он се придружио Ђорђу, Меркурију, Димитрију, Прокопију и четрдесеторици мученика севастијских и стекао титулу

војника небеског. Јефимија му приноси молитву, јер сматра да је он као нови мученик у близини Господа, који ће свог мученика послушати и испунити молитве оних који су остали на земљи.

Јефимијино срце испуњено је тугом, јер хришћански свет и Србија страдају. „Путем контраста наглашава тамне и тегобне стране живота у Србији након Лазеревог преласка: небеском васељу вечном, којим је свети кнез окружен, супроставља (путем антитезе) земаљску стварност“ (Георгиевска Јухас, 2001, стр. 56). У Србији народ страда, турски упади на српске територије су све чешћи, а његова деца морају да се боре на страни Турака:

*Јер од како си стекао блаженство
у небесном весељу вечном,
многе невоље и страдања
обузеше вазљубљена ти чеда,
и у многим невољама
живот проводе,
јер су овладани од Измаилћана,
и треба нам свима помоћ твоја. (Јефимија, 1993, стр. 95)*

Међутим, то није највеће зло. НУ земљи су завладале неслога и борба за престо, због чега је својим наследницима потребан. Властела, као и у претходним деценијама, заборавља на добробит државе и мисли само на стицање личне моћи. Одлазе толико далеко да заборављају на своју веру и сарађују са неверницима зарад постизања одређених циљева. Синови кнеза Лазара остали су сами и незаштићени; око њих су како спољашњи, тако и унутрашњи непријатељи, зато им је у том тренутку потребна заштита са неба:

*Зато се молимо,
моли се опитем господару
за вазљубљена ти чеда
и за све који с љубављу
и вером служе њима,
јер бригом многим спутана су*

*вазљубљена ти чеда.
Они који једу хлеб њихов
подигоше на њих буну велику
и твоје добро у заборав ставише,
о мучениче. (Јефимија, 1993, стр. 95)*

На самом крају похвале Јефимија исказује захвалност и поштовање према кнезу Лазару. Њена похвала је у складу са њеним могућностима: *На моја мала приношења погледај и у много уброј ово, јер не по заслуги теби похвалу принесох, но по сили малога ми разума. Зато и мале награде очекујем* (Јефимија, 1993, стр. 96). О себи говори ненаметљиво, са скромношћу и смерношћу праве хришћанке. Јефимија моли кнеза Лазара да се и за њу помоли и да јој и сада, као што је то некада учинио пруживши јој дом, помогне и пошаље духовну храну и утеху њеној души: *А сада двоструко молим: да ме исхраниш и да утишаш буру љуту душе и тела мога* (Јефимија, 1993, стр. 95).

Патња и страдања су свуда око Јефимије и она кроз живот страда, пати и тежи ка вечности и сједињењу са најближима који су прерано напустили овај свет. Међутим, страдање народа и земље је изнад њене личне трагедије. На самом крају колективно и лично се сједињују и Јефимија, подстакнута осећањима туге и патње, ствара дело непролазне вредности.

Похвала кнезу Лазару је још више учврстила култ кнеза Лазара који се тих година ширио Србијом. Страхујући за себе, своје ближње и цео хришћански народ, овим списом Јефимија доприноси везивању народа за кнеза Лазара, а његову одлуку да се определи за царство небеско види као једину исправну.

Последњи сачувани запис монахиње Јефимије је плаштаница из манастира Путне у Румунији. На свиленој плаштаници, која је дарована неком манастиру у Северној Македонији, монахиња Јефимија је извезла сцену мртвог Христа са збором анђела. Монахиња Јефимија везе стихове који говоре о плачу Богомајке над мртвим сином. Храбро и достојанствено је корачала Јефимија кроз живот, али никада бол и сећање на сина нису нестали из њеног срца; она везе своју бол на златној и сребрној свили. Први и последњи њен запис говоре о личном патњи, али и патњи сваке мајке. Искреност, али и скрушеност бића пред Богом уједињују

њену тугу са тугом читавог српског народа и зато се у Јефимијином делу спајају лична и општа трагедија. Песникиња под утицајем дела светих отаца, али и под утицајем конкретних историјских догађаја ствара дела непролазне уметничке вредности, у којима су доминантни мотиви: страх од смрти, страдање, покајање, али молба за спасење како сопствене душе, тако и читавог српског народа.

4.5. Деспот Стефан Лазаревић – песник српске деспотовине

Колективно страдање и свесно бирање царства небеског обележили су књижевност након Косовског боја. Друштвено-политичке прилике на Балкану су промењене, а оне повлаче и померање поља културе и уметности у правцу буђења ренесансних вредности. Захваљујући кнегињи Милици¹⁶ и деспоту Стефану Лазаревићу живот у Србији се полако обнавља и она постаје најснажнија држава на Балкану. „Србија је, несметана ни од ког, уживала благодети мира и постала питома и мирно склониште за многе страдалнике из околних области (...) Културно и политички Србија одавно није боље стајала, као у другој периоди Стефанове владе“ (Ђоровић, 2012, стр. 283). Успешним дипломатским и војним акцијама деспот је обезбедио Србији више од пола века мира, што је довело до општег препорода. Према речима Константина Филозофа, било је то време радости: „Ко ће описати неисказану радост када је земља, заиста запустела, опет добила таквог пастира!“ (Филозоф, 1989, стр. 99). Стефан успева да 1402. године добије титулу деспота, „која је по свом рангу била одмах испод царске“ (Станисављевић, 1994, стр. 90). Стварањем деспотовине Србија добија самосталност, али када је вођење државе у питању, деспот Стефан је имао тежак задатак, јер *тада бејаше најезда иноплеменика на хришћане* (Лазаревић, 1979, стр. 172), али се јавила и жеља њему блиских људи да заузму његово место. Мудрошћу, храброшћу и истрајношћу деспот Стефан, „наследивши после Косовског боја пољуљану државу, којом је спрва управљао само као један од

¹⁶ Кнегиња Милица је након Лазареве смрти преузела власт. Тешке околности нису је навеле да одустане од српске државе. Прибраношћу која задивљује преговарала је и са Бајазитом и његовим сином Сулејманом. У тешким тренуцима показала је истрајност, али и храброст да обнови и сачува српску државу.

чланова породичног савета, постепено је приграбио сву власт у своје руке и поставио границе својој земљи од Дунава и Тимока до Скадарског језера и Јадранског мора.” (Кашанин, 1993б, стр. 55). Од почетка до краја своје владавине имао је непријатеље са свих страна. С једне стране су Турци, а с друге Угари – једни и други имају циљ да овладају српском територијом. Ни унутрашње прилике нису олакшавале владавину деспоту Стефану. Властела наставља са суровим заверама против свог владара. Чак и брат на брата удара зарад овоземаљске славе. Готово све време његове владавине против њега су српски великаши, сестрићи Бранковићи и брат Вук ковали завере. Стефаново витештво надјачало је све ове окрутне ударце; он успева да вешто води политику и дипломатски сарађује са непријатељима. У *Повељи манастиру Хиландару* захваљује Богу што га је спасио многих животних искушења, па чак и сигурне смрти: *У многа жестока и неиздржљива искушења, па штавише и смртна пуштен бих, чему су сведоци и слушаоци небеске стихије и замало не читава васељена и од свих избави ме Господ* (Лазаревић, 1979, стр. 162).

Као турски вазал деспот Стефан морао је да ратује на страни Турака. Његов живот проћи ће у биткама код Никопоља, Ангоре, на Ровинама. Свакако, он никада није скренуо са пута који је водио ка Христу, остао је постојан у вери као његови преци. Деспот Стефан се издвајао по изванредном образовању и песничком таленту. Био је владар који је много улагао у образовање, културу и ктиторску делатност. Неколико деценија после Косовског боја интензивно је радио и на културном уздизању Србије. Деспот Стефан наставио са ктиторском делатношћу, отварао школе и на свом двору окупљао најобразованије људе тога доба. „Он беше изузетан још као млад“, пише Константин Филозоф:

Васпитавао се од благочастивих и из дана у дан показиваше да ће бити у свему обдарен: и у ономе што је говорио, и у ономе што је чинио, и у ономе што је захтевало велики напор. [...] Чега год се дотакао, убрзо је показивао да је бољи од учитеља. Било да је реч о ратничким питањима, о ратној вештини или уметности, која за многе није једноставна, он је у свему био први и друге у то упућиваше. У свему беше савршен. По лепоти и снази тела беше као сунце међу звездама (Филозоф, 1989, стр. 87).

Велики владар, али и велики књижевник, Стефан Лазаревић је био човек високог образовања. „Деспот Стефан је заиста био велики заштитник књижевног и уметничког деловања, окупљао је домаће и стране писце и сам писао, а преводио са грчког. Тако је настала и библиотека на његовом двору у Београду. Процењује се да је имала више десетина рукописних књига из религије, историје и књижевности“ (Калић, 1994, стр. 108). Његовом заслугом очувана је вишевековна традиција српске писмености и културе. У *Повељи манастиру Хиландару* наводи да је, после тешких времена, напоскон над Србијом засијало сунце: *И обновише се острва и ново небо и нова земља, мени, по Исаији. И ја захвалан Богу бих и још ћу бити, милошћу светога духа потпомаган* (Лазаревић, 1979, стр. 162). По хришћанском учењу, након страдања и тешких времена долази васкрсење. Деспот верује да је за Србију дошло ново време, у којем ће она напредовати на духовном, економском и политичком плану. И сам се бави писањем, превођењем, зида храмове, помаже учене и умне људе не само из своје земље него и стране монахе, писце, уметнике, који у Србију долазе бежећи пред Турцима. После Стефана Првовенчаног деспот Стефан постаје мудри владар и велики заштитник уметности и књижевног стварања. Успео је да у сломљеној Србији обнови уметност, отвори школе, изгради манастире и пише оригинална дела:

„Владалац изразито ратничких и витешких црта, војсковођа који је учествовао у више битака него иједан његов претходник на престолу, немилосрдни организатор државне власти и умешни експлоататор сребрних рудника, он је напоредно с тиме био велики зналац уметности, пасионирани љубитељ књиге и даровит писац. Живећи преко педесет и владајући преко тридесет година, имао је могућности и времена – мудар исто толико колико срећа – да се обележи као један од најспособнијих владалаца и најумнијих људи у историји Срба“ (Кашанин, 1993б, стр. 55).

Деспотова најзначајнија делу су: *Надгробно ридање над кнезом Лазаром, Натпис на стубу косовском, Слово љубве*. У времену деспота Стефана средњовековна култура Србије испуњава се новим садржајима и уједно чува свој дотадашњи идентитет. Када пише о *Похвалном слову кнезу Лазару*, Милан

Кашанин каже: „Деспотов спис је независна, посебна целина, готово један нови род књижевни“ (Кашанин, 1993б, стр. 63). Српска књижевност је и даље црквеног карактера, али осећа се нови дух и утицај онога што се дешавало на друштвено-историјском плану.

Као прави просветитељ, деспот Стефан у своја дела уносиће мотиве који се први пут срећу у српској књижевности. „Световнога има као што је било и раније, али је она у складу са црквеним. У којој ће мери бити изражен световни, а у којој црквени моменат, зависи од књижевног рода, од жанра у којем се дело пише“ (Богдановић, 1991, стр. 201).

Слово љубве деспот пише у тренутку политичких сукоба са својим најближим сарадницима и члановима породице. Сву они имали су претензије на преузимање власти или дела територије. Као човек изузетних вредности и витешког погледа на свет, свестан је да се љубављу може победити сваки сукоб. Вођен државним интересима и свешћу колико су спољашњи непријатељи моћни, жели да пружи руку мира својим унутрашњим непријатељима. У основи текста је историјска позадина свих сукоба са којима је деспот морао да се избори, а поруке које упућује садржане су у *Библији*. Један од основних мотива је мотив љубави: „Иако прва строфа садржи уобичајену формулу посвете, њена терминологија кореспондира са доминантним мотивом песме, а то је љубав“ (Бојовић 2007, стр. 167). Полазећи од жеље да живи у љубави са оним с ким је у сукобу, у делу не постоје мотиви песимизма, све је у знаку радости, слављења живота и постизања љубави према Богу, ближњима и свету.

*Натпис на мраморном стубу*¹⁷ је похвално казивање о кнезу Лазару и његовим војницима, намењен сваком путнику који прође пољем на којем се одиграла Косовска битка. Настао највероватније између 1402. и 1404. године, овај натпис према већини стилских одлика припада деспоту Стефану.

Након обраћања путнику намернику да приђе и сазна истину о страшној погибији српске војске, износи се похвала кнезу Лазару. Као и у раније

¹⁷ Вероватно у пролеће или лето 1404. године подигнут је на Косову, у близини цркве Богородичине, зване Самодрежа, велики камени стуб на коме су биле уклесане речи у спомен битке на Косову. О постојању овога стуба сачувано је сведочанство из око 1496, које је оставио Константин Михаиловић из Островице код Новог Брда.

анализираним текстовима, и овде се кнез Лазар представља као мудар, заштитник, хранитељ ништих и утешитељ који је ишао Христовим путем. Писац не заборавља и војнике кнеза Лазара, који су заједно са њим кренули у мученичку смрт и определили се за царство небеско:

*Свеплеменитих и славних
Као какав добри пастир и вођа,
Мудро приводи духовне јагањце
Да у Христу добро скончају
И приме мучења венац
И вишње славе учесници буду
(Лазаревић, 1979, стр. 159).*

Лазарево страдање у боју пореди се са Христовим страдањем на Голготи. Христос страда како би спасао људски род, Лазар страда како би спасао свој народ и државу. Одабравши да иде Христовим путем, кнез Лазар постаје ученик Исуса Христа и задобија небеско царство:

*О чудеса Божјих судбина,
ухваћен би храбри страдалац
безаконим агаренским рукама
и крај страдању добро сам прима
ученик Христов постаје
велики кнез Лазар (Лазаревић, 1979, стр. 159).*

Кнез Лазар страда од Муратовог сина Бајазита. Са убицом свога оца деспот је касније зарад добробити Србије морао да сарађује – био је у вазалном положају, ратовао је за њега, а најтеже за породицу Лазаревић било је то што су морали принцезу Оливеру да дају у харем султана Бајазита. И поред свих ових околности, деспот Стефан је проналазио снагу у вођењу државних послова и ратова које је водио. Следио је пут свог оца, који ни у најтежим тренуцима није одустајао од борбе за живот вечни.

У *Хиландарској повељи* деспот Стефан Лазаревић говори да је милошћу Господа и Пресвете Богородице, и поред свих, па и смртних искушења, успео да

обнови земљу и изведе је на пут спасења. Он моли Господа да казни оне који су се дрзнули да униште оно што је он успео да оствари:

Ако ли се ко дрзне разорити ово, да разори Господ Бог све његове добре почетке и овде и у будућем веку, и да му је пречиста Мати Божја осветница у дан страшинога испитивања, да нема учешће нашим светилницима и ктиторима, мироточцем Симеоном и архијерејем Савом, на којима је наше падање, но да има удела са свима који разорише божаствена и апостолска и отачка предања (Лазаревић, 1979, стр. 157–158).

Деспот Стефан, као и сви његови преци, пред собом има будући век и страдање које може задесити човека ако му је живот испуњен гресима. Он не заборавља ни грехе који су довели до распада српског царства и напада Турака на српску земљу, зато у повељи износи молбу и свима онима који ће бринути у будућности о манастиру, па макар били то и туђини: *због грехова наших туђ нашем племену – све ове молим именом Господа нашег Исуса Христа да ово не разоре* (Лазаревић, 1979, стр. 163). Сличну молитву, али клетву (ако случајно униште манастир) исказује и у *Повељи манастиру Милешеви: Ако ли се ко дрзне да ово разори и промени, таквога да разори Господ Бог и прелиста Богомати и овде и у будућем веку, уместо помоћи да му буде супарник Свети Симеон и Свети Сава* (Лазаревић, 1979, стр. 165).

У *Повељи манастиру Хиландару* деспот Стефан подсећа своје сународнике да је овај свет пролазан и да живот на земљи треба да проживе имајући увек пред очима Исуса Христа, како би постали наследници царства вечнога:

И пошто пролазно ово царство примисмо од крепке руке његове руке и свебогате благодати, треба, колико је то могућно рођеној природи, слични да будемо његовом лику, што отвара руку и насићује свако живо биће добре воље, како не бисмо били само пролазног овог царства наследници, већ и вечнога је одасвуд добро уређење поверене нам владарске службе. (Лазаревић, 1979, стр. 164)

Деспот никада не заборавља да су му Господ и свети преци много пута спасили живот и услишили молитве за спасење. Милошћу Светог Саве и Светог Симеона био је спасен од бројних животних неприлика и непријатеља:

Чак и јадну душу моју од врата смртних повратише и молитвама њиховим од свих твораца и владике по други пут живот ми се дарова, док се будуће опет не изволи владару живота и смрти, творцу и Богу моме (Лазаревић, 1979, стр. 164).

Живећи у крвавом историјском тренутку, после Косовског боја, деспот пред очима има своје светле претке, који никада не заборављају Бога. Живећи, радећи и борећи се, успева да Србију уздигне, али уједно не заборавља ни културу. Његова дела прожета су оптимизмом и новим идејама, нарочито у посланици *Слово љубве*, али када пише о кнезу Лазару и српском страдању на Косову, не удаљава се од мотива страдања и опредељења за царство небеско. И код њега се могу пронаћи мисли о будућем животу, страдању, казни, страшном суду јер, колико год другачији, он не заборавља да је овоземаљски живот пролазан, а да после њега следи вечан живот у царству небеском.

4.6. Григорије Цамблак – есхатолошки песник исихастичке оријентације

Доласком Турака на Балканско полуострво била је угрожена слобода православних хришћанских народа. Турци су уништавали све пред собом, а први на мети су били духовни учитељи и православни манастири. Бежећи од опасности, они напуштају манастире и одлазе на сигурна места. Србија је била најсигурнија земља и у периоду прве половине XV века у њу ће доћи многи образовани људи из свих крајева који су полако нестајали пред најездом Турака. У држави деспота Стефана Лазаревића били су безбедни јер опасност од Турака није постојала. С друге стране, деспот Стефан је прихватао све образоване људи, који су могли помоћи у обнови културног живота.

Један од најпознатијих странаца, који ће у српској књижевности оставити неизбрисив траг, јесте Григорије Цамблак. Он у Србију стиже највероватније после 1402. године и ту остаје, претпоставља се, до одласка у Русију 1409. године.

Рођен је у Трнову око 1364. године. Након пропасти Бугарске и пада под турску власт, напушта Трново и спас проналази у Србији. Павле Поповић сматра да „по ономе како описује пад Трнова у *Слову Јевтимију*, изгледа да је био очевидац тог догађаја. Вероватно је тада и он напустио Бугарску, у исто време кад и његов учитељ патријарх Јевтимије; тад му је било око тридесет година. Пад видинске Бугарске није сигурно у Бугарској дочекао” (Поповић, 1965а, стр. 424). Време које је провео у Србији искористио је за писање дела о Стефану Дечанском и може се слободно рећи да је он писац који обрађује теме и ликове националне историје земље у којој је живео. Његова дела су ушла у стару бугарску, српску и руску књижевност. Најзначајнија дела везана за српску књижевност су: *Житије Стефана Дечанског*, *Служба Стефану Дечанском* и *Слово о преносу моштију Свете Петке*.

Промене које су уочене у књижевности на тематско-мотивском плану на самом почетку XV века прошириће се и на жанровске карактеристике. Промене неће заобићи ни српско средњовековно житије. Сада се пишу кратки записи који имају за циљ да представе српску историју и најзначајније личности тог доба. Радмила Маринковић примећује да у старој српској књижевности тог периода постоје две струје биографске књижевности. „Једној је циљ актуелна историја, а другој религиозна дидактика; прва изражава потребе двора и државе, друга религиозног живота и цркве“ (Маринковић, 1998, стр. 71). Цамблак припада другој струји. Док је боравио у Србији, живео је у Дечанима, манастиру који је одговарао ширењу монашко-исихастичких идеја. У том периоду, између 1402. и 1406. године, највероватније пише и своја дела. Личност којој поклања пажњу јесте Стефан Дечански; њему је посветио житије и службу. Циљ његовог житија и службе више је развијање култа Стефана Дечанског, а не актуелна српска историја. „У класичном хагиографском тону овде се развија сцена једне заиста људске драме. Историјски податак није више важан, у први план избија унутрашња природа, психологија јунака биографије” (Богдановић, 1991, стр. 179–180).

У периоду када се у Србији пишу текстови о мученику кнезу Лазару који страда за своју веру, Григорије пише житије владара из династије Немањића који, такође, страда током читавог живота, прво од оца, а затим од сина. Непосредан

повод за писање житија о Стефану Дечанском се не зна. Павле Поповић сматра да је Дечанског „требало прославити као једну успомену на лепо и велико доба. Тако је можда деспот Стефан наредио Цамблаку да напише животопис овога краља. Или је тако наредило братство Дечана, којем је нарочито лежало на срцу да се ктитор манастира прослави” (Поповић, 1965а, стр. 430). Поред тога, писање житија о мученику имало је за циљ да се учврсти култ кнеза Лазара и да се успостави веза са прошлошћу и континуитет са претходном династијом. И један и други страдају на земљи али задобијају вечно царство, у чему је њихова величина. „Постојала је дубља историјска и духовна мотивација за упоредно неговање оба култа: као да се и тиме успостављао континуитет, у некој духовној сродности, између Лазара и Србије Лазаревића, на једној, и Србије Немањића на другој страни” (Богдановић, 1991, стр. 180).

Стефан Дечански, трагична личност српске историје, као лик у Цамблаковом житију обликован је према моделу светитеља мученика, где се приказује светитељска судбина коју је изабрао и коју је достигао: *Достиже времена надсветска, настањујући се као великомученик са мученицима* (Цамблук, 1989, стр. 74). Григорије Цамблук не полази од историјских података о Стефану Дечанском; Стефан као владар у сенци је Стефана мученика. Циљ писца је приказ страдања једног хришћанина, његов духовни портрет, унутрашњег света, патње, али и борбе са свим животним неприликама које су га снашле. Дечански је представљен као мученик којег је отац у младости ослепео, а син у старости удавио. Својим животним путем и страдањем Стефан Дечански је заслужио да уђе у земаљско царство: *Но круна овога земаљскога царства испосредова му небеско царство и његова света душа настани се у неизреченој слави* (Цамблук, 1989, стр. 77). Идеја о земаљском и небеском царству је често помињана у исихастичким текстовима, а ово житије обликовано је према исихастичком учењу, као и највећи део хагиографских текстова XIV века. Својим добрим делима, помажући друге и уздижући се на лествици врлина, Стефан Дечански је добио венац мучеништва и царство небеско:

*Царство које је на земљи
Добро хранећи, страдалнице,
И багреницу носећи смерно си стицао мудрост,*

*Ништавне посећујући и хлеб им делећи
И тако пребожаствена Тројица
Царством и венцем мучеништва
Уједно венцем овенча те. (Цамблак, 1989, стр. 86).*

Стефан Дечански, као и кнез Лазар, зна да ће га стићи трагедија, али сматра да је то Божја воља и свесно прихвата жртву. Не бежи од гнева свог оца нити се правда, већ скрушено прихвата оно што ће се десити:

*А он не да није знао за оно што је смишљено о њему, но су га многи
од кнезова и велможа тајно учили да се са множином војника уклони у неку
од тамошњих земаља... али није хтео ове послушати, судећи да је воља
божја брига о њему (Цамблак, 1989, стр. 50).*

Страдање и мучеништво Стефана Дечанског створили су од њега човека који је увек окренут будућем животу; он је немањићи Јов, који добровољно страда у овом животу зарад оног будућег; он „допушта себи да у овоземаљском животу учествује само онолико колико је потребно да испољи своју оданост хришћанским идеалима“ (Петровић, 1989, стр. 30). Сећање на смрт и нада за вечни живот једина су утеха Стефану Дечанском. Своје последње дане проводио је у скрушености срца и сузама, са молитвом у срцу.

Страх од страшног суда је један од најдоминантнијих мотива у средњовековној књижевности. Сама помисао на њега будила је страх и тугу. Они који не прођу испитивање праведног судије завршиће у вечним и страшним мукама:

*Помишљам на суд и бојим се истраживањима
да трпим страшне и ужасне муке,
огња, болести а и таме тартара.
Авај, шта да чиним,
Како студен да претрпим
Када се књиге отворе и дела се испитају
(Цамблак, 1989, стр. 102).*

Живећи у времену када хришћански народ страда и предосећајући још већа страдања, Цамблак Стефану Дечанском упућује молитву за спасење свога народа од варвара:

*Имајући, великомучениче,
У Владике свога слободу
Васељени смирење моли
Свог отачаства хоругве укрепи
Противу варвара безбожних
И тишину даруј својим људима,
Јер са нама када си био
У миру бејаше наш живот
(Цамблак, 1989, стр. 104).*

Писац се присећа времена Стефана Дечанског, када су владали мир и спокојство. За таквим временом се жуди и њему се народ нада. Али реалност је другачија, по свим балканским земљама безбожници заузимају градове, за њих животи хришћана и њихових светиња немају никакву вредност. Краљ Стефан Дечански пострадао је од својих најближих, својим мучеништвом заслужио је место до самог Господа, стога га песник моли да владика умоли за слободу света од варвара.

У духу исихастичких идеја, Цамблак не заборавља ни да упути молитву Богородици, заштитници људског рода. Молитва је упућена за спасење читавог народа који живи у муци и огњу:

*Дево Богородице,
Помилуј рабе твоје
И избави их огња и сваке муке
У ноћи и за водом вапијућих,
Сину твоме, пречиста:
Не презри стадо твоје,
Молитве оне која те је родила, Христе
(Цамблак, 1989, стр. 116).*

Заштитница људског рода једина је нада човеку у дану страшног суда, она је та која ће га избавити од огња и вечне муке. Отуда су све његове молитве упућене њој.

У *Служби Стефану Дечанском* Григорије Цамблак помиње последња времена. Време у којем живи доживљава као последње, многе хришћанске земље већ су пале у руке Османлија, па и његова родна Бугарска:

*У ова последња времена
Ти красота показа се,
Многострадални Стефане
(Цамлак, 1989, стр. 86).*

Душе праведника пребивају у близини Бога; мученици на овоме свету добијају многа добротина на оном свету. У дану Христовог доласка они сијају посебном светлошћу, која је знак вечног присуства Господа:

*И у време посете његове засијаће
Као што искре по трскарци врцају.
Судиће народима и владаће људима,
И зацариће се у њима Господ вавек
(Цамблак, 1989, стр. 90).*

Григорије Цамблак у *Служби* наводи и како ће изгледати само суђење у дану страшног суда. Праведници ће бити заштићени Христовом десницом и примиће непобедиви штит. Отпадници и неверници страдаће од гнева Божјег, који ће се усмерити према њима у облику муњевитих стрела. Нико у том дану неће бити заштићен, биће уништене све земље и престоли моћника:

*Полетеће успешно стреле муњевите
Као кад од кружнога лука облака
На циљ полете,
И од метања камена гневом испуњена
Градови падају.
Узнегодоваће на њих вода морска,*

*Супротставиће им се дух силе
И као муње погубиће их,
И опустошиће сву земљу безакоње,
И злочинство разориће престоле моћних
(Цамблак, 1989, стр 91).*

У овом делу упућује се порука свим царевима овога света да никада не забораве да им је држава од Господа, да моћ имају захваљујући народу којим владају и да ће се у дану Христовог доласка судити и њима. Зато не треба да забораве шта ће се десити у дану страшног суда, када ће се судити само по заслугама:

*Стушајте, дакле, цареви и разумејте:
Упознајте судије крајева земље,
Чујте ви који управљате мноштвом
И величате се силом народа:
Држава нам је од Господа дата,
А сила од вишњега
(Цамблак, 1989, стр. 91).*

У времену када многе балканске државе нестају а главари се отимају око власти и желе да приграбе оно што је остало од славне прошлости, Григорије Цамблак их подсећа на будући век и страдање које ће се десити у дану страшног суда. У том периоду он живи у Србији која се опоравља од Косовског боја, али која не може да заблиста у пуном сјају, јер деспота Стефана Лаазревића спутавају они којима је овоземаљско царство важније од небеског, они који мисле на сопствене интересе, а не на интересе свог народа и своје земље.

Вођен исихастичким идејама, Цамблак се удаљава од историјских дешавања, али пишући о страдалнику и мученику Стефану Дечанском умногоме доприноси успостављању континуитета са светородном династијом и кнезом Лазаром. Стефан Дечански је добио мученички венац и определио се за царство небеско, а то исто је урадио и кнез Лазар. Обнављајући ову слику у свести народа,

Григорије Цамблак спаја два времена и два јунака, што доприноси изградњи култа кнеза Лазара.

О актуелним дешавања у Србији Григорије Цамблак пише у трећем тексту, *Слову о преносу моштију Свете Петке*. Жртва кнеза Лазара за очување хришћанског света била је огромна. Кнегиња Милица након његовог страдања не одустаје, већ наставља борбу за очување хришћанског народа и хришћанских светиња. Наследница светородне династије, као и њени преци, храбро стоји пред свим изазовима на које наилази и још храбрије их решава. Кнегиња Милица успева да измоли мошти Свете Петке од султана. У овом њеном поступку може се разумети колики је значај придавала дипломатији и колико је мудрим потезима, који су често тражили и жртве, успевала да оствари што већу слободу српском народу.

О односу Григорија Цамблака према историјским дешавањима Милан Кашанин каже: „Његов однос према српској историји и њеним репрезентантима није једнак односу других наших средњовековних писаца; нити су у њега исте тенденције, нити иста суђења о догађајима и личностима о којима прича.“ (Кашанин, 1975, стр, 333). Међутим, неоспорно је да *Слово о преносу моштију Свете Петке* из Трнова у Србију има и историјски значај. Описујући како је текао пренос моштију, Цамблак нам ненаметљиво открива борбу кнегиње Милице да очување српске земље, као и да српски народ заслужује да једна оваква светитељка пребива у Србији. Српски народ и деспот Стефан иду Христовим путем, а мошти Свете Петке ојачаће веру у народу и она ће их сачувати од надлазећих напада. Григорије Цамблак Србију доживљава као земљу у којој се и поред тешких услова за живот не заборавља вера, већ се иде путем хришћанских врлина. „Србија, како је приказује Цамблак у свом делу, није више она земља која још осећа последице Косовске битке“ (Петровић, 1989, стр. 42). Србија је земља која се у најтежим тренуцима одржала и наставила да корача јединим правим путем, путем хришћанства.

4.7. Константин Филозоф – историчар српске деспотовине

Константин Филозоф родио се у другој половини XIV века. У науци постоје подељена мишљења о месту његовог рођења и његовом пореклу. Сматра се да је Бугарин, из места Костенеца, али његово порекло до данашњег дана у науци није осветљено.

Као и многи други образовани људи, бежећи од најезде Турака, Константин Филозоф је заштиту пронашао у Србији. Верује се да је из Трнова дошао у Србију између 1410. и 1413. године, за време владавине деспота Стефана Лазаревића. Сви образовани људи који су долазили у Србију имали су посебне погодности код деспота Стефана Лазаревића:

„Деспот је примио Константина врло лепо; он је био веома гостољубив особито према ученим људима; то наш писац врло често истиче у својим делима. Не види се да је нови дошљак био монах; нигде он то не каже сам, а ни рукописи га не зову тим именом; биће да је био мирски човек, световњак. Рукописи га зову „учитељем”; он је то, по свој прилици и био. Зову га и „граматик” и „филозоф”, што, у основи, излази на једно исто“ (Поповић, 1965, стр. 451–452).

Константин Филозоф се и у историографији и у историји књижевности одређује као књижевник. Он не пише као монах, већ као пратилац просвећеног владара, чије ће ренесансне идеје наћи своје место у српској уметности и култури. „Константин је писац који нема менталитет монаха, ни великаша, већ ученог грађанина у просветној служби државног поглавара“ (Кашанин, 1975, стр. 394). Живот уз деспота Стефана омогућио му је стицање ширег образовања, а касније и рад на ширењу истог по читавој Србији. Константин Филозоф оформио је чувену ресавску школу и учествовао је у важним дипломатским мисијама које му је деспот Стефан поверавао. Константин Филозоф је успео да развије велику књижевну делатност у Србији. У ресавској школи писана су оригинална дела, али су се и преводиле и преписивале књиге. Два најзначајнија књижевна дела Константина Филозофа су *Сказаније о писменех (Повест о словима)* и *Житије деспота Стефана Лазаревића*.

Сказаније о писменах је текст у коме Конастантин Филозоф излаже правописну норму којом би се писала сва дела. Промене у односу на језик којим се писало у време Немањића биле су очигледне како услед друштвено-политичких и културних промена, тако и услед индивидуалног познавања језика којим се писало. Писци су долазили са различитих страна, те је било потребно увођење одређених правила која би се поштовала при писању и преписивању књига. Као оснивачу ресавске школе, Константину је било веома важно да се пише уједначеним правописом. Са престанком постојања школе, правописна правила Константина Филозофа се нису угасила, она постају узор по којем се до XVIII мерио квалитет рукописа. Захваљујући утицају ресавске школе, српски језик је сачуван у временима када се о књижевном стварању није ни размишљало.

Житије деспота Стефана Лазаревића, иако задржава основне карактеристике старих житија, није класично светачко житије које се пише ради успостављања култа, већ је више историјски запис о Србији тога доба и владавини деспота Стефана. „Ово последње дело сасвим је друкчије од досад пређених старих српских биографија; још су му најближе биографије Милутина и Дечанскога у Данилову зборнику. Оно је већма историјско, а мање хагиографско дело од свих биографија; томе доприноси и околност што деспот Стефан није био проглашен за свеца” (Поповић, 1999, стр. 33). У сагледевању српске историје XV века спис Константина Филозофа представља важан извор за познавање српске деспотовине. У Житију се могу уочити многе историјске чињенице и реалан опис српске земље, Београда, владавине деспота Стефана, али и много шире, опис других народа и њихова историја. Дело је настало између 1433. и 1439. године, по налогу српског патријарха Никона. „По схватању историје, по третирању њене материје, по књижевној оријентацији, сажетости и конкретности причања он колико мења толико и освежава традицију наше биографске књижевности XIII и XIV века“ (Кашанин, 1975, стр. 422–423), стога се његово дело сматра и првом световном биографијом једног српског владара. „Са Константиновим Житијем деспота Стефана српска хагиографија се враћа књижевноисторијским праобрасцима византијског житија: хеленистичкој биографији” (Богдановић, 1991, стр. 187).

Констатин Филозоф је добро познавао деспота Стефана Лазаревића; увек је био уз њега, боравио је на двору, путовао са њим и учествовао у многим дипломатским мисијама. Све су то околности које су му омогућиле да добро упозна деспота Стефана. О ранијем периоду деспотовог живота могао је да сазна од самог деспота или његових људи, зато се *Житије деспота Стефана Лазаревића* узима као важан извор српске историје овог периода. Текст је од великог значаја за разумевање ситуације у којој су се нашли Лазареви наследници после Косовске битке, али Константин Филозоф не заборавља да помене кнеза Лазара, Косовску битку и велико Миличино залагање и храброст при очувању српског народа у тако тешким условима.

Житије почиње описом времена у којем деспот Стефан влада. То је, према Константину, последње време, и у таквом времену деспот је успео да обнови и уздигне српску државу:

Овај (деспот), дакле, засија од земље Далмације Дакије, (земље) сада названих Срба, где многи у последња времена процветаше, о којима ће родослов рећи. И ова (земља) не само да, слично оној обећаној, точи мед и млеко, него као да (је) у себе примила и везала четири времена и ваздух, и из себе (их) даје осталим (Филозоф, 1989, стр. 77).

Храброст, јунаштво и образовање су одлике које поседује и наследник кнеза Лазара и кнегиње Милице. Деспот је водио ратове, суочио се лицем у лице са султаном, радио је на уздизању културе и образовања. О његовој владавини ће рећи:

Ко ће исказати тада неисказану радост када је земља, ваистину запустела, опет примила таква пастира! Дошавши у своје отачаство као Коил, (који), изишавши из дубоких шума, страшан долази, огањ избацујући и ужасавајући ближње и даљње; овако изишавши и обишавши, као муња сијаше грмећи, збуњујући непокорне (који то беху) због многих метежа (Филозоф, 1989, стр. 99).

Описујући догађаје у којима је учествовао и његову владавину, Константин Филозоф открива и саму природу деспота Стефана Лазаревића.

Деспот је, као и његови преци, увек пред очима имао Бога; његова душа је испуњена врлинама и тежи спасењу. Чедомир Ребић сматра да је Константинов циљ да прикаже деспота „онако као што књижевноисторијски праобрасци византијских житија, утемељени у хеленистичкој биографији, приказују личност у земаљском животу; и с друге стране гледано, да деспота прикаже у духовним подвизима на путу спасења“ (Ребић, 2003, стр. 147).

Овоземаљски живот само је припрема за онај вечни; својим делима деспот је себи обезбедио место међу блаженима. Може се закључити да, без обзира што уноси много више историјских података у своје дело, Филозоф се не удаљава од православне традиције и канона. Нове прилике у којима се ствара књижевност, утицај византијске историографије су фактори који су учинили да се његови списи издвајају. Милан Кашанин каже: „По схватањима у давању историјске материје и разумевању људског живота ближи је савременом читаоцу но други наши средњовековни биографи“ (Кашанин, 1975, стр. 423).

Део у коме одступа од историјског начина приказивања деспотовог живота је смрт и чуда након смрти деспота Стефана. Када је деспот пао са коња, природа је најавила будућу катастрофу:

Када је са коња био скинут, био је у граду наједанпут такав страشان гром изненада, какав никада нисмо чули; од тога часа и тама би у целом том крају тако да се мислило да је ноћ која се у залазак сунца мало просветлила. А ово беше у подне... (Филозоф, 1989, стр. 124)

Тренутак смрти деспота Стефана Филозоф пореди са даном страшног суда. У цркви су се указали Богородица и Јован Претеча, који ће бити уз Христа када буде судио живима и мртвима:

Догоди се и овај приказ: из градске велике цркве у ваздух подигле су се часне иконе, и, гле, као по чину који ће бити приликом другог доласка (страшног суда): Царица, дакле, и Владичица и Јован Претеча са обе стране лика Спаситеља; и иконе дванаест апостола – по шест како треба са сваке стране - што смо мислили да је у славу и заштите града. А оно беше у часу смрти, јаој! (Филозоф, 1989, стр. 128)

Знаци који су најавили смрт деспота Стефана су се и обистинили. У земљи је завладала „тама“, тј. настала је глад, појавили су се земљотреси, помори, најезде, изненадни ратови, није било места без страха:

Наједанпут све постаде гадост пустоши, све се преобрази, све постаде као да ничега и нема, све се испуни горчином; хумке се распадаху и сагореваху, а народ је једанпут био изгоњен, а други пут се усељаваше; често се догађаху неке нове и неугодне (ствари) онима које владају и видело се оно што се заиста пре овога у сновиђењу предсказиваше: од запада као да стари орао, покислог перја, овде од куле на кулу прелеташе и обладаше (Филозоф, 1989, стр. 127).

После смрти деспота Стефана у земљи је, може се слободно рећи по опису, завладало последње време. Његову смрт користе многи непријатељи да крену на ослабљену Србију. Већ тада султан Мурат покушава да заузме Ново Брдо:

А, дође на Ново Брдо али не успе (да га заузме), иако се потруди много. А хтео је са посланицима који су ту дошли да се сложи и земљу коју је узео да врати. Али дође глас од војводе голубачкога града да ће град (издати). И ови посланици погрешилише (и) вратише се. А цар Мурат отиде својој кући пошто је наступила зима (Филозоф, 1989, стр. 126).

Житије деспота Стефана Константин завршава плачем. Плаче цела земља, оплакује свог прерано преминулог владара, плаче и над колективном судбином свесна тренутног страдања али и оног што следи:

Оплакуј опет, бели граде (Београде), своју потамнелост! Вођа народа као цвет прецвете и отпаде; јер и земља са тобом заједно рида што прима онога, кога се није надала тако брзо примити (Филозоф, 1989, стр. 130).

Знаци последњих времена прожимају прву половину XV века, јер српска држава проживљава бројна страдања и борбе – то су пре свега стална борба за очување деспотовине, пад деспотовине и освајање српских градова од стране Турака. На основу анализираних дела може се закључити да су се и у природи

дешавале катастрофе, које су по библијском схватању један од показатеља да последње време долази. С друге стране, 1492. година се приближавала, а по Соломоновом пророчанству је то година када ће доћи до завршетка овоземаљске историје.

Са деспотом Стефаном угасила се последња нада о слободи. Са њим нестаје последња светлост средњовековне српске државе. Неки градови, као Ново Брдо, одолеваће наредних деценија пред турским освајањем. У Новом Брду ће стварати један од најзначајнијих српских средњовековних писаца, Димитрије Кантакузин. Након пада Новог Брда, земља пада под турску власт. Наредних пет векова није успела да се ишчупа из канци безбожника. Страдао је народ, селио се, младићи су одвођени у ропство и постајали јаничари. Слобода се српском народу указала тек у XIX веку, али када коначно задобије слободу и Турке протера са Балкана, уследиће Први светски рат и још већа страдање српског народа.

4.8. Димитрије Кантакузин (преглед есхатолошких мотива)

Димитрије Кантакузин живео је и стварао у Новом Брду. За њега ће Кашанин рећи да је „последњи који је стекао аутентичну средњовековну формацију и први који је добио црте грађанина и песника модерних времена” (Кашанин, 1975, стр. 468). Песник је који као везивна нит спаја средњовековну са модерном књижевношћу, а о чијем животу, опет, немамо поузданих података. Свакако, докле постоје његова дела, живеће и он, јер она говоре о њему и његовом животу, али и животима свих Новобрђана у тренуцима пада славног града. У времену када је Димитрије Кантакузин живео у Новом Брду град је постао економски и трговински центар средњовековне Србије. Многи средњовековни градови полако су падали у руке неверника, а Ново Брдо је доживљавало своје златне дане. Међутим, 1455. године пада у турске руке и тај пад означава и његов крај. Ни у једном тренутку своје будуће историје неће доживети некадашњу славу и моћ, остаће само сећање на град сребрни и златни. Као и Јефимија, која је видела сјај српског царства и слом читаве српске државе, и Кантакузин посматра

како се заувек гаси моћ величанственог града. Куда прође турска сила, сјај се гаси и остаје само пустош, и на земљи и у људским душама:

Земља пуста, мужи, који жељаху хришћанске крви правоверних, своју изненада немилосрдну проливену виде, жене се бесрамно и бешчасно продају у ропство, младићи се заробљавају, авај, и лишавају православља, тешко стечена имања се грабе (Кантакузин, 1993, стр. 92).

Људска душа која је одабрала пут ка Богу не може ни да замисли овакво страдање, а камоли да га преживи. Страдање Новог Брда и све оно што је уследило након пада оставиће дубок траг на песника, који никада неће моћи да заборави страшне слике. Песника обузима страх, пред очима види само смрт и плаши се онога што следи. Свестан је сопственог греха, али он осећа страх не само за сопствену душу већ и за своје сународнике који су у данима страдања заборавили на Бога и основне постулате вере. Посматрајући како један славни град пропада, песник схвата да је све на овом свету пролазно; сва материјална богатства, сва слава и моћ, па и сам људски живот подложни су пролазности:

*Пролазно је ово живљење и сујетно,
пролази брзо и ругање јесте,
пролажења тога не знају мужи,
пролази тако и обличје тог света*
(Кантакузин, 1993, стр. 40).

Људи који су се удаљили од Бога и који су се приклонили овоземаљском богатству заборављају да је овај свет пролазан. Али као што је прошло славно доба у Новом Брду, тако ће протећи и овоземаљски живот човека. Време протиче брзо, а његову пролазност песник обележава термином *ругање*:

*Пролазно је ово живљење и сујетно,
Пролази брзо и ругање јесте*
(Кантакузин, 1993, стр. 40).

Песник сматра да се свет у коме је живео већ испунио својом пролазношћу; свет проживљава своје последње дане. У Молитви проналазимо стих: *Пролази тако и обличје тог света*; у Посланију се понавља исти мотив: *Тако нас коначни опход лета достиже*. На другом месту он каже: *Умножи се злоба у коначном овом току лета* (Кантакузин, 1993, стр. 60). Обузет пролазношћу, песник не заборавља да је стварање Божја творевина, којом Господ преко песника наставља своје стварање у овом свету, зато у тешким тренуцима ствара дела која су обојена есхатолошким духом и која су опомена свима да последње време долази.

Кантакузин се огледао у различитим жанровима, а дело које се издваја као најзначајније јесте *Молитва са умиљенијем пресветој владичици нашој Богородици госпођи с малом похвалом, дело Димитрија Кантакузина, у стиховима слађа од меда и саћа*. Његово *Посланије часноме међу свештеницима и доместику кир Исаји* спада међу највреднија дела српске књижевности у жанру посланице. Светитељу Јовану Рилском посветио је два дела, Житије и Канон, а неки проучаваоци сматрају да је написао и службу овом светитељу. Окушао се и у похвалном жанру, па је сатворио две похвале: *Похвално слово светоме великомученику Димитрију мироточивом* и *Кратка похвала светом архијереју и чудотворцу Христовом Николи*. Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је новобрдски песник аутор још две песме, које је уврстио у своју *Антологију старе српске књижевности*. Песме су посвећене Богородици и Радојичић једну тумачи као предговор, а другу као поговор Молитви Богородици. Он објашњава „да су те две песме нађене као „стиси“ стихови, написани црвеним словима у једној рукописној књизи манастира св. Марка код Корише“ (Радојичић 1963, стр. 246). За наслове је узимао карактеристичне речи из самих стихова, па је једну насловио *Грубо, јер је од незналице* а другу *Певам, опевам*. Кантакузинов текст *Молебни канон с похвалом пресветој владичици нашој Богородици* открио је релативно скоро Божидар Рајков, такође у једном рукопису који се некада налазио у манастиру Светог Марка у Кориши, као и „стиси“ (Бојовић, 2002, стр. 22). Димитрије Кантакузин је саставио и кратки спис, *Тумачење о земљама Дакије*.

Најзначајније Кантакузиново дело је Молитва Богородици, која је прожета есхатолошким мотивима, од којих су најдоминантнији страх од смрти и страшног суда, грешност и обраћање Богородици за заштиту у тренуцима када се одлучује о

судбини људске душе. „То је најјасније и најнепосредније изречена исповест у српској средњовековној књижевности и највећи култ који је у српској старој поезији указан Богородици поводом расуђивања о греху и смрти и човековој судбини“ (Кашанин, 1975, стр. 472). У песми нема алузија на историјски моменат у коме је песма настала и у коме песник ствара, ни на турска насиља, погибију пријатеља и познаника, ни на губитак слободе. Песник ствара ванвременско дело, као да се око њега ништа не догађа, он говори о себи. У *Посланици кир Исаји* песник пише о свом времену и греху који преовладава не само међу народом већ и међу Божјим људима. „Ови Димитријеви редови представљају јединствено сведочанство о српској цркви у првим годинама робовања” (Трифуновић, 1965, стр. 499). Грех није заобишао ни црквене људе, оне који би у данима страдања морали да буду уз народ и да својим примером воде Христово стадо на пут спасења. Страх је у њима створио људе који заборављају на Бога и на човекову судбину у будућем веку.

Молебни канон с похвалом пресветој Владичици нашој Богородици Димитрија Кантакузина је по песничком жанру дело јединствено у старој српској поезији. Последњи откривени Кантакузинов текст потврђује раскошни песников таленат и још један узлет старе српске књижевности у времену када се очекивао њен пад, а заједно са Молитвом Богородици и *Посланије кир Исаји* припада есхатолошком троллисту.

У свим делима Кантакузин истиче свест о пролазности, али његови сународници заборављају да се овај век приближава своме крају. Заборављају Кантакузинови савременици да је свет пролазан, те своје срце и душу испуњавају таштином, сујетом и многим другим гресима. Не склањајући се од греха, они своју душу трују и не дозвољавају јој да се спаси:

*Да узридам неуздржања мноштво,
да узридам високоумље онолико,
да узридам сујетна промишљења,
да узридам таштину својевремску*
(Кантакузин, 1993, стр. 38).

Истицање властите грешности и суочавање са својим гресима у средњовековној књижевности увек је у домену топике. Песник верује да је његов живот прошао у греху и пороцима. Свестан да је крај близу и не зна одакле да крене са покајањем. Душа се препустила греху, зато ће у дану страшног суда страдати. Њено страдање започеће у тренутку смрти и једино што му преостаје јесте плач:

*Плачи, душо моја кукавна, плачи,
плачи, срце с утробом, плачи,
плачите, очи, непрестано плачите,
плачите, уди сви моји, плачите*
(Кантакузин, 1993, стр. 38).

Одговорност за грехе је у њему самоме, он је тај који није бринуо о сопственој души, већ се свакодневно предавао различитим гресима. Драгиша Бојовић закључује:

„Кантакузин истиче феномен сопственог греха. Он је нечист, оскрнављен, смрадан и безакони, блудан и лукав, злодушан и неуздржаник. Зло је створио самовољно, грехе самовласно, мрзост сладострасно, стид љубосласно, правио је клетвопреступљење, чинио неправду и грабљење, клонућа и очајања“ (Бојовић, 2002, стр. 42).

И у *Посланици кир Исаији* песник полази од оптуживања самог себе због греха. Живот му протиче у злоби, лукавству, непокајању, неумерености. Грех му не да мира и он ће га на дан страшног суда одвести у пакао.

Јер мој живот у залима би премного до сада и нисам достојан похвала, но суза и плача. Савест ме моја оптужује, као истинског чинитеља разnobразних греховних страсти, и чекам страшно и неумитно судиште Христа мога да ме осуди (Кантакузин, 1993, стр. 60).

Грех је обузео читаво његово биће и једино се може искоренити светим јеванђељским врлинама, кајањем, постом и молитвом. Кантакузин каже:

Живот је мој греховима смућиван, у злобама различним, лукавству и скврнућу се ваља, јер леношћу, некајањем и неуздржавањем лажем... Просветљења лишен, јер у разуму безакоња починих, у знању сагреших, и вољно се демонима покорих. Стога и мноштво суза требујем, за изравнање са тиме, за воду крштења мојега, да мошти у њих потопим, да их опет оскврњене и грешене омијем другим крштењем и покајањем (Кантакузин, 1993, стр. 61).

Али колико год желео да се ослободи греха, то је у потпуности немогуће, савест му не да мира. Свака његова мисао усмерена је ка страшном суду, на којем ће бити осуђен:

Савест ме моја оптужује, као исконског чинитеља разнообразних греховних страсти, и чекам страшно и неумитно судиште Христа мога да ме осуди (Кантакузин, 1993, стр. 56).

Грех није само у његовој души; греси су захватили свештенике, архијереје, иноке, који су постали среброљупци, безаконици, блудници, завидни. Кантакузин запажа да прваци цркве и пастири не следе свете оце, већ иду за овоземаљским богатством. Зло је захватило целу васељену, учитељи мудрости злбом обилују желећи славу. Појављују се нови расколници и противници Христове цркве, наводећи људе на разне грехе.

Тако због мноштво грехова наших несташе благочаића хришћанског и нема у ово време ни цара ни кнеза у нашој васељни који се држи благочаића. Јер преподобни и побожни уистину несташе са земље. Зато је близу крај, пред вратима је суд и не залазећи дан осмога века, приближи се од сада (Кантакузин, 1993, стр. 60–78).

Једино што преостаје јесте оплакивање душе и покајање. Ако постоји покајање, постоји и нада да ће се душа спасити у дану страшног суда. Песник

више пута подсећа своју душу на каква ће страдања наићи јер се није на време покајала:

*Помисли, душо, какав чајеш конач,
помисли горчину разлучења мучна,
помисли страх и боловање тадашње
помисли, устрепти и ужасни се*

(Кантакузин, 1993, стр. 38).

При разлучењу душе од тела долази до испитивања душе од стране анђела. За грешну душу та испитавања су страшна, јер ће након испитивања завршити у паклу. Сама помисао на страшне муке рађа страх:

*Како ћу претрпети кукаван и жалан,
Како ћу поднети неисказане боле,
Како ћу угледати та грозна злодуха лица?*

(Кантакузин, 1993, стр. 41)

Осећање грешности изазива страх од смрти и страшног суда. Песник свуда око себе види смрт, „смрт обузима сва Кантакузинова чувства – и на тегобној јави и у песничким сновиђењима. Она није лака песникова снопхватаца. Она је део Димитријева живота, део његова доживљавања света“ (Трифунувић, 1965, стр. 497). Смрт је за њега страшна, јер ће га она одвести у вечне муке:

*Смрт тек наста љута и конач,
смрт и разлучење скупа,
смрт одавде преводница на тамо,
смрт у тамној ко ухода ноћи.*

(Кантакузин 1993, стр. 39).

У Посланици смрт и оно што следи након ње за оне који се нису покајали изгледа страшно:

Када се растанемо од моћи живота, недокучивост је одасвуд и жал неутешна, нема исцелења, нема ни ближњих. Када смо честим уздасима и сухим захваћени, када огањ пламени распаљује унутрашњост и разтрзава, уздахнућеш из дубине срца и сажалитеља ти нећеш наћи (Кантакузин 1993, стр. 74).

Грех који није окајан у овом животу наставља да живи након смрти и због њега душа испашта. Ако се није покајао пре смрти, човек остаје беспомоћан на страшном суду. Небески судија неће у часу смрти услишити молитве најближих, већ ће мерити према принетим делима и покајању:

*Нема тад помоћи од друга и знанца,
нема ни од браће, сродника и чеда,
нема ни од имања добити какве,
нема помагача нити избављача*

(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Када наступи смрт, човеку нема помоћи ни од друга, ни од деце, ни од сродника, па чак ни од анђела. Приношење покајања на дан страшнога суда бесмислено је, а огреховљен човек је предмет сажаљења и плача:

*Ко за мном да не усплаче, о љубљени,
ко за мном да не узрида, о друзи,
ко за мном да не уздахне, слишећи зла ова,
ко за мном да не просузи, очекујући ово*

(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Зарад заступништва и праштања грехова, Кантакузин позива на плач. Плач је знак искреног покајања:

За мене сузе, љубими, источите,

*за мене молбе, православни, успошљите,
за мене сродници и друзи, за мене, молим,
за мене сви, и суд страшни чајући*
(Кантакузин, 1993, стр. 41).

Велико осећање грешности и сама помисао на грех доводе до тога да песник помисли да је мртав и пре саме смрти:

*Пређе смрти мртав ваистину ја,
пређе суда савешћу осуђиван,
пређе мука мишљу у шкргуту зуба
пређе конца мучити се знам без краја*
(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Код Димитрија Кантакузина стално се преплићу овоземаљско и есхатолошко време. Овај век испуњен је гресима и страхом од смрти; будући век страдањем, јер до покајања није дошло на време. Време које настаје после смрти назива се вечношћу. Авреницев га назива и митолошким, сматрајући да време уопште има два ступња: „овај век“ и онај који га превазилази, „будући век“ (Авериницев, 1982, стр. 122). Будући век је вечан, зато је човеку боље да размишља о њему и да се на време ослободи греха у овом пролазном животу. Међутим, песник осећа смрт још у овом веку, јер не живи у духу са Господом и не уздиже се на лествици врлина. Још у овом животу преживљава суђење, савест је оно што га мучи свакодневно, у мислима већ осећа како изгледају паклене муке и чује шкргут зуба:

*Пређе смрти мртва ваистину ја,
пређе суда савешћу осуђиван,
пређе мука мислима и шкргут зуба,
пређе конца мучити се знам без краја*
(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Једино што му преостаје јесте да чека немилостивог анђела да га поведе на вечно страдање. Ни анђео му не може помоћи, он је немилосрдан и мучитељ:

*Анђела немилостива чекам приспеће,
анђела по мојему зловну живљењу,
анђела не штедишу но мучитеља ми,
анђела огњена, немилосрдна*

(Кантакузин, 1993, стр. 38).

У Молитви песник каже да чека приспеће немилостивог анђела. Исти мотив се понавља и у Посланију: *Доћи ће анђео немилостиви, одводећи тегобно и вукући твоју гресима свезану душу која ће се често освртати према овдашњим и ридаће безгласно* (Кантакузин, 1993, стр. 70). Тема смрти опседа песнике у свим временима. По Светом Григорију Палами, човек треба да се плаши смрти, али не телесне, већ оне духовне смрти, при којој страда душа, која је, према његовом мишљењу, „природно бесмртна“ (Палама, 1997, стр. 26). Мотив који је посебно значајан и који Димитрија Кантакузина повезује са савременим песницима је мотив рођења. И само рођење је проблем, њега окупира улазак у нови живот:

*Зашто се удостојих рођењем ја,
Зашто не погубих угледавши дан
Зашто ми се сретосте колена,
Зашто непросвештен и гробу предан*

(Кантакузин, 1993, стр. 40).

Када већ живи, поглед му је усмерен ка гробу. Свестан учињених грехова и онога што га очекује, Димитрије Кантакузин поставља драматично питање: *Како ћу митарства прећи ваздушна?* Након преласка митарстава, анђели таме одводе у пакао грешнике, који завршавају у огњеној реци. Песник у Молитви користи метафору Содома и Гоморе као префигурацију пакла. Содом и Гомора су уништени сумпорним огњем, што чека и грешнике:

По Содомљанима чајући огањ и сумпор,

По грешницима свим древним ревнујући

(Кантакузин, 1993, стр. 37).

У паклу је огањ, шкргут зуба, црви, тама. Грешна душа ће вечно живети у тим мукама. Страдање грешне душе почиње у овом свету тако што Господ шаље различите болести, затим следе муке у тренутку раздвајања душе од тела, и на крају вечне муке након страшног суда:

Тако огњена плашим се распаљења,

Тако шкргут зуба тај жестосрдни чекам,

Тако црвљах бојим се икакљивих дела,

Тако спољна тама у станиште мени

(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Тама је одлика грешних, док је светлост везана за праведнике. Кантакузин одређује себе као грешника кога очекују муке пакла, реалност будућег времена су тама и тартар:

Мене тартар да оплаче и бездан,

мене ада да жали тамно дно,

мене што у њему живети хоћу,

мене таме љубитеља, а не светлости

(Кантакузин, 1993, стр. 39).

Драгиша Бојовић закључује: „Мотив Страшног суда, са другим сродним мотивима (грех, спасење), доминантан је у целој песми. Разлози не морају бити само индивидуални (у гресима песниковим), већ су условљени и једним општим осећањем наступања катаклизме“ (Бојовић, 2004, стр. 104). У Посланици о самом страшном суду песник дословно преноси речи из *Јеванђеља по Марку*:

Када се престоли поставе, по пророчанству Даниловом и судије седну, дајући свакоме по делу, тада ће чути божаствени глас они који добра сатвореше: „Ходите благословени Оца мојега у царство“, или: „Ходите к

мени сви који сте уморни и натоварени, и ја ћу вас одморити.“ Светли ће бити праведници тада, просвећени белџи од снега, сјајнији од сунца, блистајући се јаче од камена сафира и тако ће у неисказане и бесконачне векове у непрестаном весељу и радовању са Господом Исусом Христом бити. А грешни ће авај мени одаслани у муку, на различита нетрпива мучења подељени. У таму и крајњу и несветлу, у ога“наклени, у тартар и на друга страшна мучења, према природи лих дела, међу црвима шкргутаће зубима (Кантакузин, 1993, стр. 78).

Само песник који је под теретом времена слутио колективно страдање, а под непосредним утицајем хришћанске литературе био опседнут личном есхатологијом, могао је да изрази такво осећање. У песми се огледа песниково врсно познавање библијске представе о страшном суду, као и дела најпознатијих хришћанских писаца који су се бавили овом тематиком.

Једини идеал спасења и нада је Богородица. Богородица је заштитница људског рода. У дану страшног суда оне се моли за читав људски род и постаје друга мајка сваког човека – заштитница, прибежиште, нада, светлост:

*Живљење моје посведочи благоме,
живот непосрамљен сугубо ми подај,
животу у радости од тебе се надам,
животом к вечном преведи ме жићу
(Кантакузин, 1993, стр. 43).*

Оптерећен самооптуживањем, страхом од пакла и мука које га очекују, Кантакузин се нада спасењу. Песник се нада вољи и моћи Богородице, која у последњој строфи Молитве, са ускликом радости, наговештава спасење и успоставља равнотежу између страха и наде:

*Радуј се да те свагда радосно зовем,
радуј се, вишњим и нижњим радости,
радуј се, прерадосна чиста,
да је с тобом Господ
(Кантакузин, 1993, стр. 46).*

Песник моли Богородицу да га не заборави и да га у тренутку суђења извуче из понора греха. Искрена молитва и покајање стижу до Богородице, она не заборавља да се помоли свом сину за сваку душу која стане пред судију. Богородица води човека до светлих простора вечности, светлости која ће обасјати безгрешне.

У Посланици песник сматра да Бог шаље људима опомену у облику ратова, знамења на небесима, али се они нису уразумили и кренули ка Богу. Велики је грех међу људима и као највећа казна стигли су Турци који уништавају све пред собом. Са жаљењем што су лишени љубави Божје, Кантакузин позива народ да се врати хришћанској вери, како би грех окајали и из зла изашли:

Авај мени, наиђоше на нас народи о којима некада слушаху наши оци, и због безакоња примисмо горка искушења од њих. Отуда не штедимо и неизмерно проливање наше крви, небројана од народа (ових) поруга, трпљења и хуљења. Од свих уништење и увреде. И то трпимо невољно, и теже од тога, неисказано, које не приличи приповедати. Цркве разорене бише, мошти светих уништене, светиње, изругане, чисто оскврњено. Плачем горко, шта данас хришћанима предстоји? Суза многих виновници су, достојни бише стењања и уздисања. Таквим горким ранама и ударима кажњени бивши, да ли бољи бисмо, да ли се обратисмо, да ли злобу презресмо, да ли покајања плодове принесосмо? Немам о овоме шта рећи, лагати нећу, а и не могу. Ми сагрешисмо и Господ се разгневи, ми се не окренусмо од злобе и супротстависмо се Божјем човекољубљу безакоњем и подложни смо ударима највећим (Кантакузин, 1993, стр. 59–60).

Душа, жељна спасења и вечног живота, мора кроз покајање да се ослободи греха, да се посвети молитви и Господу. Димитрије Кантакузин упућује поуку свима онима који су огрезли у грех и којима је покајање потребно:

Ако си збиља пожелео следити Христа и нећеш да се лажно учеником његовим називаш, од садашњег времена припремај се, али не за мир, не за старење, не за јело, не за оно што је на земљи красно и слатко, јер пропаст је свако и посредник мучења. Већ за шта? За подвиге духовне, за

телесно уздржавање, очишћење душе, беду духовну, за плач добри, и, просто рекавши, за све мучно и страдално, што радосно преводно у божији живот (Кантакузин, 1993, стр. 66).

Људи свакодневно одлазе у смрт. Одлазе и млади и стари, човек заборавља да се тренутак смрти не може открити и не размишља о покајању. Али сваки тренутак овоземаљског живота може бити последњи, зато је битно да се човек сети речи светих отаца и да се на време покаје:

Ми, преступници заповести и прекршитељи закона, свакога дана гледамо оне који умиру, са земље бивају уграбљени, не само стари, но и веома млади, у самом цвету младости, и никако да се уразумимо покајањем. Свакога дана мртву гледамо браћу, у гроб полагању, а сами маштамо да смо бесмртни и не деламо. Ако се данас не отрезнимо, рече велики међу учитељима и славни Златоуст, када ћемо се обратити? Ако се не покајеш мртвога гледајући, када ћеш се обратити? Зато молим да се поштедимо, не бацајмо се узалуд и узаман. Један је пут смрти и нема другог пута, и свима једнако долази (Кантакузин, 1993, стр. 72).

Живот по светим јеванђељским врлинама преображава човекову душу, она постаје чиста и одваја се од трулежи и пролазности. Након покајања душа живи бесконачно у радости и у близини Господа, који је стално обасипа љубављу и блаженством:

У бесконачне векове радујући се, са светим ћемо бити, и веселећи се, светлошћу бићемо осијани вечном и божанственом (Кантакузин, 1993, стр. 73).

Књижевно дело Димитрија Кантакузина излази из оквира литературе времена у коме је стварано. Иако је, несумњиво, апсорбовао литерарне и теолошке идеје свога времена, Кантакузин је песничким талентом довео своје књижевне текстове до висина универзалних вредности, те га можемо читати и као модерног песника. Димитрије Кантакузин предосећа крај овог века, а његов страх појачавају слике које је свакодневно гледао на улицама Новог Брда. Кантакузин је

видео сјај Новог Брда, његову величину и снагу, а истовремено био сведок његове пропасти, стога не чуди чињеница да је лична и колектива страдања транспоновао у своја дела.

4.9. Константин Михаиловић – хроничар новобрдског страдања

Константин Михаиловић је писац који живи у XV веку. Рођен је највероватније у близини Новог Брда, а више од 40 година живота проживео је луталачки, од истока до запада. Учествовао у многим освајачким ратовима Турака, гледао је како Ново Брдо пада под турску власт, да би последње године живота, како се претпоставља, провео на простору Пољске. О његом животу не постоје историјски подаци, о њему говори његово дело *Јаничарове успомене*. Дело је настало највероватније између 1497. и 1501. године у Пољској.

Као учесник многих историјских догађаја, он оставља живо сведочанство о њима, тако да је његов спис пре свега запис о његовом животу, турском освајању и уређењу турске војске и државе. Када описује оне догађаје у којима је и сам учествовао, песник иде до детаља, у којима је видљив његов реализам. Међутим, када приповеда о догађајима из прошлости или о онима о којима је слушао, код Михаиловића се тада мешају легенде, предања и уочљив је утицај народних песама. Према Живановићевом мишљењу, *Јаничарове успомене* „нису ни успомене, односно мемоари, нити је пак хроника или летопис. Константин не даје ни једно ни друго, него нешто треће. Његово дело бисмо можда могли назвати *мемоаријалом о турском питању*“ (Живановић, 1986, стр. 56).

Писац жели да пренесе Европи своје искуство о сусрету са турским уређењем, да покаже како изгледа сила која се не да никако сломити и која се приближава европским бедемима. Према његовом мишљењу, само онај који познаје турско уређење може да се одбрани од Турака. У том тренутку то је био само Скендербег. „Он је желео да прикаже како је изгледала турска сила, у прошлости и тада, и како се најуспешније може ратовати против ње. То је све имало да послужи пољскоме краљу као обавештење и подстрек за борбу против

опасног суседа, који је већ увелико куцао на врата Европе“ (Живановић, 1986, стр. 59).

Михаиловић први пут учествује у освајању Цариграда 1453. године, борећи се као турски вазал. Писац не само да описује како је текло освајање Цариграда, већ описује и како се осећа један хришћанин који учествује у освајању славног града:

Они људи који су били послати од деспота, чувши да је цар Цариград опсео, хтедоше се назад вратити. Али опоменути од некаквих људи да се никако не враћају, говорећи им да им је наређено да би их свакако морали уништити по царској наредби ако би се вратили, морали су ићи ка Стамболу и помагати Турцима у освајању. А свакојачко по нашој помоћи никад не би био освојен (Михаиловић, 1986, стр. 118).

Посебно је у његовом делу *Јаничарове успомене* занимљив опис пада Новог Брда, чији је сведок и сам био. „Ово дело је заправо трагедија времена у којем је настало. *Јаничарове успомене* су, тако, једно изузетно болно и сугестивно сведочанство о страдању Срба и других хришћана, у времену када су живи завидели мртвима“ (Костић Тмушић, 2016, стр. 165). Народ је у једном тренутку поверовао Турцима и пустио их у град, али био је то почетак страдања које Константин никада неће заборавити:

Одатле је цар кренуо и опсео један град који зову Ново Брдо, односно Сребрна и Златна планина, и заузео га је, али помоћу договора по којем је становницима обећао да ће их оставити на њиховим имањима и да им младе жене и ситну чељад неће одводити. А кад је град покорио, цар је наредио да се затворе капије и да се оставе отворена само једна врата. Када су Турци дошли у варош, наредили су свим домаћинима да сваки са својом породицом, са мушком и женском чељад, изиђе кроз врата из вароши на ров, остављајући све своје благо у кућама. И то су ишли један за другим. А, цар је стојећи пред вратима, бирао мушку чељад на једну страну, а женску чељад на другу страну, а жене на четврту страну, а мушкарце исто тако на ров на трећу страну, а жене на четврту страну, па је наредио да се посеку сви они људи који су били међу њима најистакнутији.

А остале је наредио да пусте у град и никоме није било забрањено да буде на своме имању. Младиће које је изабрао било је на броју триста двадесет, а женске чељади најизабраније седам стотина и четири, женске главе је све раздао међу поганике, а младиће је узео себи за јаничаре, а послао их је у Анадолију, преко мора тамо да их чувају (Михаиловић, 1986, стр. 121).

Након пада Новог Брда, Константин је са својом браћом и многим другим младићима одведен у ропство. Српски младићи никада не заборављају своје порекло и веру. Васпитани у духу хришћанских вредности, спремни су да страдају за хришћанство. Неколико младића, који су радили као коморници на султановом двору, одлучили су да убију турског султана. Иако су знали шта следи, драже им је било сазнање да ће хришћански свет бити ослобођен од живота у турском ропству: *Ако овога турскога пса убијемо, онда ће читаво хришћанство бити ослобођено, а ако нас похватају, онда ћемо бити мученици пред Господом Богом (Михаиловић, 1986, стр. 122).*

Међутим, издајника је увек и свугде било. Њих је један од другова издао, тако да су страдали као мученици а да нису успели у својој намери. Али Божја казна увек стиже. Премда је издајник постао господар и стекао велика овоземаљска богатства, није дуго уживао у њима, јер га је сушица покосила:

А, цар је онога дечака који га је обавестио учинио великим господином на своме двору, али га је потом таква тешка болест спопала, коју називају сушица да се био сасвим сасушио и умро. Поганичко име његово било је Бајдар. А, то је Господ Бог био допустио због његове неплеменитости и неверства (Михаиловић, 1986, стр. 123).

Издаја је за Михаиловића велики грех, који никако не може проћи некажњено. Према пишчевом мишљењу, издаја и грех предака су разлози пропасти српског царства и Косовског боја.

У делу Константина Михаиловића, нарочито када пише о српској прошлости, има доста легенди и народних предања. Догађаји које помиње у свом делу свакако су они који су оставили велики траг у српској историји и о којима се говорило и у народној традицији, а то су Маричка битка и Косовски бој. Када

пише о смрти цара Уроша, говори да је до ње дошло због издаје од стране Вукашина и Угљеше Мрњавчевића. Издаја цара Уроша коштала их је живота:

Мада је цар Урош имао велику силу, Господ Бог му је одузео разум. Он није гледао на непријатеља него само на своју силу. Кад турски цар виде у његовој војсци велики неред, одступивши од вароши, крену са свом силом на њега и поразивши његову крену даље све до војске и затече Уроша под шатором, где би убијен... После су она два брата, који су били против свога господара, били богато обдарени од турскога цара по њиховој заслуги, јер је наредио да им се главе одсеку (Михаиловић, 1986, стр. 97).

Мотив који се често среће код средњовековних писаца овог периода је мотив издаје и неслоге. Због греха цара Душана распало се српско царство, његовог сина су издали Вукашин и Угљеша Мрњавчевић, а у тешким временима по Србију кнез Лазар мора да се бори са великашима који желе да му отму престо и територију. Када говори о неслози која влада у време кнеза Лазара, Константин пише да се ништа није променило и да у његово време чак ни духовници нису сложни. У овом делу је близак Димитрију Кантакузину који такође пише о греху који преовладава чак и међу духовницима, и да су се удаљили од вере и Бога:

Српска краљевина после краља Уроша претворила се у кнежевину, јер су изабрали себи за господара кнеза Лазара, који је имао сестричину краља Уроша по имену Милицу. И тако су му једни били наклоњени, а други нису, као што и данас свуда бива, не само међу световним људима, него и међу духовнима. А где год нема слоге, ту ни на који начин не може бити добро (Михаиловић, 1986, стр. 98).

У опису Косовске битке има много мање легенде него при опису Маричке битке. Михаиловић наводи да је бој почео у среду и трајао све до петка. Док кнез Лазар води борбу са Турцима, неке српске војсковође не учествују, већ посматрају борбу, те ће и ова битка бити изгубљена због невере и неслоге. Милош је приказан као прави херој, легенда о Вуку Бранковићу као издајнику не постоји, али постоји прича о Лазаревом опредељењу за царство небеско:

И тако се овај несрећни бој завршио због невере злих људи. Цар Урош и кнез Лазар, два господара који су се верно борили за веру хришћанску, за кратко време побијени од поганика, одоше са овог света (Михаиловић, 1986, стр. 98).

Кнез Лазар је у делу Константина Михаиловића свестан српског пораза и његовог узрока. Не обазирећи се на то, улази у борбу. Овде налазимо још један необичан моменат, а то је дијалог између кнеза Лазара и Бајазита. Без имало страха кнез Лазар се обраћа Бајазиту када су га извели пред њега:

Тада кнез Лазар рече цару: „Веће је чудо како се отац твој смео усудити да нападне српску краљевину. А кажем ти, царе Бајазите да сам ово раније знао што сада очима видим, морао би ти на трећим носилима лежати. Али ја сам Господ Бог тако изволео учинити због грехова наших. Нек буде воља божја (Михаиловић, 1986, стр. 98).

Речима кнеза Лазара *Нек буде воља божја* завршићемо преглед есхатолошких мотива у српској књижевности, у времену пресудног историјског догађаја, Косовског боја. За све оно што је уследило у наредних пет векова може се слободно рећи да је била Божја воља. Народ је, оставши без владара и државе, живео у страдању једино са сећањем на кнеза Лазара и његово опредељење. С друге стране, великог значаја за очување српске духовности имао је и светосавски завет који је живео у народу. Уједињени у схватању светосавског и косовског завета, живели су и борили се. Једино што су тада имали била је мисао о царству небеском и будућем животу.

5. Есхатолошко-историјско поимање света у књижевности друге деценије XX века

5.1. Милан Ракић између садашњости и прошлости

Милан Ракић спада у најобразованије песнике свога доба, један од ретких који је успео да српску поезију подигне на европски ниво. „Милан Ракић и Јован Дучић доносили су у српску поезију непосреднији утицај модерних песника и песничких праваца, у првом реду парнаизма и симболизма“ (Кршић, 1966, стр. 227). Рођен је у угледној преводилачкој и књижевној породици, која је отворила пут његовом широком образовању. Школовао се у Паризу, а по повратку у Београд постаје дипломата. Као дипломата путовао је по многим градовима Европе и Србије. Боравак у европским центрима културе утицао је на његово стваралаштво, али посебан утисак оставља боравак на Косову и Метохији. Упознавање са животом, културом, обичајима и косовским заветом од њега ће створити песника снажног родољубивог осећања, а косовски завет и његово испуњење постаће идеали за које ће се борити.

Прву збирку песама, под називом *Песме*, штампа 1903. године и већ тада се осећа да ће Ракић бити велики иноватор, који ће унети нови дух и идеје у српску поезију. Друга збирка, под насловом *Нове песме*, појавила се девет година касније. Рано је престао да пише поезију (1929. Године). У *Српском књижевном гласнику*, најзначајнијем часопису тог времена, објавио је песму управо под називом такве конотације – *Опроштајна песма*.

Књижевна јавност са великом наклоношћу прихватила је поезију Милана Ракића. Милан Ћурчин констатује да је Ракићева поезија „највиши степен до кога се дошло, и можда до кога ће се доћи“ (Ћурчин, 1912, стр. 851). Већ у његовим првим песмама наглашена је мисао о узалудности живота, јер на крају свега стоји смрт. У тренутку објављивања његове друге збирке он важи за најбољег писца у српској књижевности. Најзначајнији критичар тог доба, Јован Скерлић, пише да друга Ракићева збирка, *Нове песме* (1912), садржи најбоље стихове „који су код нас од Војислава Илића па до данас написани. Ракић је успео да буде песник без

позирања, дубок без нејасности, речит без емфазе, узбуђен без патоса” (Скерлић, 1964, стр. 53).

Милан Ракић је уочио да српски песници стварају по већ утврђеним обрасцима и да у српској поезији не постоји онај сензибилитет који је видео у европским књижевним круговима. Прихватио је тренутне уметничке тенденције у европској књижевности и започео процес промене; мењао је сензибилитет како љубавне, тако и мисаоне и родољубиве поезије. Зоран Гавриловић тврдио је да Ракић „не само да не личи на савременике, него готово ничег заједничког он нема ни са доцнијим развојем поезије“ (Гавриловић, 1970, стр. 8). И за Стевана Раичковића Милан Ракић је јединствена фигура у српској поезији: „Милан Ракић је по свему – и као песник и као човек – остао издвојен и сам са ореолом класика“ (Раичковић, 1998, стр. 17). За разлику од Гавриловића и Раичковића који у Ракићу виде јединствену фигуру српске поезије, други проучаваоци Ракићевог дела смештају га у одређене струје. Према Леону Којену, Милан Ракић је настављач песничке струје којој припадају Сима Пандуровић и Вељко Петровић (Којен, 2001, стр. xxx), док Ксенија Атанасијевић везивну нит проналази у струји којој прападају Јован Стерија Поповић, Стеван Луковић и Сима Пандуровић (Атанасијевић, 1938, стр. 427–432). Не улазећи у дубљу анализу, може се рећи да на основу доминантних мотива он постаје претеча Симе Пандуровића. Мотиви распадања, гробља, лешева имају истакнуто место у његовој поезији, а по овим мотивима остаће упамћен и Сима Пандуровић.

Тај нови и необичан сензибилитет налази се у већини Ракићевих песама. Леон Којен сматра су „Ракићев једанаестерац и дванаестерац први метри у српској поезији који успевају да изразе сензибилитет модерног доба, без жанровских условности и поетских клишеа који су све до 1901–1902. били непремостива препрека чак и Дучићевом таленту“ (Којен, 2001, стр. xxx). Нове теме, мотиви и језик учиниће Ракића једним од најзначајнијих песника српске модерне.

Ракић није само иноватор на пољу версификације већ и на пољу језика, тема, мотива. Школовање у Француској приближило га је европским декадентима те ће у његовој поезији доћи до изражаја теме и мотиви француских симболиста. Он осећа да време неумитно тече, да живот пролази и да човек стари, а да након смрти све физички пропада и трули. Ракић не заборавља ни књижевну традицију,

призива је у својим делима и гради континуитет са далеким средњим веком, народном епиком и *Библијом*. Као прави визионар, својим стиховима наговештава и оно што ће доћи после њега, с Пандуровићем и Дисом. Тако је у песми *Једној покојници* увео у српску поезију тему мртве драге, а у *Љубавној песми* слике буђења гробља:

*Буде се гробља уз кукњаву гласну
И сећају се прохујалих дана. (...)
Поворке беле дижу се из гроба,
И са мном љубе, чезну, стрепе, жуде*
(Ракић, 1984, стр. 17–18).

Буђење гробља асоцира на апокалиптичку слику другог Христовог доласка, када ће сви васкрснути и када ће се судити за вечно пребивалиште људске душе. На звук трубе, која ће објавити Христов повратак, мртви праведници васкрснуће нераспадљиви и бесмртни (1. Коринћанима 15, 52. 53). Биће то тренутак велике радости због дугоочекиваног Христовог доласка и испуњења откровења да ће у дану Христовог другог доласка и живи и мртви васкрснути. Радост након свеопштег васкрсења замењује осећање стрепње због онога што следи, а то је страшни суд.

Овоземаљски живот је суморна пустош. Око њега су мрак и влага, осећа се злоба и чује се шкрипа рабаџијских кола:

*А магла пада, тихо крије
Мочарне њиве, поља гола,
Студена киша стално лије
И рабаџијска шкрипе кола*
(Ракић, 1984, стр. 84).

Слике суморне природе и мрачне стварности су верни показатељ стања у коме се он налази. Преко оваквих слика песник дочарава стање своје душе, она је у вечитом мраку, а суморна стварност само појачава тугу и предосећање о скором

доласку смрти. Смрт је приказана као скелет који га у једном тренутку љуби, а већ у следећем гуши:

*Тело се тресе, шкрипе зуби,
Осећам мрак у мојој души.
Ко плеснив скелет да ме љуби
И коштуњавом руком гуши
(Ракић, 1984, стр. 84).*

Песник осећа страх, шкрипа зуба асоцира на средњовековне песнике који осећају страх од шкрпуга зуба који се може чути у паклу. Душа је испуњена мраком, јер се није уздизала на лествици врлина. Да би душа, тај једини део божанског у човеку, био испуњен светлошћу и лепотом, човек мора да се удаљава од овоземаљских пролазних ствари. Људска душа може поново засијати једино ако дође до искреног покајања, али песникова душа ћути, уста су нема и немоћна да се покају, једино се у оку суза назире: *Душа ћути, а око сузи, уста неме* (Ракић, 1984, стр. 84). Сузе су знак огромног страха од Господа, а страх рађа веру и наду и води човека ка искреном покајању, а искрено покајање га води га Господу.

Ништа на овом свету не зависи од човека, па ни рођење. Само рођење и живот Ракић схвата као пад који је још од првог дана испуњен јадом. Мрачно је и влажно на овом свету, као дар новорођенче добија окове који ће га пратити читавог живота:

*У такав дан смо некад давно
Међ људе пали пуни јада.
Време је било тако тавно,
Мрачно и влажно ко и сада.*

*Зато, кад такви дани падну,
Природа кад је зла и јетка,
Пробије моју душу јадну
Првога дана кобна летка
(Ракић, 1984, стр. 84).*

Сличну слику и идеју налазимо и у другом делу исте песме. Песник земљу не схвата као своју домовину, она је за њега туђина на коју су људи осуђени. Човек је бачен, што значи да је постојао и пре овоземаљског живота. Живот се доживљава као пад, јер човек нема у њему слободу живљења. Проживеће овај живот под суморним небом, једина утеха му је што је међу људима:

*Родисмо се, драга, под суморним небом,
Мрачног зимског јутра, кад ветри застуде:
Не дочека нико нас сољу и хлебом,
Ко туђини пасмо међу браћу људе*
(Ракић, 1984, стр. 85).

У песми *Освит* Ракић даје наговештај величанствене Дисове слике погледа трава. Када све утоне у сан, песник осећа хиљаде очију како из сваке „тварке“ гледају на њега. Те очи које га посматрају су стари греси, који у њему буде кајање и страву:

*Ја знам: животом буја свака тварка,
И хиљадама очију ме гледа
Из густог жбуња, из цвећа и траве –
То стари греси у заседи стоје –.
И млаз ледени кајања и страве
Преплави намах бедно срце моје*
(Ракић, 1984, стр. 81).

Грех човека вреба у сваком тренутку овоземаљског живота. Да ли ће успети да се избори са сталним притисцима зависи од јачине његове вере. Сама помисао на грешност душе у песнику буди осећање кајања за све учињено, јер зна да само кроз покајање може доћи до спасења. Душа испуњена гресима осећа страву, јер зна шта ће бити на страшном суду:

*Срчана буди бедна душо моја,
И нек те сада ништа не колеба.
Без роптања, без крви и без боја*

Време је дошло и страдати треба
(Ракић, 1984, стр. 82).

Душа лирског субјекта се предаје без борбе. Страдање је неминовност којој се душа не може супротставити. У њој *царују силно срам, трулеж и љага* (Ракић, 1984, стр. 135). Ни чиста љубав не може спасити његову душу: *Да чистотом својом душу моју спасе, да старинске грехе и пороке збрише* (Ракић, 1984, стр. 135). Душа не проналази спас и се лирски субјект се осећа као стара хумка. Он осећа да је мртав и пре физичке смрти:

*Ја сам као стара хумка: на њој свуда
Саксије и венци и пукети пали,
И обрасла цвећем ова мала груди
Земље, и мирише дуго гробљем. Али,*

*Док удише мирис, пролазник не слути
Да ту, доле у дну, леш ужасни труне,
Нити види кости без негдашње пути,
Нити очи гадом ни црвима пуне*
(Ракић, 1984, стр. 135–136).

Морални пад је овде дочаран сликом физичког труљења леша. Лирски субјект би волео да промени своју прошлост која је испуњена калом и срамом, али прошлост захвата читаво његово биће и, не носећи у себи врлине које би украсиле његову душу и тело, доживљава смрт пре смрти.

Један од разлога што у његовој души владају таква осећања јесте друштво које нема разумевања за њега. Између света и лирског субјекта створио се понор који се никако не може превазићи, у њему се буди осећање неприпадања свету, у ком се осећа као странац. Живот му пролази међу четири зида, далеко од људи, и у тој отуђености његова душа постаје *некорисна, суха, бесплодна и бледа, Нит` је кога знала, нит` њу когод знао* (Ракић, 1984, стр. 70). Друштво тежи материјализму и у тој окренутости ка пролазном овоземаљском богатству заборавља на непролазне вредности. У жељи да достигне што веће богатство и

моћ, друштво уништава све око себе, чак и оне чисте и искрене душе које носе у себи љубав и праве вредности.

Песник тежи неком бољем и лепшем животу, али га је сам Господ бацио на земљу где се монотono живи: *Промичу дани ни бољи ни гори, и, сиви клизе у недоглед сиви* (Ракић, 1984, стр. 73). Његова душа је немирна, другачија, али и њу као и све остале прегазиће време које тече и све ће једног дана прекрити заборав: *Нико неће знати да некад бесмо први, премда мали* (Ракић, 1984, стр. 74). Последња строфа песме *Прелазно поколење* као да говори о мирењу са тим заборавом; лирски субјект се мири са судбином своје генерације, јер ју је сам Господ створио у доба када се монотono живи, а против његове воље се не може. Међутим, у песми *Вечити путник* рађа се осећај кривице, јер је своје дане трошио као „раскинуте ђердане“: *Ко раскинут ђердан, снизани се моји дани, разбацани, туђи један другом* (Ракић, 1984, стр. 87). Постао је као други и своје овоземаљско време троши тако да ништа не чини за своју душу, а човеку је дато да ствара, да божанску творевину украшава и да кроз стварање открива Господа читавом свету, а да се сам, стварајући, уздише ка вечности.

Песимизам и пролазност доћи ће до потпуног изражаја у песми *Долап*. Лирски субјект је заокупљен размишљањима о тешком животу човека, о узалудности свих напора, те живот човеков пореди са животом бедног кљусета које окреће долап. Човек је осуђен на страдање, сав је труд у животу узалудан, јер једино што се на крају као награда добија је гроб. Тон песме је потпуно суморан, не постоји нада да ће бити боље. Човеков живот испуњен је свакодневним страдањем, а нада која увек постоји је бесмислена, јер сваког човека на крају чека исто:

*Пусти снови! Напред, вранче, немој стати,
Не мириши траву, не осећај вир;
Награду за труде небо ће ти дати:
Мрачну, добру раку и вечити мир*
(Ракић, 1984, стр. 74).

У Ракићевој поезији као да провејава мисао из *Књиге проповедникове* да је сваки човеков труд на земљи узалудан и празан јер *што је било то ће бити, што*

се чинило то ће се чинити, и нема ништа ново под сунцем. У песми Мисао песник слуги да је зло неминовност, а живот туга и беда, од којих се не може побећи. Човек привезан за мисао је усамљен, она му не да мира и вуче га ка дну. Спасење долази са зором, када га мисао напушта:

*Тако влада она! Њен загрљај ране
ствара, кости ломи ко да су од стакла...
Смрвљеног ме пусти када зора гране
Из црних дубина разјапљеног пакла
(Ракић, 1984, стр. 80).*

Савест песнику не да мира, она га вуче у поноре пакла и суза. Када загосподари њиме, он остаје без наде, без даха, без воље и моћи. У тренуцима када се чују звона која позивају на вечерњу литургију и када око њега завлада мир, у њега се увлачи страх и наводи га на размишљање. Живео је, покушавао је да разуме живот, али сазнање да живот чине само туга и беда му не дају мира. Сматра да овоземаљско страдање неће бити награђено, већ ће се све једног дана угасити и проћи.

Време надања и вере је нестало. Време све гази и на крају човеку остаје само смрт, са којом ће нестати. Човек ће испунити олакшање, јер више неће осећати да су све жртве и сав труд били узалудни:

*О мри, бедни друже! Умри! Шта те плаши?
Умри, нек се живот као мехур збрише
И да не осетиш никад, никад више
Узалудност мисли и жртвава наши
(Ракић, 1984, стр. 134).*

Све животне борбе су узалудне, јер време неумитно тече. Песник се плаши смрти, али се много више плаши старости. Човек не умире само када наступи физичка смрт, већ кад нестане младост и снага:

Кад и мени дође час да мрети треба,

*Боже, дај да умрем у јесење ноћи,
насмејан и ведар, у младачкој моћи,
Под раскошним сјајем септембарског неба
(Ракић, 1984, стр. 57).*

Ракићев поглед усмерен је ка гробљу у коме се све распада и нестаје, али његов поглед се окреће и ка прошлости. У *Опроштајној песми* ће рећи: *Ја прошлост браним од смрти што прети* (Ракић, 1984, стр. 119). У песми *Тај огромни месец лимунове боје* песников поглед усмерен је ка непознатим световима, ка прошлости и садашњости. Онострани свет је за њега непознат, испуњен је хладноћом и ништавилком, док је садашњост само *хладни мртви свет*, али прошлост је та која пружа мирноћу и утеху будућим данима: *у прошлости тражим чаробну мирноћу, да, ведар, завршиш мог живота дане* (Ракић, 1984, стр. 127).

Смрт је једина извесност која постоји у човеком животу, насупротив њој стоји сећање на прошлост у којој постоји и срећа и туга, тј. живот који се живео у пуном сјају:

*Јест, још у мени прошли живот сјаји,
Чист ко на води лабудово крило,
Јер све је добро и честито било,
Смех, сузе, жеље, наде, уздихаји
(Ракић, 1984, стр. 120).*

Све на овом свету је пролазно, у тренутку смрти човек губи све и са њим све што је радио на овом свету нестаје: *Но оног часа кад ја склопим очи, тад све ће са мном засвагда умрети* (Ракић, 1984, стр. 120). Овоземаљска блага су пролазна, као и сам живот који је пролазна сцена, коју на крају заборав односи. Вечност је дарована души, песник је доживљава као стару кутију у којој се налази све оно што је човек у животу проживео. Зато човек треба да пази шта ће даровати тој *старој кутији*:

Јест, душа је моја ко кутије старе

*Што у светом храму на довратку стоје,
Где пролазник сваки спушта скромне даре
За смирене свеце и за ближње своје
(Ракић, 1984, стр. 39).*

У прошлости су нада и мир, али испред песника је оно што ниједном човеку не да мира, а то је сећање на смрт. У *Опроштајној песми* песник уводи тонове смртног предосећања са одговарајућим драматичним питањима. Лирски субјект изражава страх не од живота и смрти већ од заборава. Смрт је доведена у непосредну везу са забором, односно, заборав је представљен као најтежи од свих учинака смрти.

*Но забрав је, Госпо, сав и свуда,
Заборав свиреп, неумитан, зао,
Ниједна беда и ниједан Јуда
Није ми никад такав удар дао
Ко ови тихи, стални заборави
(Ракић, 1984, стр. 120).*

Мотив смрти налази се и у песмама *Кондир*, *Зимска ноћ*, *Мутна импресија*. У песми *Кондир* даје се приказ напуштених војника док чекају смрт. На разбојишту је леш до леша, *непрегледна хрпа рањеника кисне*, а помоћи нема ни од кога:

*Сад на разбојишту лежи леш до леша.
Племићи и себри. Лежи страшна смеша.
Ноћ се хвата. Само муња каткад блисне
(Ракић, 1984, стр. 5).*

Све је узалудно. Слици војника, остављених и препуштених смрти, придружује се недолазак Косовке Девојке на бојно поље да страдалницима олакша муку и смрт, али и да им њене бистре, неуплакане очи укажу на

смисленост и узвишеност њихових жртви и страдања. Песник је обузет осећањем распадања свега око себе и нечујношћу смрти која прети свему:

*Јер осећам стално распадање бића,
И док покрај мене мре природа млада,
Нечујно, у самом почетку развића
И црном равницом тихо пада слана,
У мојој се души простире и влада
Мутна атмосфера задушничких дана
(Ракић, 1984, стр. 56).*

У *Површним утисцима I* песнички субјект не само да предосећа смрт већ мисли да више и не живи: *Сад ми се чини да не живим више, у густу таму да све дубље клизим* (Ракић, 1984, стр. 61). У другој песми песнички субјект описује како осећа сопствено лагано умирање: *Осећам да нешто у мом срцу труне. Лагано и стално* (Ракић, 1984, стр. 62). Пред спознајом властите пролазности и смрти јединка је препуштена себи, слутњама, страху:

*Сад, у ноћи звезда и месеца пуне,
Усамљен и тужан, оборене главе,
Корачам лагано пун слутње и страве,
Јер знам да у моме срцу нешто труне
(Ракић, 1984, стр. 63).*

У песми *Драгим покојницима* песник је заокупљен будућим животом и даје суморну визију есхатолошкога света. У почетним стиховима изражава се вера у будући живот:

*Верујем да негде ван нашега круга,
Ван граница земље кржљаве и сиве,
Под вечитим сјајем непрегледних дуга,
Ваше драге душе као некад живе
(Ракић, 1984, стр. 50).*

Али кроз стихове до самог краја сумња се појачава, нестаје оне хришћанске радости и наде да безгрешне душе живе у блаженству:

*О, ако је тако, драге душе, ако
Ви живите сада за вечито време
Непомичне, хладне, немоћне и неме,
Ваши је други живот страшнији но како
(Ракић, 1984, стр. 51).*

Устаљену представу о рају као месту вечно лепом песнички субјект замењује са представом о месту у коме се душе налазе непомичне, хладне, немоћне и неме. Није Ракић у свим песмама опхрван смрћу и мрачним осећањима. У песми *Позив* лирски субјект позива драгу у природу да се воле и да се љубављу одупру животу у коме господаре мржња и грубост. Овоземаљски живот јесте тежак, суров, груб, али се таквом животу треба супротставити бирањем племенитости и нежности, које свет жели по сваку цену да угуши:

*Ја ћу наћи речи да тебе пренесу
У чаробну област где Визија блиста,
Далеко од људи и живота, где су
Наде тако свеже, мисо тако чиста
(Ракић, 1984, стр. 137).*

У песми *Јасика* лирски субјект нити шта жели нити тражи, на тугу и бол је навикао, а јад му је најбољи друг. Његов живот је тмуран и испуњен маглом, све је око њега мртво, једино јасика која трепери даје знаке живота. Њено треперење је пркос мртвилу, она постаје симбол оне искре живота коју је тешко угасити, чак и у сивилу друштвеног живота. Свет се не може поправити, зато спасење треба тражити у одвајању од света. Душа песникова трепери када је усклађена са апсолутом. У том сједињењу открива се спасење:

*Но ко паука што за мрежу
Везују танки конци они,
Дрхтаји твоји мене вежу*

За вечни живот од искони,

И у дну тужне душе моје,

Ко наговештај нове вере

(Ракић, 1984, стр. 129).

Мисао на сопствени живот, мучен патњом, чини да лирски субјекат осети тежину на души и песимистичко виђење живота прети да се надвије над њиме. Но, посматрајући јасику, он у њој осећа нагон за живљењем, који и у њему почиње да се буди.

У песми *Роса пада* песник описује ноћни пејзаж у коме дрхти дух. У природи се смењују страх и мир: *Стресе се лист и стресе се цвет, па опет влада мир* (Ракић, 1984, стр. 48). У таквом окружењу у песнику се рађа вера и он осећа постојање неког Бога, који, једва чујно, обасипа својом милошћу цео свет који умире:

Да то у тами неки Бог,

Над светом који мре,

Из болећива срца свог

Пролива сузе те

(Ракић, 1984, стр. 49).

Све умире, па и свет, али нада постоји у правој и искреној вери. И *У квргама* постоји нада. Биће страда на овом свету а да и не зна зашто, тј. страда због прародитељског греха, за који верује да није крив:

У кврге су ме бацили, о срама!

Да, то је било у прастаро време.

Јесам ли био крив? И зашто—тама

Пути и редом сва створења неме. У

У кврге су ме бацили, о срама

(Ракић, 1984, стр. 75).

Без обзира на страдање, у лирском субјекту се јавља инат који га уздиже изнад сопствене снаге, којим се он, моћан у својој немоћи, супротставља свом страдању. Невидљива сила стеже своју жртву, али она јој пркоси. Савест која мучи песника у многим песмама овде је надвладана. Чиста мисао је овде победник. Жртва се руга целату што коље слатко се смејући, пркосећи и подносећи свој бол без речи, молбе, плача или клетве. То жртву чини изузетном, а на тај је подвиг спремна и способна захваљујући снази духа. Он има потребу да покаже да га сопствена немоћ не уништава, напротив, даје му узвишеност, јер се он, упркос својој немоћи, смеје свом страдању у лице:

О, како ти се слатко смејем сада!

Жртва се руга целату што коље.

Зар то врхунац мучења и јада?

Зар ништа ниси измислила боље?

О, како ти се слатко смејем сада

(Ракић, 1984, стр. 76).

Спас од баналности живота, утеху и наду лирски субјект види у окретању природи, њеној савршености, лепоти и могућности да се обнавља. Природа остаје вечито млада, док човеков живот пролази и он се предаје старости и смрти. Ракић поред свих песимистичких осећања и сумња које га муче проналази утеху, наду и смирење. Природа и њена вечност, могућност да се обнавља су оно чудо којем се песник диви и у коме проналази утеху. Смисао живота песник ће пронаћи и у свесном жртвовању за домовину и остварењу националних идеала.

Песмом *Освит* отвара се у Ракићевој поезији Косово као велика тема. Описујући мртвило, Ракић овде изриче наду да је сазрело време да и јужни предели доживе слободу после вековног ропства под Турцима: *Време је дошло и страдати треба* (Ракић, 1984, стр. 82). Дошло је време за коначно ослобођење Косова од Турака, у ком ће учествовати и сам Ракић. Песник ће пронаћи смисао овоземаљског живота; косовски завет је смисао за који вреди дати живот и за који се вреди борити. У тој борби за слободно Косово и испуњење косовског завета,

Небојша Лазић сматра да, „Иако сам није постао жртвом, Ракићева спремност на жртвовање доводи га у положај трагичког јунака косовског завета“ (Лазић, 2014, стр. 737). Ракићеве стихови *ја ћу дати живот, отаџбино моја знајући шта дајем и зашто га дајем* постају стварност за коју песник живи и за коју се бори. Колико је испуњење косовског завета значило његовој генерацији најбоље ће се видети управо кроз његове стихове посвећене Косову.

Ракићеве песме са косовском тематиком настале су у периоду када је боравио у Приштини, радећи у Српском конзулату и изблиза посматрајући дешавања на Косову, дакле од 1905. до 1911. године. Александар Јовановић запажа да:

„Слике Грачанице, Гази Местана, косовских божура, напуштених светиња, које су му се утискивале и испуњавале видике, биле су истовремено сведоци прохујалих времена, исконске наде и свакодневног страха. Косово је заиста било земља велике српске самоће, сталних сукоба, тамних нагона и пригушене чежње“ (Јовановић, 2007, стр. 173).

Циклус се састоји од седам песама изразито родољубивог карактера. Прошлост за којом толико трага у већини својих песама овде је пронађена. У њима се спајају прошлост и садашњост, уметност, јунаци, вера, природа, жеља за слободом, и све функционише као једна целина. Групишући песме у циклус *На Косову*, Ракић се није држао хронолошког, већ значењског критеријума. Прво место у циклусу заузима песма *Божур*; следе: *Симонида*, *На Гази Местану*, *Наслеђе*, *Јефимија*, *Напуштена црква*. На самом крају налази се песма *Минаре*. Војислав Ђурић изрекао је познату оцену да са Ракићевом поезијом косовски еп добија свој коначни, транспоновани и дефинитивни уметнички облик (Ђурић, 1956), јер косовски еп у свести народа живи више од пет векова, у кризним ситуацијама оживљава и постаје нит која улива веру и наду у бољи будући живот.

Ракићева свест о културно-историјском континуитету је у складу са одређеним тежњама тога периода. Божидар Кнежевић у књизи *Принципи историје* говори о успостављању везе са оним периодима са којима су биле покидане: „Процес историје све више тежи да се уклоне сви расцепи, који су постојали између појединих ствари и између појединог и општег, и да се поново

учврсте њихове првобитне везе које су се у току историје кидале“ (Кнежевић, 1898, стр. 288). Слично мишљење има и Миодраг Павловић, који сматра да је Ракић својим косовским песмама „учинио да огромни задатак уметничког препорођавања косовског епа не буде без претходних покушаја и да се танак нит ових традиционалних покушаја не прекине” (Павловић, 1974, стр. 149). Посматрајући борбу за ослобођење Косова и страдање српског народа у времену у коме је живео, у Ракићу ће оживети слика саме Косовске битке и читавог косовског завета. Символично, песме циклуса *На Косову* штампане су 1912. године, године које је Косово ослобођено вишевековног ропства. Песме *Божур*, *Симонида*, *На Гази Местану*, *Наслеђе*, *Јефимија*, *Напуштена црква* и *Минаре* део су циклуса *На Косову*. Песму *Кондир* песник није уврстио у овај циклус, мада се по темама и мотивима у потпуности уклапа у косовски циклус.

У песми *Наслеђе* лирски субјект пева о континуитету предачког наслеђа. То наслеђе није само духовно, већ и крвно, он осећа да у њему тече крв предака. Лична патња и бол се заборављају, све оне невоље које су се уселиле у песникову душу и о којима је певао губе на значају и он свој живот ставља у службу борбе за слободу отаџбине и народа. Осећање да је све на овом свету пролазно замењује се мишљу да је све повезано, да прошла времена оживљавају у нама и да се тако животна нит не прекида. Са индивидуалног плана песник прелазни на колективни, његова бол замењена је свешћу о мучеништву и страдању народа коме припада. Сећајући се славних предака, њиховог јунаштва и страдања, песник се опредељује за борбу и у њој проналази смисао овоземаљског пролазног живота.

Ракић осећа крвну повезаност са својим прецима и „спремност да се изазов прошлости прихвати као одговорност за будућност“ (Пејчић, 2022, стр. 202). Мисао о пореклу у њему буди и осећање за идеале предака, за њихове борбе и њихова опредељења. У прошлости је кључ за решавање проблема пред којима се наша његова генерација. Срби су грешили, окајавали грехе, али одувек су знали да је борба за слободу нешто најсветије, и да пред њом и страх од смрти не сме да победи. Смрт никада није схватана као крај, овоземаљска мученичка смрт је почетак вечног живота уз Бога, а за царство небеско се увек и у сваком тренутку треба борити. Учећи од предака, Ракић се одлучује за борбу и испуњење косовског завета:

*Јест, ја сам се дуго са природом рво,
Успео сам – све се може кад се хоће –
Да на ово старо и сурово дрво
Накалемим најзад благородно воће*
(Ракић, 1984, стр. 110).

Вековима српски народ трпи и на леђима нови свој крст страдања, носи злу судбину да на својој земљи буде слуга, да му руше наслеђе предака, да му бране да исповеда православну веру и да живи слободно на Косову кнеза Лазара. Вековима је српски народ истрајавао, али генерација Милана Ракића је нова војска кнеза Лазара, која је спремна да страда и да се жртвује. Страдање предака истоветно је страдању његове генерације, јер у њима иста крв тече а и непријатељ им је исти. Зоран Мишић ће, можда, најбоље објаснити косовско опредељење: „То је љубав која остаје и када нема више љубавника, лепота која зрачи и када су нестали њени неимари, сан који обасјава јаву и када су у свом пламену лету изгорели сањари” (Мишић, 1996, стр. 246). Време не може да угаси жељу да се косовски завет испуни и да Косово буде ослобођено. Имајући у свести Ракићеве косовске песме потпуно се разуме његово дејство на све оне који кроче на његово тло. Милан Ракић је рођен у Београду, школовао се у Француској, али само пар година боравка на светој српској земљи у њему су пробудиле осећање које сваки Србин носи у својој крви, а то је вера у ослобођење. Слободно Косово значи очување једног народа, његове традиције, његове вере и културе, а има ли ишта светије од очувања вере која вековима штити српски народ?

Милан Ракић није осетио само крвну повезаност са прецима, већ успоставља и духовну везу са њима. Ракићева песма *Јефимија* приказује монахињу како везе свилен покров за дар манастиру (Ракић, 1984, стр. 112). Међу зидинама средњовековног манастира, удаљена од света, Јефимија на покрову везе српски бол због губитка владара и слободе. Златним словима везе јединствени дар за Лазарево гробно место. Јединствене су и речи којима приноси Богу молитву за спасење српског народа и уз чију помоћ кнезу Лазару захваљује на свему ономе што је учинио за српски народ. Јефимија је сведок пропасти српског царства и сведок је страдања српског народа. Милан Ракић у њој види отмену душу,

припадницу великог српског царства, која у самоћи и личној трагедији не заборавља на Бога и молитву, већ *везе страшне боле отмене јој душе*. Али у исти мах својим везом као да бди над целим српским народом и чува његову духовност. Не само да она у својој молитви обухвата и будућа поколења већ и песник, сећајући се песникиње и њеног веза, осећа њену бол и тугу:

*И осећам тада да, ко некад, сама,
Над несрећном коби што стеже све јаче,
Над пламеном које обухвата тама
Стара Црна Госпа запева и плаче
(Ракић, 1984, стр. 113).*

И он, попут Јефимије, превазилази личну бол схватајући његову минорност пред колективним, националним страдањем. Она је некада своју бол због страдања народа уткала у вез, а он је сада претаче у поезију и пева о „народном слому, о тами над пламеном и о несрећној коби“ (Кршић, 1966, стр. 237). Веза са средњим веком је успостављена преко мотива бола који српски народ осећа од Косовског боја. Љубав према народу, држави, завету води ка коначној борби за слободу.

У Ракићевој поезији Косово је митски и сакрални простор. При погледу на божур у њему се рађа слика Косова за време трајања боја. И све док божур цвета на овом пољу, страдање за слободу ће имати смисла. Страда се за вечност и за слободу генерација које долазе.

*Све мирно. Тајац. Ћути поље равно
Где некад паде за четама чета...
Из многе крви изникнуо давно,
Црвен и плав, Косовом божур цвета
(Ракић, 1984, стр. 105).*

Косовски божур који данас цвета на Косову настаје из крви давно палих косовских јунака. Сам поглед на божур рађа слику једног страдања, смрти и жртвовања. Божури на Косову, без разлике, сећају на све погинуле. Страдање на

овом светом месту никада није престало, оно траје, а сведок тог страдања је сам Милан Ракић.

У сваком детаљу на Косову рађа се слика некадашњег страдања. Символи се проналазе у природи, у уметности, цркви. Страдање српског народа на овом простору није престало са Косовском битком, оно је трајало и траје до данашњих дана. Символ тог страдања нису само војници, већ и Симонидина фреска. Желећи да избрише сваки трак хришћанског постојања, непријатељ уништава све пред собом:

*Ископаше ти очи, лепа слико!
Вечери једне, на каменој плочи,
Знајући да га тад не види нико,
Арбанас ти је ножем избо очи
(Ракић, 1984, стр. 106).*

Њене очи Арбанас је ископао, али оне и даље сијају као звезде угашене и шаљу човеку светлост. У сусрету са фреском, песник осећа духовно јединство са читавим средњим веком. Схвата да је божанска лепота непролазна и да траје кроз векове. Ни уништење није успело да угаси тај сјај, јер га песник осећа и сада:

*И као звезде угашене, које
Човеку ипак шаљу светлост своју,
И човек види сјај, облик и боју
Далеких звезда што већ не постоје
(Ракић, 1984, стр. 105).*

Страдање, започето Косовским бојем, трајало је наредних пет векова. Варвари су уништавали све на шта су наишли. Сопственим очима Ракић је видео и доживео страдање народа, осетио је његову беспомоћност док се и сам борио са злоделима Арнаута. Уништавајући фреску, Арнаути желе да пониште српско постојање, да униште сваки знак постојања Христове вере и славне српске прошлости. Међутим, Бог никада не дозвољава да његови верни следбеници буду уништени. Он им шаље страдање као опомену за почињене грехе, али их чува и

свака његова творевина опстаје и пред налетом велике мржње непријатеља. Остаје да траје и Симонидина фреска, а њене ископане очи су сведок велике мржње и страшног страдања српског народа.

Песма *На Гази Местану* је реминисценција на Косовски бој. Она говори о самом сукобу на бојном пољу, војницима и савременицима који се спремају за нову борбу на истом овом месту. *Оклопници без мане и страха* јуришају у борбу, а свака смрт је свесна жртва из које се рађа нови косовски мученик. Косовски јунаци свесно су се жртвовали зарад слободе. Ракић верује да је његова генерација спремна да се бори за поновно ослобођење Косова, да су достојни свих жртава које су пале кроз векове. Свечаном заклетвом лирског субјекта креће се у бој, али и у смрт:

*И данас кад дође до последњег боја,
Неозарен старог ореола сјајем,
Ја ћу дати живот отаџбино моја,
Знајући шта дајем и зашто га дајем*
(Ракић, 1984, стр. 109).

Као и косовски јунаци, Ракић верује, полазећи од себе, да је његова генерација спремна да се за отаџбину свесно жртвује. Милош Црњански ће се иронично односити према овим Ракићевим стиховима: „Ракић, кога сам, за његов рад, на Косову, јако поштовао, био је дотерао дотле, да је за поезију сматрао и то кад каже: да ће он дати живот за отаџбину, неозарен сјајем старих, феудалних, витезова, али свестан онога шта даје и зашто га даје. Као да плаћа порез“ (Црњански, 1993, стр. 209). Ракић је сматрао да косовски завет треба да се испуни, он је то осећао целим својим бићем. Косовски завет прожео је његову душу и веровао је да је он суштина коју треба оживети. Његово је родољубље дубоко у његовом срцу и у пуној сагласности са његовим духом.

И поред тога што су векови прошли од Косовског боја и страдалништва Срба, што је већ заборав прекрио сећање на та времена, мученичка и страдалничка судбина Срба још увек траје. Под теретом времена, народ почиње да заборавља оно што га је одржало вековима, заборавља на веру и Христа. Уништење једног народа не долази само од непријатеља, један народ нестаје када

нестану његов језик, вера и култура. Срби на Косову заборављају на своје завете и дозвољавају да под ударима свакодневнице забораве на Бога. У песми *Напуштена црква*¹⁸, дата је слика садашњости. У напуштеној цркви налази се само икона Христа који чека искрену молитву од верника који су на Христа заборавили. Песма је опомена народу да се врати вери. Икона распетога Христа лежи на поду са раширеним рукама према људима:

*Сам у пустој цркви, где круже вампири,
Очајан и страшан, Христос руке шири,
вечно чекајући паству, које нема
(Ракић, 1984, стр. 114).*

Српски народ је заборавио на сопствену традицију, али непријатељ није. *Напуштена црква* је увод је у последњу песму циклуса, *Минаре*. После Косовске битке, Исмаилћани и њихова вера су се проширили на ове просторе. Ракић приказује савремени тренутак и положај исламске вере на Косову. Хришћанске вера нестаје са Косова и њено нестајање дато је у слици напуштене цркве, а исламска се са поносом истиче. Лирски субјект однос двеју вера дочарава контрастирањем боја. Црнилу хришћанских кућа опониран је исламски минарет – хришћанска црква је напуштена, минарет истрајава. Освајачке амбиције Исмаилћана нису нестале, на овом простору је увек само привидан мир:

*Само ће, као знак истрајне моћи
И освајачког старог надахнућа,
Стрчати мирно у тој општој ноћи
Бело минаре изнад црних кућа*

¹⁸ „За настанак моје песме *Напуштена црква* – каже Милан Ракић у разговору са Бранимиром Ћосићем – имам да захвалим једном случају. Пролазио сам са женом кроз село Падалиште, када ми сељаци понудише да ме одведу до једне цркве. Срба у околини није било, и црква је била скоро запуштена. Неколико икона и неколико угашених свећа које су пролазници оставили. Тада ми паде у очи једна дрвена икона. Била је сва искапана воском од свећа, које су на њу биле лепљене, и препукла. Сељаци, видећи да је са интересом посматрам, понуде ми је. Ја у том тренутку нисам хтео. Када сам тог дана полазио из села, сељаци ми беху донели икону: 'Узми, господине. Ако не узмеш, пропаће'. Још увек чувам ту стару икону“ (Ћосић, 1931, стр. 143–144).

(Ракић, 1984, стр, 115).

Тако, песма *Минаре* указује на опасност која вреба од освајачких амбиција и у апокалиптичном тону најављује долазак опште ноћи: *Обући ће се свет у црну расу*. Песник слуги смрт која се приближава и указује на будућу пропаст српског народа. Али човек не сме да оклева да се упусти у борбу са злом које вреба на сваком кораку. Свесна жртва је некада потребна, али одустајање од борбе за слободу не сме да буде опција.

Национално осећање и метафизичке слутње смрти у Ракићевом стваралаштву су јединствене у српској поезији. Ракић искрено верује у остварење косовског завета и за њега се бори. Ослобођење Приштине за њега је био један посебан тренутак, у којем је и сам учествовао. Све оно што је носио у души у том тренутку постала је стварност. Лазић закључује да се у том тренутку:

„Завршава дуг пут оваплоћења косовског завета који је песник Ракић започео у стиховима песме На Гази Местану (1907). Драма остварења косовског мита Милана Ракића одиграла се у два чина. Први је улазак бившег српског конзула у турској царевини, а сада добровољца српске ослободилачке војске Милана Ракића у Приштину. То је историјска равана мита, његова реализација у реалном простору и времену. Ушавши у град, Ракић је пожурио у конзулат да звоњавом црквеног звона које је раније сакрио озваничи слободу. И кад су се, над овом сада већ бившом оријенталном турском касабом зачула црквена звона из дворишта Цркве Светог Николе, сви који су желели да чују схватили су да је, као што је песник написао, „Косово освећено”. Друга равана и други чин симболички су и дубински повезани са слободарским косовским заветом. Другог дана по ослобођењу Приштине, одржан је помен косовским јунацима на Газиместану, узвишењу близу града где се одиграла судбоносна битка“ (Лазић, 2014, стр. 738).

Косово је освећено, Турци су после пет векова протерани са ових простора, али слутња да неки нови непријатељи долазе не напушта песника. Кроз своје песничке визије Ракић најављује оно што ће се десити у стварности током Првог светског рата.

Ракић у својим песмама креће од песимизма, пролазности, узалудности, бесмислености, али налази наду у борби за друштвено-политичка уверења. Полазећи од смртне рањености и пролазности, песник стиже до љубави према домовини. Он осећа њено страдање, њен бол и жели да кроз поезију али и стварност створи неки бољи свет за будућа поколења.

5.2. Песимизам и смрт у поезији Симе Пандуровића

Поезија Симе Пандуровића била је предмет оштрог негодовања критике због изразитог песимизма. На самом почетку свог стваралаштва оптужен је за декаденцију и болесни песимизам. Уколико се погледају наслови његових песама: *Сенке*, *Немир*, *Мртви пламенови*, *Резигнација*, *Сан*, али и сам наслов збирке *Посмртне почаст*, може се закључити који су главни мотиви његовог песничког стварања. Он је песник смрти и постаје „синоним најнеутешнијег, најцрњег песимизма у нашем песништву“ (Гавела, 1979, стр. 237) и та одредница ће га пратити кроз историју књижевности до данашњих дана. Јована Скерлић у својој критици Пандуровићеве поезије сматра да је она „крајња тачка до које се у српској књижевности дотерало у трци за оригиналношћу, за ретким и јаким сензацијама и неочекиваним ефектима“ (Скерлић, 1977, стр. 439). Скерлићева критика је била оштра, он није могао да прихвати све што је модерна поезија донела.

Како би се разумео отпор према Пандуровићевом песимизму и његово очекивање краја овоземљаског живота, битно је разумети књижевну атмосферу која је владала у то време. Милош Црњански је записао: „За моју генерацију, тада сувише плаху, било је важно само то како се односи Скерлић према најновијима: Дису, Пандуровићу, Јовкићу, Бојићу, Винаверу и осталима“ (Црњански, 1991, стр. 19). Реч је о добу када су у књижевности владала начела Јована Скерлића и Богдана Поповића, па ће Пандуровићева поезија у тренутку настанка, према мишљењу Предрага Палавестре, заиста бити „изазов владајућем укусу“ (Палавестра, 1986, стр. 294). Његова поезија је представљала „јак израз унутрашњег незадовољства које је било у опреци са књижевном идеологијом здравља, успона и препорода нације“ (Палавестра, 1986, стр. 295). Српска поезија

је са стваралаштвом Симе Пандуровића ушла у свет нових идеја и нових мисли, које су у човеку могле да пробуде само страх и мисао да је крај овоземаљског живота близу. Скерлићева критика није утицала на Симу Пандуровића, он се свог погледа на свет није одрекао; није му било потребно овоземаљско признање, јер је знао да на крају животног пута човек остаје сам и да рођаци и туђа уверења не могу помоћи бесмртној души која чега на страшно суђење.

Сима Пандуровић је био образовани песник. Био је познавалац немачких мислилаца, пре свих Шопенхауера, који је утицао у великој мери на формирање његове песимистичке природе и рационалног духа. Добро је познавао поезију француских симболиста и модерниста. Многи проучаваоци виде Бодлеров утицај на дело Симе Пандуровића. Доминантан мотив у поезији обојице песника је смрт. Миодраг Протић сматра да је „фасцинантна сличност која постоји у дочаравању те смрти између наведених поета. Код обојице је то мисао о мртвачком ковчегу и о гробу у влажној јесењој земљи у којој тело покојника изједају црви“ (Протић, 1972, стр. 385). Међутим, у његовим стиховима се не налазе само назнаке Шарла Бодлера, Артура Шопенхауера, експресионизма и футуризма, егзистенцијализма, већ су продукт свега помало. То је управо оно што га чини тако изузетним ствараоцем, и што га у великој мери диференцира од осталих писаца његовог доба. Јован Делић сматра да тамо „где је најбољи“ јесте „другачији од свих“ (Делић, 2008, стр. 242).

Основно осећање европске модерне је песимистичко, толико да се обесмишљава људска егзистенција и да се развија свест о смрти. Песимизам се рађа у оном тренутку када човек постане свестан своје усамљености, када уочи раскорак између себе и друштва које га спутава да ствара велике синтезе. Песник се тада затвара у себе и открива свету читаве поноре, немире и ствара поезију негације и бола. Иако се у европској књижевности стварала поезија у којој се налазе исти мотиви као код Пандуровића, Скерлић ипак није имао разумевање за њега и његову поезију. Поводом Пандуровићеве збирке *Посмртне почести* у чланку *Једна књижевна зараза* истакао је:

„*Посмртне почести* остављају на читаоца бунован утисак нечег врло тешког и врло мучног, као да је читаву ноћ провео крај мртваца, у задаху воштаних свећа и тела које се почиње распадати. *Посмртне почести* чине

прелаз од неурастеније у неуропатију, са литературе на клинику“ (Скерлић, 2019, стр. 56).

Пандуровић непрестано пева о болу, трулежу, мучеништву, мутноћи, пролазности свега, па и људског живота. Све оно што се дешава око њега он много више и јаче осећа. Али то „више није онај стари светски бол, који су романтичари, жртве живота, тако поетизовали, ону стару рану од живота, која свакога човека више или мање тишти“ (Скерлић, 1909, стр. 101); то је болест која му не да да живи. У његовој поезији осећа се песимизам, егзистенцијална самоћа, тескоба и зебња, али и револт и цинизам са друге стране. Миодраг Протић Пандуровићев песимизам схвата аутентичним и у њему види огромну вредност, јер је „вредност његовог песимизма што је аутентично песнички доживљен“ (Протић 1972, стр. 388).

За Симу Пандуровића свет је ћелија, пуна греха и разврата, у којој је живот мука и бол:

*Јер, верујте ми, свет је мрак ћелије,
Где чашу нада отров прелије,
У трци дана, у лутању том;
И свет је греха и разварта дом,
Где влада лупеж или блудница,
И свет је тешка, страшна лудница,
И болница, и тамница за робље,
И тужно, вечно, прекопано гробље*
(Пандуровић, 1989, стр. 12).

Време је увек исто и он га мрзи; мрзи и златну средину којој се људи приклањају, али и страх који људи осећају и који им не да да живе онако како би требало. Ако се Пандуровићева поезија схвата, према већ утврђеном обрасцу, као „песнички парастос“ (Гавела, 1979, стр. 237), долази се до закључка да у односу према свету Пандуровић изражава апсолутни песимизам, који је условљен уништеним амбицијама, разочарањем, неприхватањем. Проблем битисања мучи савременог човека. Песимистичко поимање егзистенције је све више узимало

маха у европској књижевности. Једино што савремени човек види пред собом је смрт и немир који она изазива. Песници се сећају младости и прошлости, али и у својој поезији предвиђају будућност. Човек је заробљен бригама које му живот доноси, а највећа му је брига властита егзистенција и њен смисао. Живот је пролазан, а самим тиме и апсурдан. Тема пролазности и бесмисла опседа и Симу Пандуровића:

*Расточиће нас беда, болест, смрт,
у житку масу и несношљив смрад,
кад зине земног распадања глад
и свене наших плавих жеља врт*
(Пандуровић, 1989, стр. 13).

У наведеним стиховима су јасно наглашене слике беде, болести и смрти, али и распадања и труљења свега овоземаљског, чему не може побећи ни човек. Песник се не мири са постојећим стањем ствари и у свему види трулеж и пролазност. Пролазност свега је главни узрок Пандуровићевог песимизма и страха. Изузетно чест мотив којим описује пролазност јесу жути црви. У суштини, овим мотивом се Пандуровић користи како би њиме описао слику пропадљивости свега материјалног. Они односе све његове снове и наде, тело драге је у стању распадања и под грудвама жутих црва:

*А жути црви око ње се згрћу,
И тију очи, моје очи сјајне,
И троше тело, шлузију снова,
И снове моје раскидају бајне*
(Пандуровић, 1968, стр. 55).

Све људско постаје храна црвима. Људско тело постаје храна за друге облике живота. Он набраја оне делове људског тела које ће црви уништити:

*Вришиће посо распадања црв...
А наша срца, сузе, мозак, о!
Храниће, кажу ко и наша крв,*

Нов живот нечег другог, знам ја то
(Пандуровић, 1921, стр. 37).

У песми *Данашњица* Пандуровићев песимизам дотиче само дно. Све је прошло, постоје само тамни тренуци садашњости, која није живот. Садашњост песник доживљава као време баналности, распадања и трулежи:

Што мари што ће на дну истог гроба
Лежати трулеж што праведно падне
С младошћу тужном једног поколења
(Пандуровић, 1968, стр. 45).

Песников поглед усмерен је ка висинама и он више не може бити задовољан пуким материјалним стварима којима је овај свет настањен. Око њега је свуда тама која стално притиска његов ум и не да му мира:

Где црна чама стално сили на нас
Ко ситна киша, к'о страшна фаталност,
Некад к'о јуче, јуче као данас
(Пандуровић, 1968, стр. 49).

Живот је за њега безвредан, он свуда види смрт. У *Интегралној поезији* Сима Пандуровић ће писати о животу: „Говорити о животу значи увек говорити о нечему што је прошло, или о нечему што још није ту; о једној успомени или једној нади“ (Пандуровић, 1920, стр. 85). Смрт је излаз из животног пакла. Она је одмор након тешког и болног живота:

Најбољи одмор још нас чека.
Треба нам лећи, снови моји стари.
Сви ћемо проћи овако;
Сви ћемо брзо пребродити вале
Лудог живота, непојамно вале,
А тешке за нас тако
(Пандуровић, 1968, стр. 62).

Кроз Пандуровићеву поезију осећа се критика побуне против цивилизације и урушених вредности. Песник се затвара у властиту унутрашњост, која води потпуном бекству од емпиријског света. Из очајања што не може да промени друштво које је запало у монотону свакодневницу узвикује у песми *Данашњица*: *Само не ово, само не баналност!* Песник устаје против баналне и несносне садашњости, против боемства, алкохола и свега онога што поништава веру и чисту љубав у будућим временима:

Неосетно, тихо, пали смо под владу
Другачијег, грубог, моћног суверена:
Алкохол тупи живце, руши наду
На чисту љубав будућих времена
(Пандуровић, 1968, стр. 63).

Око себе лирски субјект не види ништа лепо, друштвене промене су ишчашиле вредносни систем који умањује функционалност људског бића, а са смањеном функционалношћу човек нема осећај да разликује шта је суштински добро за њега, већ иде само за привременим задовољствима. Зато се песник окреће прошлости, у традицији проналази наду која ће народу огрезлом у грех, меланхолију и боемство понудити спасење. И ови стихови задржавају основни сетни тон, али и поред њега он диже чашу у славу традиција и жена како би се остварила љубав и вратила нада.

Савремени човек је сав у греху, отуда у песми *Miserere* песник предосећа пролазак овог века, када ће све постати прах и пепео. Тренутак смрти праћен је јеком труба као да се њоме наговештава други Христов долазак – јека труба наговештава свеопште умирање овог света:

*Тутњи и бруји промукло и тмуло
Музика смрти. И тонови пиште
Погреб идеја и нестање труло
Болова, сенки што даве и тиште
(Пандуровић, 1968, стр. 87).*

У наредним стиховима, у библијском духу песник подсећа да је човек створен од земље и прашине: *Знам да су деца земље и прашине* (Пандуровић, 1968, стр. 87). Бог упућује поруку Адаму: *Са знојем лица свог јешћеш хлеб, докле се не вратиш у земљу од које си узет; јер си прах, и у прах ћеш се вратити* (1 Мојсије 3,19).¹⁹ Повратак у стање пре настанка говори о чињеници да се од Божје воље не може побећи и да ће човек након смрти поново постати прах. Исидора Секулић је у овим Панудровићевим стиховима видела стање потпуног бесмисла: „Тврдња до које долази и у коју безусловно и сам верује јесте да човеку нема спаса“ (Секулић, 1941, стр. 207). Овоземаљска срећа је пролазна, човек не треба ни да ужива у њој, јер овај живот је рака и све води ка њој. Крај је ту, све је у духу погашених нада и осећања самртне језе:

*И крај већ ту је! Ноћ не диже крило,
И неће више дићи га над нама!
Сребрнаст покров простором се влаци,
Чудан и моћан. Једна црна јама...
Ту ће нам ући жеља и страст свака!
Сетно се небо облацима мрачи.
Лудост, весеље! Рака! Рака! Рака*
(Пандуровић. 1921, стр. 55).

Спас од посрнућа је у смрти и труљењу, отуда Пандуровић не осећа страх од смрти; труди се и да не мисли о њој, не жели ни да је се сећа. То је изабрани став и однос према свету, али и себи:

*Гледам да се свега мање сећам,
Да не жалим ни прошлост, ни себе,
Да се тихо што беше погребе;*

¹⁹ Ову мисао Мојсије изговара Адаму који је послушао Еву и узео плод са забрањеног дрвета. Тиме је постао грешан и себе осудио на пропаст и изгубљеност. Мојсије овде указује Адаму на пропадљивост и пролазност људског живота и тела, што су уједно неке од главних особина Пандуровићеве поезије.

Гледам да се свега мање сећам
(Пандуровић, 1968, стр. 70).

Он у забраву проналази утеху и ослобађа се тешких окова живота, који га константно стежу. Човек бива бачен у живот и његове окове одмах по рођењу, а да га нико и не упита да ли жели да живи. Заборав је својеврсно избављење и кроз смрт се долази до потпуног заборава. Заборав пада преко свега:

*Мрак вечери влажне заборав нам носи,
Заборав што иде као утеха нека,
Што стабљике среће и болова коси,
Што нас све једнако, равнодушно чека*
(Пандуровић, 1968, стр. 102).

Живот је илузија, у основи свега се налази смрт која је супротна животу. И када нам се у неким тренуцима учини да ће бити боље, све је то само илузија:

*Нама се чини да је било боље,
Нама се чини да ће боље бити;
А мртво лежи нашег рада поље (...)
Знамо још само да је живот цео
Илузија дуга сећања и наде*
(Пандуровић, 1968, стр. 49).

Може се закључити да је порекло Пандуровићевог песимизма не само индивидуални доживљај света већ и одраз стања у друштву. Миодраг Протић сматра да је поезија „израз стања духа у једном времену и у једној средини“ (Протић, 1972, 372). Слично мишљење има и Божидар Ковачевић, који сматра да је Пандуровићев песимизам одраз времена и друштвене стварности; Ракићев песимизам није „књижевна поза, него израз наших прилика и осећања тог времена“ (Ковачевић, 1969, стр. 13). Песимизам је одраз друштвеног стања и њиме песник изражава свој однос према друштвеној актуелности.

Да није могао да остане имун на оно што се дешава у земљи и његовом народу у току ратова, види се по томе што и сам пише родољубиву поезију и са индивидуалног плана прелази на колективни. Он у својој родољубивој поезији сажима колективна искуства српских војника и рањеника. У родољубивим песмама доминантан мотив остаје смрт. Али у овој поезији смрт има свој циљ, а то је слобода домовине. За отаџбину вреди дати живот – зато се поносно иде у смрт. Песник у отаџбини проналази уточиште, ослонац и занос, она ће му надокнадити разочарање у живот, пробудити веру у свет, вечност и лепоту. У песми *На кумановском разбојишту* описује се пусто поље на коме се одиграла битка. Након боја свуда је тишина и гробни мир:

*Као кроз земљу коју Усуд укле,
Милимо влаком у сумраку кобном
Кроз пусте равни у недоглед пукле.
Све је у муку и у миру гробно.*

(Пандуровић, 1921, стр. 108).

Песник описује бојишта након борбе, пусте, уклете пољане које ће се пробудити у новој слободи. На њима су пале велике жртве, због чега се у песнику буди осећање страха, јер зна какве последице по народ оставља рат и губитак најмилијих. Након рата на бојном пољу остају само лешеве и оружје које више ником не треба:

*Брзо ли наде ископне и старе!
Ту, где је скоро била борба љута,
Лешеве коња и топовске каре,
Оружје, стрвеж лежи крај пута*

(Пандуровић, 1921, стр. 108).

Последице рата су велике. Жртве су пале, а преживели настављају да се крећу ка неизвесној будућности и све оне наде које су постојале постаће део

прошлости, као и сам рат. Једино у том гробном миру наставља се борба црва око лешева:

*И након свега, после борбе својске,
Црви се сада о лешине боре.
По пустој земљи куд су прошле војске
Напуштена села у даљини горе
(Пандуровић, 1921, стр. 108).*

Слична по мотивима овој песми је песма *На пољима мирним прохујале битке*. И у њој Пандуровић описује стање које настаје након битке. Песник битку и све оно што остаје иза ње описује као апокалиптичну слику. Последњи дани овог века су пред вратима, знаци последњих времена су све присутнији:

*Крваве су сенке пројездиле туда
К`о авети мрака пред капијом пакла;
И тресла се земља из дубине свуда,
Кад је царство пало к`о кула од стакла
(Пандуровић, 1968, стр. 77).*

У песми *Ноћ слутње* песник једино види гласнике смрти који језде:

*Сваки од њих ноћас стаће,
Прстом ледним
Закуцаће
На вратима тужним једним
(Пандуровић, 1921, стр. 121).*

Свуда око њега је смрт, од ње не може да побегне ни у тренуцима када би својом поезијом требало да бодри народ и да преноси поруку да борба није узалудна, већ да страдање има за циљ слободу. Народ се бодрио снажним националним и моралним осећањем, тако да песимизму није било место у родољубивој поезији.

Сима Пандуровић пак не може да побегне од свог рационалистичког духа и тежње да стварност описује онакву каква она јесте, као и да се у људима у ратним условима рађа оно што се у свакодневном животу не може видети. Тим поводом Зоран Гавриловић бележи:

„Сви испитивачи Пандуровићеве поезије запазили су да је она суштином рационална. Томе би требало додати: рационалност једне поезије значи да је она блиска опасном царству конструкција. [...] а тамо где је збиља песник, он није само рационалан, већ и хладан, језиво хладан песник, који кроти своју емоцију, испољавајући је као ироничан однос према свету“ (Гавриловић, 1977, стр. 127).

Пандуровић од рационалности не одустаје ни у родољубивој поезији. Кризу која је захватила свет и довела до незадовољства пред Први светски рат и за време самог трајања рата изражава и Пандуровићева поезија. Он не улепшава стварност и овде остаје хладан, свуда види само смрт и кроз толика страдања предосећа долазак последњих времена. Управо у песми *Сенке* сугерисана је слутња надоласеће претње, која ће оставити последице како на појединца, тако и на читав спољни свет:

*Опојан, тежак мирис се из биља
Разлива, - слика отежале јаве.
Мирише ваздух дахом мртва смиља.
Облаци иду преко моје главе
(Пандуровић, 1968, стр. 61).*

Да је Сима Пандуровић био у праву у својим предвиђањима, видеће се по мотивима који су заступљени у поезији песника који су преживели рат. Он добро познаје свет, зна да се све предаје забраву и рањеници који се у том тренутку славе биће забрављени. А они нису питали зашто, већ из љубави према домовини оставили су све и поверили су јој своје животе:

Што су мирно своја оставили рала,

*Огњишта и куће, и нејач, и жене,
И чија црвена, топла крв је пала
По земљама што су сузом заливане*
(Пандуровић, 1921, стр. 110).

То је први и последњи пут да их се неко сетио, биће заборављени и нико их неће спомињати кад све прође. Међутим, да рат не доноси само смрт и заборав, да није све изгубљено, већ да постоји нада, песник ће рећи у песми *Цвеће овог пролећа*. У њој не одаје почаст рањеницима, већ преминулим војницима. Битка је страшна, а смрт груба. Али међу војницима не постоји страх, већ бес због петовековног ропства:

*Прелили смо чашу очајања пуну,
И скупљеним бесом петвековног гнева
Раскинули тврде и челичне ланце*
(Пандуровић, 1921, стр.113).

Тај бес и очајање због губитка слободе руше и челичне окове. Песник се кроз ове стихове дивни храбрости и неустрашивости нашег народа који живот даје за своју слободу. Зато песник верује да ће доћи лепше сутра када ће:

*А сутра ће, преко нових барикада
Костију из рата што ништи и мрви
обасјати сунце новог величанства*

*сунцокрете наших пожутелих нада,
и црвене руже наше топле крви,
и кринове беле нашег достојанства*
(Пандуровић, 1921, стр. 113).

Песма *Родна груди* одише дозом оптимизма, насупротив пролазности стоји вечност: *Довољни су тада души скромни кути; Зрак који нам сунце кроз прозоре шаље.* (Пандуровић 1968, стр. 104). Песник говори о зраку и сунцу, о светлости и нади:

*Нежност према земљи и родноме крају...
само једна љубав не чили у пари
Пролазности; само једна се не мења;
Само своја земља не лежи у бари
Досаде, и поред свију искушења,
Све се више воли што се већма стари*
(Пандуровић 1968, стр. 105).

Ретка су места у којима се види светлост и нада. Будући да је Пандуровић рационалиста, емоције у његовом делу сведене су на минимум. Најбољи опис Пандуровићевог песимизма даје Зоран Гавриловић, који каже: „Код Пандуровића логика и јасноћа увек претежу, чак и када пева о лудилу“ (Гавриловић 1977, стр. 92), док Миодраг Павловић Пандуровићеву рационалност дефинише као знак да песник пише главом, а не срцем:

„Ма колико интелектуалан, Пандуровић је прилично јасан песник, и због тога су га често сврставали у рационалне песнике, што би требало да значи да је он тип песника који пише главом, 'прави' песму, а не ствара је у машти из осећања“ (Павловић, 1979, стр. 188).

Када се говори о осећањима у Пандуровићевој поезији, јединствен је његов однос према љубави. Љубав стоји на супротној страни од мрачне свакодневице, узноси га и пружа му снагу. Када говори о љубави, песник свугде види смрт. И љубав не заобилази смрт и пролазност, суморно расположење захвата и његову љубавну лирику. Ипак, љубав га уздиже изнад свега пролазног, она му је водила, у љубави је снага и истина:

*И над тим колом, и над земним свиме
Осећам где се биће моје диже
Другоме царству, бесмртности душе,
Љубављу својом без мрље и гриже
(Пандуровић, 1968, стр. 53).*

Љубав је та која омогућава постојање једног другог света, који је невин и кротак и у коме се налази срж живота. Суровој тегоби живота супротставља се његова добра вила која га озарује и чува од нечастивих сила. Живот добија смисао једино ако у њему постоји љубав. Љубав је једино упориште човека на овом свету. Али она не може да опстане у времену какво је Пандуровићево. Они који су у љубави на све начине желе да се заштите беже од света у лудило. У песми *Светковина* лудило је излаз и спас из овоземаљске злобе:

*Сишли смо с ума у сјајан дан,
Провидан, дубок – нама драга знан,
И светковасмо оцепљење то
Од мука, сумње, времена и сто
Рана, што кржаве их вређао је свет –
Љубави наше плав и нежан цвет
(Пандуровић, 1921, стр. 88).*

Двоје младих нашло се у неспоразуму са средином у којој живе, они славе одвајање од свакодневице и негирају је. Окрећу се и беже од стварности, стварају један лични свет, стран и неразумљив људима. То никако не значи да „је песник Сима Пандуровић престао да верује“ (Протић 1972, стр. 387) у све на свету. Он верује у васкрс свега онога што је волео:

*И васкрс свега што сам икад вол`о
Блиста уздањем што ме опет среће
На прагу неба и гроба
(Пандуровић, 1968, стр. 53).*

Овде се најлази на оптимизам оличен у хришћанској вери у постојање другог света, који је вечан и који представља победу над смрћу. Међутим, онај који размишља о пролазности и овоземаљски живот посматра као трагедију, стање своје душе и њено место у будућем веку повезује са суморним визијама. У свету у коме владају људска беда и грех душа не може остати чиста, већ се сви греси преносе на њу: *Осећам нешто тешко као у души неку одвратност далеку* (Пандуровић, 1968, стр. 31).

Песникова душа је јадна и она носи сав терет оног што човек уради у животу: *Бедна душо моја, судбу своју вуци све до у сумрак свог последњег часа* (Пандуровић, 1921, стр. 27). Песник се пита шта се догађа са душом након смрти. У многим песмама је показао шта се дешава са телом у гробу, ту је сигуан у сам крај, али се плаши да и душа не изгуби бесмртну срећу и да не заврши тамо где црви миле:

*Где ће нам душе вечне наћи стан!
Хоће ли и ту бити само мрак
Теснога гроба, ил велики дан,
Бесмртне среће живототворни знак*
(Пандуровић, 1968, стр. 108).

Судбина људске душе остаје до краја неизвесна. Будућност је без садржаја и заправо и не постоји. О њој Пандуровић говори у есеју о Дису:

„Конкретних представа, везаних за будућност немамо у својој савести, дакле у искуству. И оно што би могло личити на тако нешто и то су слике комбинаторне фантазије, увек је састављено од прошлих представа, репродуцираних у нашој свести“ (Пандуровић, 1927, стр. 42).

Међутим лирски субјект, који верује у „тријумф духа“, сасвим је извесно да „живи духом нове, оностране мелодије, док пред његовим духом блиједје обриси оностраног“ (Делић, 2008, стр. 258). У *Мртвим пламеновима* нестаје телесна љубав, али остаје спиритуална, јер дух наставља да живи. Нада постоји, песнику пружа радост мисао да ће отићи на место где душе вечно пребивају и што

иза њега остаје свет који гмиже у блату: *Можда где душе у вечности стају. А доле далек шум света што гмиже* (Пандуровић, 1968, стр. 53). Сима Пандуровић у овим стиховима, слично средњовековним српским песницима, ствара опозицију између овог света, који је испуњен гресима, и оног вечног, у коме пребивају душе. Тај свет душа је вечан, и то нас упућује на закључак да Пандуровић верује у живот после смрти, смрт је рођење за чисте и искрене душе. Овај свет и сва његова богатства су пролазна, зато се смрт код Пандуровића „увек везује за представе чисто материјалне и овоземаљске“ (Протић, 1972, стр. 385). Лирски субјект осећа да иде према царству у коме ће се душа одвојити од тела и наставити свој пут у вечност.

Занимљив је однос према Богу у Пандуровићевој поезији. У *Потресу* он констатује да га је прошао страх од Бога. Нестао је страх од смрти, али и страх од Бога, а све је то последица губитка воље за овоземаљским животом. У песми *Без мотива* Бог је тај који људе слабо слуша и једина утеха коју им шаље на овом свету је смрт. У песми *Тако је Бог рекао* он је предодредио човека само за тешку судбину. Међутим, Бог не оставља човека, већ му шаље утеху са неба. Библијски подтекст ове песме упућује нас на Исуса Христа, њега је сам Господ послао на земљу и преко њега пружио прилику људима да се врате у рајска пространства:

*Јер дане ове свршити ми треба
Представом живом сна младости моје;
Јер Бог нам шаље утеху са неба
Кад света овог потамне нам боје*
(Пандуровић, 1968, стр. 69).

Песник чује звук тог другог света и за њега живи. Тај други свет близак је рајском, зато страх не постоји:

*Звук другог света, и ја живим њиме;
Контуре земних ствари, среће, беде,
Пред мојим духом једнолико бледе*
(Пандуровић, 1968, стр. 53).

Након овоземаљског живота човек наставља да живи. Песник губи осећај за овоземаљски свет, схватио је да је он пролазан. Сва срећа, радост и богатство овог света немају вредност, његова душа не мари за њих, јер чује звуке будућег века. Он живи у нади да ће ти звуци постати реалност, зато за њега смрт није казна, већ утеха коју је Бог послао човеку. У песми *Бисерне очи* песник приказује свет након смрти. У том свету долази до сусрета са бисерним очима и сетним осмехом:

*И онда, кад звезда моје судбе зађе
За малу хумку трошних земних жеља,
Последњи, општи удес кад нас снађе
И нестане наших патња и весеља,
Нада мном ће, као чар усана медних,
Ко лелујав, меки сјај висина сферних,
Лебдети и тада сетан осмех једних
Очију бисерних*
(Пандуровић, 1968, стр. 29).

Нестаће овоземаљске радости и боли, али не престаје да постоји живот у новим сферама. Са доласком вечности наступиће и општи мир који је толико потребан лирском субјекту после мрачног живота: *Сказаљка Вечног где лагана часове општег мира броји* (Пандуровић, 1968, стр. 25). Али како би постигао толико жељени мир, песник бива принуђен и осуђен на живот без осећања, на основу којег живи у некој врсти несећања:

*Хигијена несећања вида
Мој буновни сан и савест што ми
Дух и тело немилосно ломе.
Хигијена несећања вида*
(Пандуровић, 1968, стр. 70).

Сасвим је нормално и уобичајено да сваки човек свега болног или ружног настоји што мање да се сећа. Исидора Секулић се у својој интерпретацији осврће

и на тадашње ратно стање и питање рата уопште, и повезује га са наведеним стиховима овог поете. Иако је немогуће заборавити на све жртве рата нити све горке последице које је рат човеку донео, јер такву врсту заборава чак ни песници не дозвољавају, човек ипак гледа да се не сећа онога што не може да заборави (Секулић, 1941, стр. 210).

Пандуровић је био песник бола и највећи песимиста у српској књижевности, али он је уједно и песник који трага за будућим веком. Није песимизам тековина модерне српске поезије. Упоредивши Симу Пандуровића са најизразитијим песимистом у средњовековној књижевности, Кантакузином, можемо закључити да се њихов песимизам рађа у друштвеној средини у којој се намножио грех и трулеж. Свесни су пролазности тог света, зато и износе критику у облику песимизма и потпуно га одбацују. Зоран Гавриловић сматра је Пандуровић песимизам видео у „пропадању свега“ (Гавриловић, 1977, стр. 128), али пропадању свега материјалног. Вера средњовековног песника је нешто у шта се не може посумњати, док модерни песник (Сима Пандуровић) вешто скрива своју загладаност у вечни живот, али се његов поглед открива разумевањем библијског контекста. Он верује да ће све бити као у некадашњем рају и да ће душа после свих овоземаљских лутања успети да се врати својим почецима:

*О, у те дане да ми се пренети
У непознате егзотичне краје,
Предео далек, где ће ме узети
Природа добра с душом мојом, да је,
К`о добра мајка, утеши, уљуља
У сетној песми мога завичаја,
Тамо далеко од заразна муља
Живота нашег испод тропског сјаја*
(Пандуровић, 1968, стр. 68).

Смрт је спасење и пут ка самим почецима постојања, у којима ће душа препознати давно изгубљени завичај. И у *Светковини* у подтексту се налази прича о изгубљеном рају. Заљубљени силазе са ума, али у том силаску они проналазе

врт који је симбол поново пронађеног раја. Свет не може да разуме то одвајање од друштва и у њему не виде мир и лепоту, јер им је рај сувише далек:

*И опет сила згрануло се света
У болнички нам мирисави врт;
Посматра где се двоје драгих шета
Срећно, и хвале онај живот крт*
(Пандуровић, 1968, стр. 35).

Може се закључити да смрт, лудило и заборав представљају прелаз из једног живота у бољи, светлији, вечни живот. Пандуровић не пева само о бесмислу овоземаљског живота, већ његов песимизам носи у себи дозу сјаја и светла. Овај живот је у поезији Симе Пандуровића представљен као казна, што песника доводи у везу са хришћанским учењем – на овом свету човек испашта прародитељски грех. Починивши грех, човек пропада, губи могућност вечног блаженства које му може бити враћено тек испаштањем грехова на земљи. Ако на земљи успе да иде путем спасења, поново ће након смрти постати вечан и близак Господу. Зато се Пандуровићева поезија чини песимистичном и гробљанском, јер овај живот је за њега место на коме човек пати и пролива сузе, он је трновита стаза вечног кретања ка Богу.

Сима Пандуровић је имао довољно храбрости да отвори нове путеве српског песништва и да створи поезију „самртне језе, аветињских слутњи и ноћних визија“ (Палавестра, 1986, стр. 297). Критика на коју је наишао није га спутала да своје мисли и идеје овом свету и животу изрази на један оригиналан начин и да покрене једну нову тенденцију у српској поезији. Преовлађујуће песничко осећање последица је времена у којем је песник живео, а то је почетак XX века. Песник предосећа човекову пропаст и страдање у годинама Првог светског рата. Модерно друштво са свим својим идеалима и тежњама не води ка спасењу, већ ка пропасти; а рат је, изгледа, једина неминовност која такво стање у друштву може да створи. Савремени човек излаз види у ратним страхотама, уместо да се окрене вечној истини која му увек може открити пут спасења.

Анализом Пандуровићевих песама постаје јасно да у његовој поезији и није све тако црно, већ да постоје светли моменти, чак нада. Љубав му пружа

утеху, љубав коју треба заштити од стварности, јер она не сме да постане део ње; зато његови заљубљени беже у лудило, зато он бежи у заборав. Са нестанком љубави нестаје и смисао наше егзистенције и живот постаје патња. Поред љубави према жени, песник говори о великој љубави коју има према својој домовини. Уочавамо, дакле, да је ипак и даље у стању да воли, да га живот, ратови, разочараност нису у потпуности сломили и да у духу хришћанства ипак верује у вечност.

5.3. Есхатолошка слика света у поезији Владислава Петковића Диса

Апокалиптичне и драматичне визије, негација стварности, неповерење у људску природу, у њену историјску одговорност, трагање за новим светом и новим вредностима су неке од карактеристика које одређују смер модерне. Трагајући за неким бољим светом, Владислав Петковић Дис ће доћи до чврсте есхатолошке наде у будуће спасење читавог српског народа. У својој првој збирци, *Утопљене душе*, Дис, бежећи од грубе стварности, залази у подручје визија, имагинарних стања, и залази у просторе преегзистенције и постегзистенције. Димитрије Митриновић сматра да за разумевање Дисове поезије мора се „напредовати, задубити се у Дисов менталитет, значило би стићи у црну област изван разума и морала“ (Митриновић, 1979, стр. 425). Песник у многим песмама описује оно што је изван живота, трага за оним непознатим, а сам живот схвата као трагедију и један велики пад.

„Пјесничково виђење живота као пада и уздизање смрти, његова *траума рођења* и склоност ка визији, открочењу, његови излети из стварности и повјерење у сан, његово обртање свијета неминовно га удаљавају од Б. Поповића и Ј. Скерлића, па и од главног тока поезије српске модерне, а приближавају га пјесницима авангарде“ (Делић, 2002, стр. 106).

Сањати о једном далеком и непознатом свету у Србији Дисовог доба није било прихватљиво. Тадашње друштво, а са њима и најпознатији књижевни критичари, веровали су да живе у времену националног ослобођења и да путем величања друштвене стварности мора ићи и књижевност. Тачно се знало којим путевима треба да иду песници и којим темама треба да се баве. Сваки излет у нешто ново и страно у тадашњој књижевној продукцији значило је поругу и негирање чак и самог талента песника. Када се 1911. године појавила Дисова збирка *Утопљене душе*, Јован Скерлић је написао критику под насловом *Лажни модернизам у српској књижевности*. Јелена Новаковић закључује да, са становишта контекста у коме ствара, „и Дисове песме представљају упад у један већ постојећи књижевни предео који „представља пројекцију песниковог душевног стања, појављује се као пад у односу на неко претходно стање које је било у знаку блаженства“ (Новаковић, 2002, стр. 221). Немајући никакве везе са поезијом напретка и обнове, Дис и његова поезија биће осуђени за ширење песимизма и декаденције.

Књижевна јавност се чудила што Дис и, поред тога што не зна француски језик, има у својој поезији елементе Бодлерове поезије. Бранко Лазаревић у Дисовим песмама проналази „Бодлерово црно и тешко небо које, као какав поклопац на мртвачкоме сандуку, притискује дух“ (Лазаревић, 1975, стр. 60). Иако се могу пронаћи сличности између Дисове и Бодлерове поезије, Дис је самоникли песник српске модерне, декадент, песимист новог песничког израза. Песник је црних боја, смрти, труљења и распадања, очајања. Пратећи трагове индивидуалних немира, Дис ће у својој поезији изразити слутњу последњих времена и страх од будућег века. Његово унутрашње биће страхује пред извесном пролазношћу и утамниченошћу на овом свету и тај страх постаје део његовог духовног стања. Таква изградња простора резултат је његовог доживљаја света, који је „затворен непомићном геометријом његових афеката“ (Павловић, 2000, стр. 232) и „непосредног, па и релативно дубоког приступа у алхемијску реторту имагинативног“ (Јеротић, 2002, стр. 120).

Из света метафизике Дис ће се само две године након *Утопљених душа* и Скерлићеве осуде вратити у реалност, тако што објављује родољубиву збирку песама *Ми чекамо цара*. Колико је у првој збирци бежао од стварности, сада је

укорењен у њој, јер пише о страдању народа и државе и ратним дешавањима. О утицају балканских ратова на Диса пише Тодор Манојловић:

„Наши победилачки ратови из г. 1912–1913. Дејствују на Диса као неко чудо; они га пренеражују и преображавају из темеља... И из тог огромног доживљаја и најсветлојег заноса процветавају најозареније и највибрантније родољубиве песме наше новије књижевности: књига *Ми чекамо цара!* Дис је осетио и опевао рат и славу као ниједан други наш песник: сасвим лично и лирски, из најдубљег свога срца“ (Манојловић, 1987, стр. 274–275).

Не видећи ништа лепо у стварности којој је припадао, песник је изражавао лично незадовољство и проткао своја дела есхатолошким мотивима, али оног тренутка када је земљу захватио рат, он кроз поезију храбри народ на путу спасења. Песник није био учесник Првог светског рата, већ ратни извештач који о рату пише на основу бројних извештаја који су до њега долазили, али и на основу властитог сведочанства приликом преласка преко албанских планина.

Иако су на основу тема и мотива које обрађују различите, једна битна нит која повезује Дисове збирке је ишчекивање спасења, на основу чега се Дис може довести у контекст византијске апокалиптичке традиције. На личном плану песник тежи постизању блаженства, а на колективном националном спасењу. Полазећи од легенде о изабраном народу који кроз страдање задобија васкрсење и вечни живот у есхатону, песник смислено обликује значење историјских догађаја.

Последње песникове *Недовршене песме*, на којима је радио током 1916. и почетком 1917. године, преносе искуство изгнаника који само жели да се врати и буде са својом породицом:

*За бол и љубав душа ми зна,
У њој кајања никад не беху.
Од свог поступка не презах ја,
Па макар да је понико у греху
Роб ако постах. Али нећу крити.
У страниј земљи изгнаник страшно је бити
(Дис, 1974, стр. 131).*

Никада се Дис није вратио у своју домовину. Жеља да загрли своју породицу и да буде са њом није услишена пошто је песник страдао на путу ка Србији. Брод на коме се налазио је торпедован и том тренутку рашио се *покров велик, простран, бео под којим леже утопљене душе* (Дис, 1974, стр. 49).

Може се закључити да на Дисово стварање постоји утицај епохе, али и свесно песничко обликовање грађе. О томе говори и Зоран Гавриловић, који каже да се Дисова поезија може тумачити у „историјском тренутку у којем је стваралаштво настало“ и у „унутрашњој чудној лепоти коју је у себи скривало“ (Гавриловић, 1977, стр. 115). То унутрашње, духовно које песник износи на видело продукт је визије. Визија је важан термин за разумевање поезије Владислава Петковића Диса. „Говорити о Дису, а не споменути ту реч – немогуће је. Он је сав саткан од визије, и већ по томе он је прави и искрен песник“ (Стефановић, 1911, стр. 578) И Миодраг Павловић Дисово стварање тумачи у контексту визије: „Дис је наш први, и можда до данас једини, песник коме се свет чинио као паклено привиђење; али он није само дотицао дно очајања него је на тренутке имао визију другог света, мирног света покојника, због чијег смо постојања ми овде доле још несрећнији“ (Павловић, 1964, стр. 60). Песник бежи од стварности и ствара у својој визији савршен свет, где нема зла и где је срећан:

*Где нема зла. Са заносом неким
Ја често идем из тужних долина
Негде, далеко, са звуцима меким,
И ту смо срећни ја и виолина*
(Дис, 1974, стр. 30).

Оно што је у средњовековној књижевности надахнуће које долази од Бога и под чијим утицајем песници бивају покренути на стварање, код Диса је визија. Ковачевић закључује да:

„Незадовољан животом, он је (Дис) стварао свет снова, и као неки демијург помагао божанству да свет добије савршенство и коначну лепоту. У том свом тражењу он је налазио Бога. Отуда у његовој лирици сета није израз

песимизма, него само тренутно расположење трансцендентног оптимисте“
(Ковачевић, 1939, стр. XXI).

Песник машта о животу *непознатом ко дубине сиње*, животу без туге, без смрти, који је скројен од љубави. У његовој визији то је земља снова, *где не пада ни магла ни иње*. У есхатолошком духу песник верује и нада се у постојање неког бољег живота, али о Дисовој религиозности веома је тешко говорити, јер, као и читава његова поезија, измиче одређењу због непосредности: „Тешко рећи да је био религиозан, а још теже рећи да није био“ (Велмар Јанковић, 1993, стр. 156). Дис покушава да проникне у свет, да га разуме, кроз визије успева да стигне до преегзистенције, али и до будућег века, а то проницање је према мишљењу Михајла Пантића унутрашњи духовни пејзаж: „Гледати у свет, значи осећати га, пронићи у њега. То проницање код Диса није никакав систем, никаква лирска филозофија, већ је то пре свега дубинско онтолошко стање, снимак унутрашњег духовног пејзажа“ (Пантић, 2002, стр. 276).

Песник своју збирку *Утопљене душе* отвара песмом *Тамница*. У њој се бави питањем рођења. Рођењем је човек отргнут од звезда које су део преегзистенције, и само је њихов сјај задржао у очима. Символ онога што је доле је земља, а онога што је горе су звезде. „Позната је она прастара (будистичка, платонска итд.) представа о животу као паду: паду из неког вишег и бољег света у ове тесне и тешке оквире земље и окове тела.“ (Витошевић, 1975, стр. 197). Према мишљењу Драгише Витошевића, код Диса се не ради само „о неком (могућном, иначе) присећању или преузимању, [...] јер је то у Диса више доживљено и са виднијом метафизичком позадином“ (Витошевић, 1975, стр. 197). Кроз читаву песму сусрећемо само симболички представљену стварност у коју је пао лирски субјект:

*И ту земљу данас познао сам и ја
Са невиним срцем, ал` без мојих звезда,
И са сузом мојом, што ми и сад сија
И жали, ко тица оборена гнезда.
И ту земљу данас познао сам и ја
(Дис, 1974, стр. 24).*

У *Тамници* песник даје своју представу о човековом рођењу и животу. Земаљски живот је тамница у коју је песник бачен, без његове воље и знања, да робује законима и правилима друштва, да лута у бесмислу постојања:

*То је онај живот, где сам пао и ја,
С невиних даљина, са очима звезда
И са сузом мојом што несвесно сија
И жали, ко тица оборена гнезда.
То је онај живот, где сам пао и ја*
(Дис, 1974, стр. 23).

Песник се пита зашто је уопште дошло до рођења, зашто је удостојен таквог чина. Човеков пад подразумева постојање неког другог живота, који претходи овоземаљском, а исто тако постоји и нека кривица, грех који је човека бацио на земљу. Једини излаз из живота је смрт; смрт је нада, али и спас. Он је „био опседнут ништавилком, смрћу, болом и очајем, он је живот видео као тамницу“ (Ненин, 1998, стр. 17).

Схватањем живота као тамнице, бoемским начином живота, несигуран и оптерећен животним недаћама, Дис ће остати изван друштвених норми и стећи ће епитет „уклетог песника“. Код Диса грех је присутан не само у самом песнику, већ и у читавом друштву. Друштво уводи песника у грех. Неприхватање од стране друштва и средине и пуко преживљавање у свету пуном порока доводи до самог песниковог утапања у алкохол; живот је вредан гађења, што видимо у песми *Пијанство*:

*Не марим да пијем ал сам пијан често.
У граји без друга, сам, крај пуне чаше.
Заборављам земљу, заборавим место
На коме се јади и пороци збраше*
(Дис, 1974, стр. 25).

Стварност је приказана као мрак, а несрећа човечанства је и његова лична несрећа. Услед таквог живота он осећа празнину, меланхолију, слуги пропаст и смрт. Али песник се не одупире таквом стању, већ дозвољава да све иде својим током, јер нема смисла реметити бесмисленост у свом току. Око њега је свуда глиб из којег се човек не може извући:

*И пусти трулеж нека слепо гази
Љубав и душу, и натапа струну:
Задах нек на те своју сенку плази
Високу, крупну, као злобу, пуну
(Дис, 1974, стр. 32).*

Политичке и социјалне прилике довеле су до колективног посрнућа, али и до повлачења уметности у личне песимистичке оквире. Свет који је пред распадом је свет трулежи и таме, у коме нема места за врлине. У песми *Наши дани* видљиво је осећање туге за прошлим данима, за некадашњим идеалима, за временима у коме је било и светлих часова:

*Развило се црно време опадања,
Набујао шљам и разврат и пороци,
Подигло се трули задах пропадања,
Умрли су сви хероји и пророци,
Развило се црно време опадања
(Дис, 1970, стр.180).*

Националне вредности су се изгубиле, нестало је национално памћење, хероји који би извели народ из вишевековног ропства су нестали. Свугде је мрак, без икакве жеље да буде боље. Светом је завладала људска пакост и разврат. У таквом свету песника испуњава егзистенцијални ужас. Зато Дис „На само себи својствен и јединствен и несвакидашњи начин, у својим делима, пева о смрти и последњим временима“ (Костић Тмушић, 2016, стр. 168). У *Нирвани* настаје живот и настаје мртво време:

*Ту су били умрли облаци,
Мртво време с историјом дана,
Ту су били погинули зраци
Сву селену притисну нирвана
(Дис, 1974, стр. 85).*

Живот је збир бесмислених тренутака од рођења до смрти. Стварност у којој се живи успела је да уништи снове, жељу за стварањем, песник покушава да побегне од таквог света, али не успева. Разочараност у свет пробија се из сваког стиха у песми *Распадање* и наговештава песников критички однос према средини, друштву и безизлазности у којој је заглављен:

*Ја данас имам једно труло време,
Маскиран порок, разврат и незнање:
С висине блуда допиру ми теме
За суверено једно распадање
Ја данас имам једно труло време
(Дис, 1974, стр. 95).*

Живећи у времену када се све распада, он почиње да верује да ништа не може да се промени. Пропада све око њега и у њему:

*У нехату и немару дани иду и пролазе,
И лагано све се губи, изумире и пропада,
И никаквих немам жеља, да ми приђу, да долазе;
По сумраку сањарија пустош спава, мир свуда влада
(Дис, 1974, стр. 28).*

Ни љубав не успева да остане изван сенке смрти и пропасти. Опседнутост тамо, распадањем, труљењем и близином смрти присутно је у највећем броју Дисових песама. Смрт је једини излаз из свакодневице и греха који влада у овоземаљском животу. Али не само смрћу, човек у овоземаљском животу може да се заштити и бекством у лудило. Бекство у лудило, као крајњи израз негације света и живота, кога срећемо и код Пандуровића, присутан је у Дисовој поезији:

*Да л лудило пут би показало,
Те би посто Бог – свемоћна сила!
Што свест њега омела је у том,
Те поима само до лудила?*

(Дис, 1970, стр. 70).

Предраг Палавестра о Дисовом песимизму и ништавилу каже: „Опседнут тамом, мрачним сазнањима, ништавилем, смрћу, болом и очајем, видећи живот као тамницу у којој је једина благод утешна питомост снова и халуцинантних сновиђења на граници између сна и јаве, Дис је певао песму дубоке меланхоличне спиритуалности“ (Палавестра, 1986, стр. 315). Све око песника је смрт и гроб његов, а једино је сан тај који *спаја сва места са пределом нада* (Дис, 1999, стр. 90) и једино у сну још он може да призове сећање на тренутке испуњености и срећног незнања, *где живот мирише, на крв и љубав и вео поноћи* (Дис, 1999, стр. 89).

Лирски субјект у Дисовој поезији увек је усмерен ка неком другом свету. У једном тренутку он постаје део тог света, из чије перспективе посматра свет којем реално припада. Светлана Велмар Јанковић Дисово бекство у тај нови свет тумачи на следећи начин: „Ако је смрт сан, онда је оном који је заспао, у Дисовој поезији, обећано још једно буђење, и то имплицитно обећање зрачи тамну светлост ове поезије“ (Велмар Јанковић, 1993, стр. 96). Тако се у Дисовој поезији смрт може претворити у нови почетак. Такво уживљавање у позицију мртваца ослобађа субјекта и омогућава му да буде креативан и ослобођен бесмисленог живота, о чему говори и Милосав Тешић: „Уживљавање у позицију мрвог човека (што Дису и иначе није страно) омогућило је песнику да материјализује, да уобличи заборав, односно да прекорачи оквир смрти и да, ослобођен свих животних тегиба, пређе у стање другачијег постојања, у живот вечног треперења душе: то је, у ствари, морао бити услов за отварање новојерусалимских визија“ (Тешић, 2002, стр. 366).

Свет учмалости, греха, порока не може вечно да траје, већ ће нестати под налетом апокалипсе. У песми *Јутарња идила* срећемо апокалиптичне слике дешавања у природи:

*Устао сам рано, преко обичаја;
Отворио прозор. Изгледаше као
У природи као да је било окришаја
Неког грозног страшног. Ваздух мокар пао
(Дис, 1974, стр. 38).*

Тог јутра све је нестало. Сунце се није појавило на небу. Природа као да га моли за помоћ, али помоћи нема. У даљини се чују звона, а греси умиру. Све је нестало, чак и смрт. Песник у себи носи слику другог Христовог доласка, када ће смрт нестати и када ће сви људи васкрснути:

*И неста планета и животу трага;
Изумре и смрт. Више нема људи;
Самене се поче да откида снага
Сви удови, редом, и поглед што блуди
(Дис, 1974, стр. 39).*

Песник верује у васкрсење, колективно васкрсење које ће српски народ уздићи из пепела после пет векова. У том дугом страдању народ никада није заборавио Бога; вера је успела да их сачува од срама, проклетства и мрака. Стварању тог новог света присуствује и сам песник:

*Ја сам био сведок при судару раса
И видео снагу која рађа дела:
Планине и воде, вароши и села
Привуче загрљај огромних таласа,
Прносећи цвеће славе и ужаса
(Дис, 2009, стр. 129).*

Народ се пробудио. Песник не може да верује да је то онај исти свет о коме је до скоро певао са презиром, који је одбацивао. Он је пресрећан што долазе нови дани и што припада времену у коме се ствара историја:

О, како је дивно то доба прегнућа,

*Историја кад се ствара пред очима!
Сваки сат се види као пожар кућа
И духове слава плени и отима
(Дис, 2009, стр. 213).*

Збирка *Ми чекамо цара* је родољубивог карактера, посвећана борби за ослобођење у току балканских ратова. Песник улазак српског народа пореди са изабраним библијским народом који се бори за своју слободу после пет векова.

*Пет векова, црни' као пет гаврана,
Пали су по земљи, у крваве воде,
Уз музику смрти и химну слободе,
Уз кораке моћне историјских дана,
Уз тутњаву гнева и говор вулкана
(Дис, 2009, стр. 128).*

Дис осећа неизмерну срећу што се народ пробудио и из баналности свакодневице кренуо путем слободе. Трулеж и распадање су нестали онога тренутка када су почеле борбе за слободу. То је била она некадашња Србија која је спремна да се жртвује зарад слободе. Иако је некада певао да не мари за бриге других, његова ратна поезија је искрена, песник заједно са народом преживљава све ратне страхоте и боли. У његовој поезији сада кликћу двоглави орлови, лепршају тробојке и све врви од парола и визија слободне Србије.

Својом поезијом, с једне стране, Дис бодри народ да истраје, али с друге у њу уноси мотиве смрти, страха, стрепње, приказије трагичну димензију рата:

*Та слутња што данас у срцима влада,
Тај страх што к'о зима све погледе леди,
Шта у себи носи: живот давних нада,
Осећај пропасти, или пут победи?
(Дис, 2009, стр. 27)*

Владислав Петковић Дис пријављује се као добровољац за учешће у балканским ратовима, али је одбијен због слабог здравља. Док борави у болници,

многе ће дирнути стихови његове песме *По гробовима*, у којој песник сетно говори о гробовима младића расутих по ратишту. Песник тврди да жртве нису узалудне и истовремено жали што није са осталима на бојишту:

*Уместо сузе да мртве делије
Ожале редом, нек гробове њине
Песма из срца, из груди прелије:
Велика песма уместо црнине.
Уместо сузе да мртве делије*

*Ожале редом, нек у њине кости
Уиђе љубав новог појаса
И бол мој, зашто овај живот прости
Нисам спустио у борбу таласа.
Нисам спустио у борбу таласа
(Дис, 2009, стр. 132).*

Као ратни извештач, песник ће се укључити у борбу, а у току Првог светског рата заједно са народом проћи ће пут голготе. Песник пролази кроз пределе некадашње царевине, обилази места световна и света. На тим местима, као и некада, оживели су мачеви и једно прошло доба, јер на истом месту поново се воде борбе за ослобођење:

*Загрлисмо Србе с Косова и Скопља,
Велеса, Прилепа, Битоља и Дебра;
Оживесмо прошлост, мачеве и копља,
И круне и митре и побожног себра
(Дис, 2009, стр. 124).*

Дис искрено признаје да није веровао у устанак народа и појаву рата, нити да ће се пробудити заспали хероји. Њему се после победе чини да сања док гледа земљу, што изниче из крви синова.

*Ја нисам слутио испод ноћи сиве,
Да су већ ту руке спасоносне, здраве,*

*И груди где топло сва предања живе,
Да су нам пристигли носиоци славе
(Дис, 2009, стр. 136).*

У песми *Ми чекамо цара* као да присуствујемо последњим временима након којег ће уследити долазак дуго очекиваног цара. Мотиви трубе, гробља, мора неразлучиво су везани за патњу и смрт подједнако као и за жељени долазак апокалиптичке фигуре последњег цара:

*И гле! сви гробови испратише живе!
Њина мртва уста још су могла рећи:
„Ми чекамо цара крај пучине сиве,
Да би могли мирно тада у гроб лећи“
(Дис, 2009, стр. 125).*

Нови Јерусалим је близу, сви га жељно ишчекују, али до њега се може доћи само кроз страдање и жртвовање. Али гледајући огромна страдања. у њему ће се смењивати осећања оправданости свега што рат доноси. Чак и после великих победа на Церу и Колубари песник није оптимистичан, већ осећа бол:

*Опет нам је земља тешка к'о тамница,
Помрчина густа насред груди лежи.
И варош и вода, брдо и равница –
Све је једно данас, све гробови свежи
(Дис, 2009, стр. 225).*

Он почиње да сумња да ће ратови донети нешто добро; не постоји нада у бољу будућност. Све је убила непрестана борба, војници су уморни: када се јави нада, она већ у следећем тренутку бива угашена.

*Које ли је доба ове ноћи црне?
Изгледа дубина мрака да се губи.
Каква млада звезда као птица прне,
Подсети на светлост коју борба уби*

(Дис, 2009, стр. 225).

Прелазак преко Албаније дубоко се урезао у срце песника. У песми *После Албаније* даје реалну слику српског преласка преко Албаније.

*Ено, по кланцима један народ цео
Ради слику пакла – кожа је и кост
И корење једе као хлебац бео,
А смрт му је радост, добродошо, к'о гост*
(Дис, 2009, стр. 228).

Уместо сна о слободи народ је добио венац пораза, лутање и несрећу. Страдање народа је велико и страшно, таква патња још нигде није виђена:

*Ми, синови њени, витезови стари,
Деца смо несреће и лутања злог!
Нечувене патње небо нам подари,
Патње што не виде ни човек ни Бог*
(Дис, 2009, стр. 228).

Песник сања и пише о будућем времену. Долазе дани и ноћи без јаве, и као сенке без шума нестају. Он предосећа надолazeћу апокалипсу, јахачи апокалипсе су пред вратима, последњи дани овог света као да су стигли:

*А иду они, посланици пакла.
Напред корача побеснео пир.
Тресу се куће и падају стакла.
И ноћ се спушта, и врисак, и мир.*

*Замрле душе, само дршћу прсти,
К'о снага где је тек забоден мач.
Понека глава скривено се крсти.
Још знак слободе детињи је плач*

(Дис, 2009, стр. 227).

Српски прелазак преко Албаније и страдање у Првом светском рату Дис доживљава као долазак последњих времена. Гледајући око себе људе који умиру у борбама, гладни и болесни, предосећао је да је крај близу. Није више у њему постојао онај оптимизам који је красио родољубиве песме с почетка 1912. године. Први светски рат је уништио свет, он га не препознаје, онај свет који је познавао нестао је пред налетом апокалипсе. Свет је опет постао тамница и песник исказује несигурност у скори завршетак рата и победу.

Иако сумња, песник кроз своје стихове и бодри народ, не предаје се крајњем песимизму као у првој збирци. Жртва која се подноси има за циљ слободу и због слободе треба истрајати. Очигледно је да Дис жели да унесе оптимизам и охрабри српски народ у рату, иако у визији личне будућности наговештава страх пред будућим догађајима, што, показало се, није било без основа.

После Албанске голготе Дис одлази у Француску, где је несрећан и због губитка домовине и због одвојености од породице. Српским новинама шаље из Француске *Недовршене песме*, које упечатљиво сведоче о величини његове личне трагедије. У тим песмама изражена је велика љубав према породици, очајање јер су растављени и предосећање зле коби која ће га одвести у смрт.

*А да напише бар речи две,
Да гавран стари са гроба прне;
Да душу спасе, јер често мре;
Да ме оставе утвари црне*
(Дис, 1974, стр. 125).

Дис је оставио свој кућни праг, домовину и породицу јер је веровао у неку бољу будућност. Једина жеља је да се врати и да поново буде са својима, му неће бити испуњена. Завршиће свој живот у водама Јонског мора.

Бежећи од стварности која је потонула у грех, Дис ће јој се вратити када осети да здрав дух њоме влада отуда се присуство есхатолошко-апокалиптичких мотива у последњој фази српске модерне може се објаснити не само личном

трагедијом и разочараношћу већ и колективним стањем духа уочи Првог светског рата. Песници, као прави визионари, предосећају немир века и страдање. Пророчки наговештају катаклизму која ће уследити и која ће све променити.

5.4. Слика српског страдања и нада у васкрсење у поезији Милутина Бојића

Милутин Бојић, иако је живео само 25 година, оставио је неизбрисив траг у српској књижевности. Бојић почиње да ствара у периоду српске модерне, али ће већи одјек у српској књижевности његова поезија доживети када запева о српском страдању у току Првог светског рата. Бојић припада трагичној генерацији песника, који су у ратним пустошењима изгубили живот и прерано завршили своју књижевну каријеру. Попут Владислава Петковића Диса, и Милутин Бојић предосећа своју скору смрт:

*Мирноће ми дајте, да сву снагу стечем,
Да из срца даднем, Сав бол и сав понос,
и кад их изречем, К'о лист свео паднем*
(Бојић, 1978, стр. 124).

Бојић је био учесник балканских ратова. Путовао је у ослобођене крајеве и скупљао грађу за своја дела. Први светски рат дочекао је у Београду, али његова даља судбина не разликује се од судбине великог дела српског народа који је, прешавши пут страшне голготе, страдао далеко од своје домовине. Албанска голгота и одлазак српских војника и становника на острво Крф заузеће централно место у Бојићевој поезији. Национална трагедија која је задесила читав српски народ, па и самог Бојића, само је учврстила његов смер писања.

По завршетку балканских ратова, Бојић објављује прву збирку *Песме*, коју је Скерлић дочекао констатацијом да је он „песник од талента, од оних природних талената који прокључају и у силним млазевима избију у једном бићу“ (Скерлић, 2000, стр. 89). То је лична, интимистичка лирика, у којој доминирају мотиви

љубави, заноса, страсти, чулности. У њој се налази и циклус *Земља олује*, инспирисан балканским ратовима. Попут већине тадашњих писаца, Бојић стварност доживљава као глуво доба, где се најрадије спава и лута по пустињи живота, али истовремено препознаје искру која ће пробудити успавано поколење и одвести га на пут слободе.

Друга збирка, *Песме бола и поноса*, објављена је 1917. године. Писана је у тренутку када песник предосећа скору смрт, када је једино што жели да опева страшно страдање српског народа, које је и сам прошао. Радован Вучковић закључује: „Песник се претворио у чујни израз народа који пати и његово певање значи тужење над родом што корача ка Голготи“ (Вучковић, 2011, стр. 100). Рат, страдање и избеглиштво створиће од њега највећег песника Првог светског рата. Он прелази „пут од обичне, плотске поезије до највише, до молитвених ода народу своје благословеном и несрећном“ (Секулић, 1971, стр. 91). Када почне рат и када крене са народом у избеглиштво „даљи живот нашег песника припада искључиво српском народу и узвишеним људским идеалима“ (Ковијанић, 1969, стр. 62).

Бојић је много читао и детаљно је проучавао *Библију* и историју. У његовим делима наћи ће трагови *Библије*, наших народних песама и слутње будућих покрета. Аница Савић Ребац сагледава Бојића као песника живота, али и као „обожаваоца прошлости“, који своје песничком изразу налази „најбоље резонанције у вековима примитивних и несломљених инстинката“ (Савић-Ребац, 1988, стр. 389). Јован Скерлић је међу првима истакао историјску мотивацију, митолошке реминисценције и библијске параболе као битне тематске ознаке Бојићеве поезије:

„Поред тога песника фаунске страсти, Бојић је и песник прошлости, снажно схваћене и савесно и сликовито казиване. Са пажњом једнога Хередије, он проучава ишчезла доба, и у јаким стиховима анализује их. Последњи император, да је краћи, био би изврстан. Две овакве песме, Заљубљени Давид и Салома, у којима се осећа дуго и савесно проучавање Библије, два су историјска пандана ретке снаге и израза“ (Скерлић, 2000, стр. 90).

Веома је занимљиво Бојићево схватање историје и традиције. У историји песник трага за архетипским слојевима којима објашњава садашњост. Као сведок страшних историјских догађаја он тражи објашњење и жели да га пронађе у историји. Историја му помаже да објасни поступке и подвиге свог народа. У Бојићу је велика драма историјских догађаја. Лалић уочава да је предмет занимања овога песника „историја као континуитет људске судбине – и као право на континуитет, на сећање као људску детерминанту“ (Лалић, 1997, стр. 68). У том смислу, веома је значајан Бојићев текст из 1914. године, *Континуитет у књижевности*, који сведочи о ауторовом критичком односу према занемаривању, оспоравању и рушењу духовне и књижевне традиције, а коју свака генерација на свој начин спроводи. (Бојић, 1978, стр. 110–112). Сваки нови текст мора у себи садржати везивну нит са претходним достигнућима, јер „континуитет у литератури је први закон. Без њега је све празно и растурено, без идеје, без логике, без циља“ (Бојић, 1978, стр. 112).

Овакво схватање историје дошло је као резултат озбиљног изучавања историје наших простора. Дакле, у току рата Бојић јесте посвећен темама савремене историје, али се стално враћа и на средњовековну историју српског народа. Бојић наводи управо начело културе сећања, које му омогућава повратак у давна времена.

У својој поезији Милутин Бојић се враћа на српски средњи век, подсећа се страдања српског народа и потврђује тезу да српски народ вечно страда. Он одлази много даље, чак до саме Византије. Исидора Секулић учила је да се наше поимање Византије са Бојићем мења, продубљује:

„Иде Бојић у све већа историјска искуства [...] велика су морала бити његова историјска проверавања у то доба. Он почиње осећати дух прошлости. Његова душа и види и слика фреске; те чудне историјске поворке наше пуне јунака и бораца. [...] Владари и госпе, народ и војске, Славени и Византија; море [...] у Бојићу је потрес векова“ (Секулић, 1964, стр. 55).

Бојића привлачи српска средњовековна књижевност, а Византија му је неопходна „због теме, велике теме предмета“ (Винавер, 1975, стр. 155). Он преузима теме, мотиве и алузије, и у том погледу веома је близак нашим средњовековним писцима који у *Библији* траже узроке савремених дешавања. Оно

што овог ствараоца везује с поетиком српско-византијске књижевности јесте превасходно његов особен доживљај историје и митског наслеђа; речима Ивана В. Лалића: „Та тражена Византија за Бојића је зацело била само један вид духовног завичаја који је хтео да напиша прстима своје песме; духовног завичаја из којег ће да јасније сагледа обресе наслућене драме човека у космосу, да би је тумачио кроз конкретно искуство историје“ (Лалић, 1974, стр. 18).

Средњовековље се јавља и у песниковом специфичном односу према митовима. Историјским превирањима и ратним страдањима Бојић даје митску димензију повлачећи аналогije са библијским дешавањима и архетиповима. Зоран Гавриловић посебно издваја Бојићево континуирано бављење националним митовима као суштински нов моменат који Бојић уноси у српско песништво.

„Његово песништво које се уплитало у велике националне митове је и ту, поред родољубља и позива, носило у себи сталну тежњу за повезивањем судбине овог народа са ширим и временски удаљенијим судбинама. Тако се националне легенде и чињенице националне историје у Бојићевој песничкој визији претварају у велике судбинске континуитете, стапајући се са минулим легендама, чиме наша родољубива лирика бива обogaћена и у значењу, и у мотиву, и у смислу“ (Гавриловић, 1978, 32–35).

Управо од песама Милутина Бојића могу се у српској књижевности пратити токови модернистичке поетике митологизације, која почива на убеђењу да се, како наводи Херман Брох, „мит распростире преко целокупне људске историје, а тиме и преко људског живота у целости“ (Брох, 1979, стр. 202); или на мисли Нортропа Фраја, за нашег песника још одређеније, да је „Библија нека врста коначног мита који се простире од почетка до краја времена (од стварања до апокалипсе), и од средишта до обима простора (од појединца до универзалног човека)“ (Фрај, 1999, стр. 213).

Бојићева поезија јесте интензивни дијалог са *Библијом*; у њој открива симболе, ликове и тематске оквире свога певања. Старозаветни митови о Мојсију који води народ кроз пустињу, митови о праведном Јову, новозаветни митови о

Христу који корача ка Голготи нашли су своје место у Бојићевој поезији. Исидора Секулић истиче Бојићеву преокупацију *Библијом*:

„Упада у очи да је више од народних песама читао превод Старог и Новог завета, дакле текстове са пуно чулности, клетви и псовки на једној страни, и пуно мистеријума љубави на другој. То архаично штиво, оријентално страствено, са стилем који подсећа на густ мозаик од блиставих каменчића, изазвало је код Бојића, у смислу језичком, једну опасну мешавину масивне снаге и масивне декорације“ (Секулић, 1977, стр. 421).

У том окретању ка средњем веку и *Библији* Бојић никако не може да изостави косовски мит, који је симбол свесног страдања зарад боље будућности. У њему проналази универзалну поруку да човек не треба да тежи пролазној слави, већ да се бори за царство небеско. О Бојићевом прихватању косовског предања Исидора Секулић каже:

„Косовско предање: рат се води за величину, за велико дело као такво, не за посед и не из мржње. И после згажене Србије, и после Албаније, Бојић пева само понос и бол. [...] Бојић је, за своје и одвише младе године, ванредно осећао душевну прошлост свога народа, оно наследство косовско које је српску војску кроз све ратове вукло у „честитост“, вукло је у религиозне задатке, поред историјских“ (Секулић, 1964, стр. 384).

У *Молитви* песник кроз лик Мајке Југовића приказује понос, храброст, истрајност српског народа. Понос је оно што краси средњовековног, али и савременог човека. Мајка се моли, открива Богу своју бол, али пред другима остаје нема и потпуно усправна у своме болу,

*Сакривена од светине, клечи,
Стид је да се са гомилом вајка,
Сама, хладна, без суза, без речи
Бога моли Југовића Мајка*
(Бојић, 1978, стр. 132).

Све српске мајке које су послале своју децу у рат постају симбол бола, све су оне Мајка Југовића. Траже своје синове међу палим војницима, надајући се да су међу преживелима:

*То мајке палу младост траже,
Мишице жељне миловања;
Но лубања се венац слаже
И тужна врба вечност сања*
(Бојић, 1978, стр. 157).

Српски народ вековима истрајава пред налетом непријатеља, никада не заборављајући светосавски и косовски завет, који у себи носе поруку да се једино вером и жртвовањем у овоземаљском свету може постићи васкрсење и вечност. Бојић се нада васкрсењу једног народа, али је свестан да и његово поколење мора проћи пут страдања. Кнез Лазар и његова војска страдају и задобијају мученички венац. Они постају симболи страдања и пример који пут треба одабрати. Путем страдања постиже се вечност.

Косово никада неће нестати из свести народа, јер то је борба која још увек траје. На пољу где се одиграла битка још се осећа крв и чује се јаук оних који су преживели.

*Јер с поља твојих крв још није спрана,
Кости синова по дну ти се ломе,
Кô привид видиш војске које гROME:
Још памтиш јаук после свежих рана*
(Бојић, 1978, стр. 147).

У песми *Сејачи* песник потврђује изречену мисао да страдање није завршено са Косовским бојем, већ да траје до данашњих дана. Српске кости су развејане свугде по свету:

*И још се редом наше кости сеју,
По острвима и у воде стране,*

*У пустињама, где самуми веју,
И хладној степи. И кад сунце стане,
С лешина наших сите беже вране*
(Бојић, 1978, стр. 198).

У песми *Херострати* песник слуги последња времена. Све је уништено, сви напори да се нешто промени су узалудни, јавља се само страх од онога што следи:

*Изнад наших глава леден ветар брише;
Залуд наша длета и напори дуги:
Ни рушити ништа ми немамо више
И храмове већ су порушили други*
(Бојић, 1978, стр.79).

Песма *Ход* настала је 1912. године и у њој песник предосећа ужас који ће уследити. Његова генерација осећа терет будућности; иако још увек не зна тачно шта следи, види свет лажан и чудан. Разлог будућег страдања и патњи које ће уследити је пад душе, како каже песник, *велики дан је био кад смо душом пали*. Од тог дана није било излаза, већ је душа тонула све дубље. Али вера их никада није напустила *и ипак ми свесно, верујемо: свиће*.

Страдање није страно српском народу, зато га тако достојанствено и подноси. Навикао је народ да га притискају са свих страна, да му отимају и да сахрањује своје најмилије који су страдали у ратовима:

*Зато нама нису океани страни,
Ни гробови старих умрлих столећа;
Мирни смо на гозби у светској дворани
И кад небрат тије мирис нашег цвећа*
(Бојић, 1978, стр. 217).

Гдегод се његов народ нашао, у срцу је носио отаџбину. Одлазака и напуштања домовине било је много. Свестан тог сазнања, песник мирно посматра шта се дешава, јер зна да се историја понавља и да после страдања долази

васкрснуће. И у *Химни поколења* песник опева патњу и страдање народа кроз векове. Страдања су толика да не стижу ни гробови да се оплачу. Песник чак и сумња да ће се ишта променити у будућности *а на дну мора плачна очајања* *Замрзла Вера, снегом покривена* (Бојић, 1978, стр. 151). Међутим, после вишевековног страдања, плача и бола дошло је време када се родило поколење које ће се издићи из пепела и васкрснути:

*И Поколење Крви тад се роди.
Кô Бог ватрени смрт из себе шињу,
Бокоре крина низ падине рину
И груну пољем што у бесмрт води*
(Бојић, 1978, стр. 152).

Кроз поезију Милутина Бојића проговара колектив. У њу су utkани страхови, патње, надања српског народа. Бојић жали за палим жртвама, али истовремено верује да су они своје животе дали зарад боље будућности. По мишљењу Миодрага Павловића, Милутин Бојић „одражава песничку реакцију на тај суморни и трагични догађај и представља пример, још један у серији наших песника, барда који се са индивидуалних прекупација у датом тренутку вратио магловитом појму целине свога народа и понудио јој свој глас“ (Павловић, 1972, стр. 460). Бојић у тренутку када његов народ страда почиње да пева гласом човека који је део те заједнице, а тек у заједници у којој се појединац бори за њено очување савремени човек успева да пронађе смисао. Милош Ковић подсећа да нација „помаже човеку да врати јединство прошлости, садашњости и будућности, да превлада ограниченост сопствене егзистенције и све присутнију усамљеност која се шири са јачањем модерних, индивидуалистичких идеологија“ (Ковић, 2016, стр. 69). Бојићев народ страда, а он, загледан у свеопшту пропаст, доживља албанску катастрофу као голготу. Милутин Бојић ће бити први српски песник који ће српско страдање назвати *Голготом* у песми *Одлазак*:

*Голгота чека. Знаш ли њој да греду
Путови твоји маглом завијени?
А врагови ти покров слави преду!*

Из тешка сна се, о мој роде, прени

(Бојић, 1978, стр. 179).

Голгота је представљена као неминовност од које се не може побећи. Војска креће ка голготи суздржано и мирно: *Но нигде јаук, ни роптање гласно, ни тешки уздах да проломи горе* (Бојић, 1978, стр. 179). Јован Деретић је закључио да је Бојић „природом свог дара био предодређен да буде песник судбинских дана отаџбине“ (Деретић, 2007, стр. 969). Али није дочекао да опева победе и ослобођење у које је чврсто веровао. Смрт га је затекла у тренутку његовог снажног песничког успона.

Лутање српског народа песник пореди са ходом Јевреја кроз пустињу. Изабрани народ је у вечном изгнаништву, али оно што га краси је јединство између личног и колективног гласа. Српски народ се у том тренутку налази далеко од домовине, његова отаџбина и не постоји, у њој бесни рат који никако да престане. Да би се вратио, он мора да претрпи силна страдања, тј. да прими *страшно, крваво криштење* (Бојић, 1978, стр. 177). Српски народ се не пореди само са изабраним народом, већ и са праведним Јовом:

*Ко луталице које клетве прате,
С далеког југа, са судбином Јова,
Ево нас к теби, наш ледени брате!
Охоли, мада без рода и крова,
Чекамо смели своја гробља нова*
(Бојић, 1978, стр. 198).

Песник наводи сва она страдања са којима се сусрео његов народ и његова породица. Демонска искушења у тренуцима борбе за живот су огромна, песник се моли да не подлегне том утицају и да не заборави Бога. Повратак у домовину песник слуги и замишља га као улазак у обећану земљу. После свих искушења он очекује чудо Божјег избављења и величанствени повратак у домовину:

*Патњама окупан, са библијском вером,
Спреман да повељом попрсје украси,*

*Писано крвавим и гвозденим пером,
Оном који му је прогрушао власи
(Бојић, 1978, стр. 220).*

Певајући о Албанској голготи песник евоцира читаву историју од Христовог страдања па све до времена када живи и ствара. Наду проналази у Христовом васкрсењу – као што је он васкрсао, тако ће васкрснути и његова домовина. Као праведни Јов који скрушено прихвата сваку невољу, тако песник прихвата и страдање српског народа, јер се од Божје воље не може побећи. Бог је судија, „јер судија ти си“, који о свему одлучује, па и о путу једног народа. Српски народ је свестан свог мучеништва, али исто тако зна да се на сваком крају налази један нов почетак и да се свако страдање завршава васкрсењем. У песми *На острву* Бојић ће гласом српског народа рећи: *„Ми идемо куд су богови прорекли: Преко сланих гора путем васкрсења* (Бојић, 1978, стр. 213). Основни елементи читавог овог циклуса су прихватање жртве, она се мора поднети зарад васкрсења и повратка у домовину. *Песме бола и поноса* постају библијска прича о овоземаљској историји као путу искупљења греха, на чијем крају следи награда у облику вечног живота, тј. васкрсења.

Средњовековна књижевност богата је оваквим поређењима. Не само што се историјски догађаји повезују са библијским епизодама већ се и историјске личности често пореде са библијским. Библијске приче служе преобликовању конкретних ратних ситуација; на тај начин открива се смисао у страдању и налази снага да се оно издржи. Једино тако је могуће да се поднесе и преживи стравичност рата у коме је читав један народ присиљен да напусти своју земљу, домове, храмове, гробове, децу и жене. Колектив о коме Бојић пева своје патње подноси све стоички, уверен у сопствено васкрсење и тријумф.

Међутим, није Бојић у свим песмама оптимистичан. У песми *Неречене мисли* испољава суморна и песимистичка расположења. Већ у самом наслову наговештено је да су то мисли које остају неизречене, које човек скрива, али о којима размишља. Размишљајући о колективу, бодрећи га, песник износи оне скривене мисли које су му на души. Ако песму тумачимо у контексту *Библије*, моће се пронаћи паралела са Јеремијиним плачем.

*Боже отаца наших, Господе деце моје,
Што си ме оставио и у прах све ми сруши?
Звоници моји мртве место часова броје,
И пред олтаром твојим моја се јетра пуши.*

*Градови моји леже к'о развалине старе,
Житнице моје пустиш, а дворце сумор краси,
Целати друмом блатним спаљују и крстаре,
У затрвеном куту свети се пламен гаси
(Бојић, 1978, стр. 173).*

Све је уништено – од градова, преко житница, до људи. Најтеже му пада страдање младих. Ако је у питању страдање због греха, нека га Бог спере на неки друг начин, а не да се девојкама непријатељи сладе: *Ако сам грешан, њином чедношћу грех не пери; Већ окужи им недра, већ разгубај им усне* (Бојић, 1978, стр. 173). Док гледа страдање, демон га к себи вуче, вера у Бога је пољуљана, те песник још једном упућује молбу Богу: *Човек је за ме мртав, демон ме к себи виче; Дај ми, сред бола мога, да верујем у Тебе* (Бојић, 1978, стр. 174). Такве размере разарања и несреће доводе до негације човека и хуманизма, до сумње у онога коме се лирски субјект обраћа. У тренутку човековог уништења, када он пропада физички али и морално, песник пред очима има слику страшног суда и пакла у коме су вечне муке: смола, пламен, јаук, буктиња:

*Како се вију, копрцају, криче
Очајне жртве обливене смолом,
Док пламен лиже по телу им голом,
На богове ти и демоне личе.*

*Шибай и гони кроз буктиње живе:
О, како гуши згар људскога меса,
О, тутњи, бежи из сутони сиве
Где јаук чујеш демонскога плеса
(Бојић, 1978, стр. 168).*

И песма *Deus deorum* може се тумачити у библијском контексту. Господ је Вавилон уништио због напада на Јерусалим. Он остаје вечна опомена свима онима који нападају друге и у чијим срцима су охолост и таштина.

*Хордама хероја где тисуће мреше
Крстарила ти си врх калпака тучних,
Да с крвавим сунцем питаш: Чему беше
Сав тај тутањ бакра и воњ рана мучних?
(Бојић, 1978, стр. 246).*

Песма *Јесен на Вардару* заснива се на персонификацији Вардара као сведока збивања у српској историји. У њој је исказана сва страхота Албанске голготе. Иза неме поворке остају гробови, а она у себи носи само тугу, патњу и бол пробијајући се кроз сурове планинске кланце:

*И док гробове прва јесен кади,
Јаблани шуме, дудови и смокве,
Као да виде још крваве локве,
Значајним шумом што у срца сади
(Бојић, 1978, стр. 147).*

У *Песмама бола и поноса* нема конкретних слика страдања и лутања. Иван В. Лалић каже да „Бојић је све то уздигао до химничне реторике, до херојског култа, до сонорних дванаестераца“ (Лалић, 1974, стр. 22); све је приказано кроз библијске слике Христовог страдања. Изузетак је, можда, песма *Мећава*, која доноси слике *белог бездана*, једног од места највећих страдања српске војске, као и песме *На острву* и *Неранџин цвет*, које већ својим насловима указују на место на коме се у изгнанству наша српска војска. Лалићевом ставу блиско је и мишљење Радована Вучковића, који закључује да „чак и када говори о ужасима рата, Бојић их не износи директно, како то чине ангажовани песници, већ их уклапа у библијску концепцију народске трагедије“ (Вучковић, 2011, стр. 101). На том тешком путовању српску војску и народ пратила је и смрт како од исцрпљености и глади, тако и од удара непријатељског оружја.

„Тако се очајно поред баруштина, под смртном кишом авиоплана дочекују зоре и оплакују вечери. А смрт чини своје. Несахрањени лешеве грађана и војника куже ваздух где да се сахране? С муком се морају бацити у море“ (Бојић, 1978, стр. 224).

Милутин Божић оставља запис зашто не описује страдање кроз натуралистичке слике:

„Допустите ми да овде не описујем те сцене, од којих се срце цепа, да у својој болној успомени не изазивам утиске те страшне зимске ноћи, када на снегу, при фијукању ветра, уз грмљавину далеке канонаде, цео један народ спаљује, ломи: топове који су му бранили домове и стекли славу, тренове, комору узету са његових властитих њива, болничка кола, све. Не. Или треба о томе написати крваву епопеју, или ћутати и не раздирати рану. Цео народ плаче а крши, уздише а спаљује. Доста је што ћу вам рећи: уништили смо све!“ (Бојић, 1978, стр. 218–219)

Бојић је веровао у васкрсење и није га дочекао, али се десило управо оно у шта је веровао – српски народ се вратио у ослобођену домовину. Жељу да напише епски спев о Великом рату није остварио, али зато ствара одличне лирске песме, које ће, према мишљењу Јована Делића, имати „непролазне вриједности док год ријечи отаџбина и народ буду имале смисла“ (Делић, 2008, стр. 352).

У обимном песничком делу Милутин Божић је успео да створи континуитет за који се залагао. Историјско страдање српског народа у Првом светском рату повезао је са библијским предањем. Преко мотива из српског средњег века и *Библије* писац приказује трагедију једног народа са којим је прешао пут голготе. У њој песник није налазио само тематско-мотивску грађу, већ и архетипске слике које су му помогле у разумевању индивидуалног и националног идентитета. У откривању архетипских путоказа који помажу у разумевању овоземског пута српског народа Божић је постао јединствена фигура српског песништва. Кроз своје стихове писац бодри народ тако што га велича, говори о његовој храбрости и истрајности. Уосталом, по тврдњама Станислава Винавера, и сам Божић „се осећао

као велики песник који хоће да буде велики, као човек на кога су упрте очи нације и који наде у њега положене мора да оправда“ (Винавер, 1935, стр. 8). Судбину српске војске и народа у Првом светском рату слика Бојић непосредно, са лица места и током ратних дешавања, уз видно и дубоко разумевање укупне историјске судбине српске нације и других узрочно-последичних веза.

5.5. Андрићев немир душе у току Првог светског рата

Андрићев живот у бурним временима на нашим просторима одредио је и његова књижевна дела. Прва фаза у Андрићевом стваралаштву била је лирска, још у току гимназијских дана почео је да пише поезију. „Андрићева поезија дели се на две јасно профилисане целине: песме у прози и лирске минијатуре“ (Пантић, 2018, стр. 71). Иако се после рата окренуо писању прозних дела, ови почетнички радови веома су значајни за разумевање његове поетике и његовог односа према питањима људске судбине.

Прва његова песма објављена је 1911. године у *Босанској вили*. Пред Први светски рат, у јуну 1914. године, у Загребу, објављено је шест Андрићевих песама у прози (*Лањска пјесма, Строфе у ноћи, Тама, Потонуло, Јадни немир и Ноћ црвених звијезда*). Прву књигу стихова у прози, *Ex Ponto*, Андрић је објавио 1918. године, у Загребу, а збирку *Немири* штампао је у Београду 1920. године. Сва ова дела настала су у бурним временима када су аустријска анексија Босне и Херцеговине и Први светски рат прекинули један ток развоја српске књижевности и створили амбијент за појаву нове књижевне генерације, која је у себи сјединила европски модернизам и скерлићевски национализам. Према речима Предрага Палавестре, Андрић се везивао „за традиционалну струју мисаоне лирике, која је у српској и хрватској поезији још из доба романтизма задржала не толико дискурзивност и филозофску чврстину колико резигнирану замишљеност пред стварношћу и истинама живота, пуног неспокојства, горчине и отуђености“ (Палавестра, 1979, стр. 406). Андрић успева да уношењем модерног сензибилитета, који је без екстремних решења и експеримената, споји традиционално и модерно и да на питања о смислу човековог живота и његовог постојања одговори свевременски. Слутња надолазеће катаклизме доприноси да

песници у своја дела почињу да уносе суморна расположења, немир, мотиве смрти и снажан доживљај дисхармоније између идеала и стварности.

Андрић успоставља плодотворан однос са традицијом удахњујући јој нову снагу, али се у његовом стваралаштву може уочити утицај различитих песничких школа. Најуочљивији и најјаснији су били утицаји експресионистичке поетике, нарочито на изражајном плану, где Андрић разара правилну структуру везаног стиха и строфе. У Андрићевој прози не остаје ништа од савршене форме српских модерниста, он је одбацује и окреће се слободном стиху без риме, помоћу којег најбоље успева да изрази своје мисли. Међутим, оно што га удаљава од експресиониста је језик који је одмерен, јасан, живописан и пун непосредних значења. Поред видљивог утицаја традиције и тадашњих песничких струја на настанак првих Андрићевих дела, тј. на присуство одређених мотива, утицаће и песничко тамновање за време Првог светског рата. У то време Андрић је припадник организације Млада Босна, која се залагала за ослобођење од аустроугарске власти. Андрићево непосредно учешће у овоме покрету било је мало, али по литерарним надахнућима и животним траумама било је веома значајно. Као припадник ове организације Андрић је 1915. године био ухапшен. Једно време је провео у затвору као политички затвореник и за то време писао је своју прву књигу, *Ex Ponto*. Од тог тренутка почиње његово истинско страдање, које је утицало на његов духовни развитак и књижевна остварења. И сам песник сматра да одређени догађаји никада не могу бити заборављени и да остављају дубок траг на човековој души, иако он мисли да је поднео и преживео све:

Човјек може поднијети неvjероватно и немогуће, напори духа могу бити неочекивано велики и далеко изнад снаге. Човјек може да удивљен стане над величином свога дјела и одрицања; много може дух, али не без посљедица. Не подлегне, али напукне невидљиво и изгуби драгоцену садржину, остане као суха и празна посуда, и човјек се може поносити да је поднио све, али среће нема, јер је изгубио способност да се свом успјеху радује (Андрић, 2011, стр. 171).

Једна од најважнијих карактеристика Андрићеве ране поезије је меланхолија, која је важна карактеристика наше народне душе. Ту се можемо сложити са Владимиром Дворниковићем, који каже „да у свим спонтаним непосредним еманицијама наше тзв. народне душе имаде некакав талог тешке меланхолије” (Дворниковић, 1925, стр. 5). Младачалчки немир, разочараност у спољашњи свет и губитак слободе доводе до настанка меланхоличне јадиковке и суморних тонова. Усамљеничко расположење ће се провлачити као „нит која његово књижевно дело повезује у велику и немирну исповест усамљеника“ (Палавестра, 1965, стр. 154). Песник је усамљен, нејак и збуњен непредвидивим и тешким животом, а мисао која се јавља у тим тренуцима буди у њему осећање да је једина извесност у животу смрт:

*У ноћи зли су вјетрови,
У ноћи, кад молитве гасну,
Тад страхом зелених језера
Испуни душу ми страсну*

*Мисо. - тако се јавља она,
Злокобна стара у ноћ касну
И кроз њу сваки тужно види:
Смрт своју бијелу и безгласну
(Андрић, 2011, стр. 15).*

Ни у Андрићевеј поезији писаној пре Првог светског рата, као ни у поезији већине припадника његове генерације, нема наговештаја историјске буре која ће изменити лице света. Младобосански побуњеник и борац за национално ослобођење и уједињење у својој поезији само је трагична јединка бачена да трпи. Живот, али и свет код Андрића су приказани као влажна јазбина која изгледа као затвор у коме је казна вечна. Сав тај бесмисао још је тежи, јер је све узалуд:

*Ал човјек на земљи страда;
Ми залуд зидамо торањ до неба,
Ми залуд скидамо Бога са неба,*

*Ми залуд силазимо у срце земљи,
Ми залуд газимо црва под земљом,
Нас чека стално наше поподне
И јаук звона и Бог и црв*
(Андрић, 2011, стр. 16).

Андрић у своја прва дела уноси осећање неизбежне смрти, пролазности, осећање усамљености, меланхолије, што га повезује са оним књижевним круговима у којима се је доминирало осећање песимизма и декаденције. Тамница, бол, осећање угрожености егзистенције – све су то мотиви које проналазимо у његовој поезији:

*Тога је јутра црна птица пјевала у срцу мом:
Била је - била!- твоја младост
И све је прошло са њом;
Не походи нас двапут радост;
Црвљиво воће брзо зре;
А сужањ не зна сунца ни неба
Већ брзо стари и брзо мре* (Андрић, 2011, стр. 22).

Мотиви усамљености, бола, страха, смрти и песимизма нашли су своје место у Андрићевим збиркама *Ex Ponto* и *Немири*. На њихов настанак директно је утицао његов боравак у затвору. Његова поетска грађа стварала се „на основи непосредне трансформације емоционалних немира и потреса осетљиве свести у тамници” (Вучковић, 1974, стр. 125). *Ex Ponto* и *Немири* су Андрићева дела која су, према речима Радована Вучковића, у врло јасном поетичком суодносу. Они заокружују, већ споменуту, рану фазу Андрићева стваралаштва. (Вучковић, 1974, стр. 125) Миливој Солар сматра да се наведена дела могу сагледавати „као целина унутар Андрићевог литерарног опуса и да прелаз од поезије ка прози настаје као резултат логике усавршавања у умјетничкој производњи“ (Солар, 1979, стр. 455).

Ex Ponto је различито жанровски одређиван: као лирска проза, књига песама у прози, поетске рефлексije, лирско-рефлексивни дневник и слично.

Солар сматра како је *Ex Ponto* грађен тако да се у њему могу препознати елементи барокног плача. Затвор је схваћен као судбинска казна која води у преиспитивање властитог живота и на крају до покајања. „*Ex Ponto* покушава да тај смисао утемељи на метафизичком плану као субјективитет, а на плану израза као естетитет“ (Солар, 1979, стр. 450).

Околности у којима је дело настало условиле су и начин његовог тумачења. О томе Радован Вучковић пише: „Откривајући себе у *Ex Pontu*, једна генерација, док је писала о њему, исповедала се уместо да га критички анализира“ (Вучковић, 1974, стр. 100). Чињеница је да је то надахнут запис о души која се бори да заборави догађаје из свакодневног живота: „Тешко је по душу да осјећања која су везана за догађаје нашег живота не умиру заједно са тим догађајима“ (Андрић, 2011, стр. 148), али и виђење света које је засновано на експресији и песимистичкој визији. То је стога што биће не може да се ослободи помисли и опсесије да је у овоме свету сувише боли, мржње, да човек не може да заустави све то и да, колико год се трудио, на крају га чека смрт.

Немири су збирка песама у прози, који се сматрају својеврсним наставком *Ex Ponto*, јер и у њима Андрић наставља исповест душе која не може наћи спокој; „они настављају исту нит и, поред усамљености, изражавају још једино бол и патњу песникову“ (Палавестра, 1965, стр. 158). И док прва збирка настаје у току самог рата, *Немири* настају у послератном времену, када су наде у бољи живот изневерене, у времену када се постављају питања о смислу живота, али и смрти. Међутим, тај духовни немир и страх од онога што доноси живот резултираће „осећањима самилости и човекољубља, али и вере у човека и будућност“ (Богдановић, 1977, стр. 40–41).

Ова збирка састоји се из три целине: *Немир од вијека*, *Немир дана* и *Брегови*. У њима лирски субјект исказује свој однос према свету, животу, Богу, песништву. Размишљајући о овим темама он покушава да осветли човекову судбину и угаси немир који је створен због угрожености људске егзистенције. Немир се јавља јер се људска егзистенција доживљава као борба без краја:

Све што постоји овдје, проклето је на борбу без краја. Море и криш, сјеме у земљи и вјетар и животиње заједно са људима (Андрић, 2011, стр. 198).

Отуда се јавља страх пред оним што долази, али и страх јер је човекова судбина у Божјим рукама. Човек је бачен на место где ветар не престаје и где немир испуњава дан. Живот је велико искушење, а земља страшно место које је предвиђено за људско страдање:

И мислио сам: Бог не би требао да нас толико искушава и да нас доводи на страшно мјесто, гдје нам је смрт и живот једно те исто. Тада још, ни у највећој покорности, нисам могао да схватим зашто је од свих створова само човјеку дано да може да замрзи на свој живот (Андрић, 2011, стр. 128).

Андрићево схватање религиозности инспирисано је филозофијом Серена Кјеркегора. Са његовом филозофијом Андрић се упознао док је боравио у затвору. Под њеним утицајем изградио је свој однос према Богу, људској егзистенцији, али и страху који, колико год био израз човекове немоћи, уједно је и израз савршенства људске природе. Лирски субјект обузет је метафизичким питањима и питањима сопственог постојања:

*Шта сам ја овдје у свијету? – Стабло на вјетровиту мјесту.
Цвијет крај пута. Камени ступ, осамљен на рушевинама, који не држи свуда и не служи ничем него пуца на мразу и гори на жеги, и још онако поломљен и сам казује славу које више нема (Андрић, 2011, стр. 200).*

Лирски субјект у *Немирима* је још у детињству одабрао да иде Божјим путем, али са тог пута често је скретао као зло дете које не спава код куће: *И ништа није остало што нисам учинио да ти се отмам, јер је мало ко љубио грјех и грешну радост као ја (Андрић. 2011, стр. 195).*

И у *Ex Pontu* сусреће се мотив грешности. Када се грех роди у души, он само наставља да расте:

Куд су падале моје тежње, колико сам посртао, колико блудио у мислима и гријешно у животу! – Како да вам кажем кад то и рођено моје сјећање заборавља! Охолост ме је носила као вјетар. Огањ којим ми је сагарала душа није ме изједао, него ми је давао снагу и замах (Андрић, 2011, стр. 128).

Грех и страдање су неодвојиви, јер Бог користи страдање да открије грех: *Страдање и гријех се употпуњују као калуп и његов одљевак (Андрић, 2011, стр. 129).* Људска страдања у овом свету су многа, али Андрић има највише разумевања за оне који страдају ради душе, они су његова браћа у боли и души. Страдање је неизбежно али „љепшом душом дубље јеца“. Свест о греху и страх од почињеног греха представља меру духовног живота човековог. Ако грех постоји, страдање и казна су неизбежни, *јер живот нам враћа само оно што ми другима дајемо (Андрић, 2011, стр. 129).* Отуда на боравак у затвору лирски субјект гледа као на казну, његов највећи грех је охолост: *Охолост ме је носила као вјетар. Огањ којим ми је сагарала душа није ме изједао него ми је давао снагу и замах (Андрић, 2011 стр. 128).* На другом месту ће рећи: *Ја, грешник, човек од саблазни и од овога свијета, плијен сумња и страсти, држим на своме столу једну Госпину слику... (Андрић, 2011, стр. 185)* И сам живот се доживљава као смена грехе и несреће: *Видео сам да је овај живот ствар мучна, која се састоји од неправилне размјене гријеха и несреће, да живјети значи слагати варку на варку (Андрић, 2011, стр. 189).*

Свестан људског греха који прожима живот, али и и своје грешности и свега онога што му она доноси, а то су патња и усамљеност, лирски субјект не проналази мир ни излаз из стања у коме се нашао. Једино му преостаје Бог, на чија врата куца у тренуцима безизлазности:

Ја морам ноћас да бијем на твоја врата као неко ко је устрашен и задоцнио, јер ја сам један од оних којима земља нема више шта да каже. Ја морам ноћу да се дижем и да тражим и питам: које

је моје мјесто и мој крај, јер не могу ни ја довијека живјети као сироче без имена и пута (Андрић, 2011, стр. 200).

Присутно је и стално обраћање Богу, и то у облику молитве. Лирски субјект тражи опроштај и милост како би могао да се избори са свим оним што живот доноси:

О, Боже, немилосрдни створитељу, који ме свјетлом својим будиш на муку дана, опрости ми и буди милостив мени који, ево, хулим. Дај ми у овај дан камено срце које не зна самилости, кога неће такнути слабост ни помјерити ударци. Дај ми у овај дан тврду, поносну душу, да нико не види ни моју часовиту њежност, ни мој вјечити бол. Дај ми челично тијело без страсти и потреба да могу од сванућа до ноћи остати у својој непомућеној самоћи, да ништа не треба од ових људи и да им ништа не морам дати. Боже, не презри молитву напашеног, гордог грешника (Андрић, 2011, стр. 180–181).

Један од најзаступљенијих мотива у овим збиркама је смрт. Песник предосећа властиту смрт: *Мени се чини да је ово час када ћу као птица која има неразумљив поглед одлетјети, заједно с вриском са свијета (Андрић, 2011, стр. 202).* Не само да предосећа да је смрт близу, већ постоје тренуци када и жуди за њом:

Још само каткад грешно жудим смрт и жалим се невидљивом Богу, што сам ударен неподносивим проклетством, да најбоље мисли и најљепша осјећања просипам невиђено и залудно као пелуд на камен, искре у таму, јавук у вјетар (Андрић, 2011, стр. 177).

Лирски субјект не предосећа само властиту смрт, већ свуда око себе види испреплетане живот и смрт који су у сиљном замаху:

Док се рађање и умирање у силном замаху ломе и бију око мене као два противна вјетра, ја заклањам рукама и грудима мало човјеково свјетло, мало човјеково свјетло које се не види на сводовима и које испуњава кратким сјајем једино два влажна поља мојих зеница (Андрић, 2011, стр. 201).

Иако у неким тренуцима размишља о смрти као неминовности од које се не може побећи, али ипак жели да јој се одупре:

Са неким црним заносом сам мислио о смрти која је нешто дивно, лако и лијепо, али нешто што не смије бити. И то да не смијем умријети бољело ме је у бесаној свијести као нека одвећ строга, претешка дужност, готово као неправда (Андрић, 2011, стр. 132).

Као што прихвата њен долазак, исто тако покушава да јој се супротстави, и то мучним суочавањем са животом који покушава да осмисли. У *Немирима* ће рећи:

Одлучио сам синоћ када сам лежао окренут зиду у ком је куцала смрт као сат, да још једном потражим има ли гдјегод мјеста где се лако дише и мирно живи (Андрић, 2011, стр. 240).

Ако је смрт једина извесност којој се приближавамо, онда се долази до пролазности којој се не можемо супротставити. У *Ex Pontu* лирски субјект опседнут је феноменом времена и његовим непрестаним протицањем: „О, никад довољно неказана брзина којом младост пролази! О, јесени“ (Андрић, 2011, стр. 164)! И у *Немирима* лирски субјект на исти начин размишља о пролазности:

Био је један бијел и кратак јутарњи час када сам, као да су ми очи чудом умивене, видио да је прошао мој цват, и боја и слава прољетна, и да сам на тврду путу, лишен свега, да зрим за једну неизвесну јесен, трпко воће за насмијана уста. Горим на

сунцу. Тешко је гледати како се на мени испуња закон и мјера која вриједи за све (Андрић, 2001, стр. 230).

Иако постоји страх од пролазности, песник ипак види једну светлу тачку у свему томе, јер кад у њему нема сјаја, има у другим људима: *Само земља путује и сунце сја. Кад не сја мени, сја другим људима* (Андрић, 2011, стр. 231). Док је у затвору, њему је једино потребна слобода, али његова душа је срећна када су други слободни и срећни: *И сада када сам све то изгубио пуни ми душу бескрајна благодарност за све многоструке и дивне дарове што их живот даје онима који су срећнији од мене* (Андрић, 2011, стр. 131). Андрић има љубави у себи и према будућим генерацијама, које ће свој живот изградити на костима предака: *Ваш ће живот бити обиље и радост као што је жетва и плод јесени, а наш пролази велик, тежак и мучан као прољетно сијање и рад* (Андрић, 2011, стр. 136). Он схвата да смрт и страдање могу да представљају свесну жртву зарад стварања бољег света за будуће генерације и у томе види задовољство живљења и свој допринос стварању бољег света. Верује да ће будуће генерације спознати само срећу и да неће пролазити кроз бол и патњу.

Доминантна осећања *Ex Ponta* су туга, потиштеност, страх. То потврђује и сам Андрић: *Зле мисли и црне слутње једног меланхолика имају своју страшну тачност па ма колико изгледале здраву човјеку апсурдне и нетачне; Они болују од хипертрофије душе* (Андрић, 2011, стр. 147). За себе сматра да је меланхолик и да је такав осуђен на питања која су окренута патњи и смрти. Андрић у *Ex Pontu* даје запис једне духовне одисеје и покушава да пронађе спас за своју душу. Постоји у делу стално обраћање души, он се моли се за њу и бодри је да не поклекне на путу искушења: *Храбра буди, душо, стрпљива у самоћи и стална у колебању страсти* (Андрић, 2011, стр. 166). Песник предосећа страдање и бол у души. Тада му једино преостаје да се моли:

Сањао сам да ме је задесило неко велико зло, неки бол душе, тешко страдање неко. Био сам беспомоћан и скрушено сам молио Бога да ми помогне, да пошаље мир и свјетло на моје путеве, да ме изведе и утеши (Андрић, 2011, стр. 168).

Бол остаје док човек живи, али оно што га тера да иде даље јесте мисао о души, која је једини светао предео у коме се рађа нада:

Ма шта чино, ја се бола свог ослободити не могу; ту нема бијега и нема повратка, јер он је увијек пода мном као бескрајни океан под уморном птицом. па ипак док ми траје даха, ја кравим ледено цвијеће на својим прозорима, јер имам душу која не може да не ишчекује (Андрић, 2011, стр. 166).

За Андрића живот је патња и трагедија којој се треба одупрети; у тренуцима највеће душевне кризе песник је проналазио излаз: *И тада када се је у кампању милиона једноличним минута без икакве наде и промене моја душа претварала се у пустињу која више не жедни (Андрић, 2011, стр. 130).* Његов живот је стална борба између материјалног и духовног, између тела и душе, у тој борби победу односи душа: *Дању док сунце влада, боре се у мени захтијеви тијела са истинама и завјетима душе; и душа је увијек побједница (Андрић, 2011, стр. 133).* Андрић верује у душу и у тренуцима највеће самоће и бола једино га одржава мисао да душу треба спасити. Она је апсолутни идеал који треба сачувати на овоме свету.

У *Немирима* место ће наћи и социјално-етички мотиви, тј. призори из друштвене стварности. Са личне трагедије песник прелази на колективну трагедију и угрожену егзистенцију. У том делу, како наводи Радован Вучковић, Андрић „песнички образлаже своје гледање на политичку ситуацију доба“ (Вучковић, 1974, стр. 130). Али још у *Ex Pontu* он описује људе свога времена, говорећи да је главно осећање које их води кроз живот страх: *Видио сам ја да је, у ова времена, главни и често једини покретач људског дјеловања страх, панички, неразумни, често посве безразложни, али истински и дубоки страх (Андрић, 2011, стр. 151).* Страх чини да људи постају зли и сурови, али и дарежљиви и добри. Он проузрокује све људске како моралне, тако и неморалне активности. Андрић се обраћа будућим генерацијама, јер зна да ће заборавити на којим темељима ће бити изграђен њихов свет. Кроз страдање и смрт тадашњих људи будуће генерације ће задобити слободу, на костима ће бити изграђен будући свет,

али они ће ту људску жртву заборавити, јер кад влада срећа, нема окретања прошлости:

Будући! Слободна дјецо; зоро ноћи наше, када се буду слободни и високи домови ваши оцртавали на истом небу; које је гледало патњу нашу спрам смрти, нико неће помишљати да ти моћни темељи почивају на нашим костима. Срећа је безбрижна и мисли напријед само (Андрић, 2011, стр. 136).

У збирци је уочљива присутност мотива који проговарају о последицама ратовања, ондашњој политици и социјалној неправди. Деца умиру од глади, нико не мисли на њих, али на страшном суду они који су довели до таквог стања, биће осуђени, а правда ће бити задовољена: *И страшна је помисао да ће можда једном та дјеца бити сабласни сведоци на неком страшном суду, где ће се боље гледати и праведније судити него у априлу године 1917.* (Андрић, 2011, стр. 209). У причи *Ноћ у возу* описаће своје другове, заробљенике који као и он осећају страх од онога што долази: *А када бих се окренуо: вагон је био таман, пун војника, оптерећених и зловољних мојих другова, уплашених или равнодушних* (Андрић, 2011, стр. 205). Мучна атмосфера и тама додатно је истакнута контрастирањем са сликама које се могу видети кроз прозор воза.

У причи *Изнад побједа* видимо Андрићев однос према рату. Први светски рат је код писаца који су покушали да уобличе своја ратна искуства међу бројним питањима наметнуло какав уметнички однос да успоставе према догађају који је био заједничка људска драма. Све победе извојеване за њега су пролазне; то нису победе већ порази и велике лажи, јер оно што остаје иза тих победа је само нападнени и понижен човек. Кроз рат се не може стићи до победе, из рата може изаћи само поражено човечанство:

Јер шта су друго данашње побједе, него сутрашњи порази? У очима човјека самца нема добивених ни изгубљених битака, него у свим ратовима једнако: добивеним као и изгубљеним, једно поражено човјечанство (Андрић, 2011, стр. 207).

Човечанство је поражено, ратови доносе глад, опустошене градове и смрт. Андрић пред очима има човека који је преживео страдање и, без обзира на све победе, он остаје напаћен и поражен. Лирски субјект у *Ex Pontu* говори и о патњи читавог човечанства и са њиме се поистовећује. „Излаз из тамничке депресије и ратног хаоса тражио је у себи, али и осећању солидарности с људима који око њега пате“ (Милановић, 1966, стр. 33).

Андрић осећа велику љубав према људима, највише боли трагедија невиних, оних који су тек закорачили у живот, а то су деца. Људском патњом у рату бави се прича *Деца*. За Радована Вучковића то је једна од најупечатљивијих слика која се не заснива „на филозофској дубини или емотивној снази унутрање исповести, већ на пластици слике што оштром визуелизацијом виђеног у репортерском облику предочава утисак“ (Вучковић, 1974. стр. 135). Кроз слику гладне деце Андрић нам осликава сву трагедију коју је рат донео:

*На измршлом тијелу и танким ногама изгледале су
његове главе страшиво велике и очи су им постајале старачке
тупе а лица мала, смежурана и лишајива као тупуни који зими
вену на рафовима* (Андрић, 2011, стр. 208).

Ова прича је литерарни протест против социјалне неправде и страдања невиних. Андрић осуђује лицемерство и социјалну неосетљивост богатих и оних који имају моћ.

Ex Ponto и *Немири* представљају књижевне записе у којима се могу пронаћи многи есхатолошки мотиви које Андрић уноси како под утицајем песничких школа, тако и под утицајем властите трагедије у току Првог светског рата. У делу преовлађује хришћански начин размишљања и неки есхатолошки мотиви: грех, жртва, праштање, чудо, трпљење, одрицање. Један од најзаступљенијих мотива је мотив смрти. Песник прихвата њен скори долазак, али настоји и да јој се дупре и да осмисли живот. На самом крају, у *Еплогу*, песник долази до спознаје свог властитог ја; он прихвата властиту стварност и слави живот. У *Еплогу* се води конверзација између Бога и човека. У животу земља је јака, небо вечно, љубав кратка, глад вечна, али поред свега тога Андрић одлучује да вреди живети, без обзира на све препреке и страдања. Човек се мири са

пролазношћу, мисли о смрти као делу живота, а очајање замењује нада. Суочен са својом смртношћу, човек, ослањајући се на своје способности, прихвата оно што је неминовно. Мислећи на Бога човек спасава своју душу; сједињујући љубав и веру човек схвата вредност живота.

5.6. Однос према историји и религији у поезији Милоша Црњанског

Милош Црњански је песник, романописац, драматург, есејиста, новинар, дипломата, у чијем се животу и књижевном делу осликавају сви немири и преображаји времена у којем је живео. Марко Недић закључује:

„Милош Црњански је са истом стваралачком страшћу писао и поезију и прозу, и песме и поеме, и приповетке и романе, и есеје и критике, и поетичке комедије и класичне драме, и краће путописне текстове и дуже путописне целине, али је истовремено знатно проширивао структуралне могућности готово сваког од помињаних књижевних облика и жанрова. Оно се најчешће кретало према међусобном потирању структуралних разлика између појединих књижевних облика“ (Недић, 2011, стр. 263).

Поезија Милоша Црњанског је потпуно особена и -нова, али иако на први поглед херметична и удаљена од стварности, она је прожета стварношћу и историјом и не може се разумети без контекста, тј. времена у којем је настала. Пишући о овоме, Новица Петковић истиче:

„Милоша Црњанског нећемо ваљано разумети ако га будемо посматрали изван књижевног развоја. Не само зато што, као и сваки други писац, зависи од њега. Него пре свега зато што је у преломном часу развоја српске књижевности отворио пут себи – тако рећи у самоме чину полемичког оспоравања традиционалних облика у стиху и прози – према ономе што је сматрао својим новим стилем“ (Петковић, 1996, стр. 9).

Изненадна вест о атентату у Сарајеву оставила је дубок траг на Црњанског. Као студента регрутовали су га и послали на фронт да се бори против Србије, а да га нико није питао шта жели. Сама помисао да је на супротној страни фронта, да

ратује против своје браће оставила је велике последице на њега. Страшни губици и страдања којима је био сведок пробудиће у њему разочараност и незадовољство које ће најбоље изразити у својој поезији.

У својим првим песмама пре почетка самог рата наговештава се будући песник који ће певати о смрти, гробљима, бесмислу живота, пролазности:

И видети да од цвета до цвета

И видети да од жене до жене

И видети да од бајке

И видети да од дана до дана

Узалуд смо ишли

(Црњански, 2013, стр. 90).

У току рата, 1917. и 1918. године, Црњански објављује антиратне песме које су изазвале полемике и наговестиле потпуно нове поетичке оквире, у којима ће се развијати авангардна књижевност послератног периода. Ове песме носе идеје о слому свих традиционалних вредности, бесмислу ратног страдања, али и осећање трагичне повезаности пре свега младе генерације, без обзира на страну у којој су учествовали.

Црњански се враћа из рата пун наде у нови живот и активно се укључује у књижевни живот. *Лирика Итаке* Милоша Црњанског појављује се 1919. године и једна је од првих збирки нове песничке генерације, која у себи носи мисао о страховима Првог светског рата. Истина о страдању народа у *Лирици Итаке* саопштава се параболом о древном античком јунаку који је након дугог и невољног лутања светом, изморен искушењима и жудњом, у повратку нашао разорен завичај и похаран дом. И дом Милоша Црњанског је уништен, у новоствореној домовини светиње су уништене, људи су уништени, свуда око себе види морално посрнуле људе који не маре за част и друге људе: *У кући ми је пијанка и блуд, а тужан је живот на свету свуд* (Црњански, 2013, стр. 9). За разлику од Одисеја кога је код куће чекала верна жена и син који покушава да сачува част породице, Милош Црњански у својој кући затиче блуд и пијанку, те се његова разочараност само увећава.

Лирика Итаке састоји се од три циклуса: *Видовданске песме*, *Нове сенке* и *Стихови улица*. У њима песник на основу сопственог искуства описује бесмисао рата и разочараност у ново доба. Црњански поводом песама *Лирика Итаке* даје и објашњење:

„Песме које су ушле у збирку *Лирика Итаке* песник је писао, и штампао, за време Првог светског рата, са пуним својим потписом, у униформи аустријског војника, и официра. Његова намера, тим песмама била је тада родољубива, политичка, анархична. Интенција, са штампањем тих песама данас, само је литерарна. Тројанске и микенске алузије у тим стиховима биле су хотимичне. Песник сматра, и дана, *Одисеју* за највећу поему човечанства, а повратак из рата за најтужнији доживљај човека“ (Црњански, 1966, стр. 103–104).

Песме из првог циклуса изазвале су највише негативних коментара због анархизма, дефетизма, националне демитологизације и, уопште, негативног става према прошлости и садашњости. У њој је „доследно изведена линија критичког родољубља исказаног посебним патосом и понекад конкретношћу“ (Вучковић, 2011, стр. 113). Друга два циклуса, иако и међу њима има бунтовних стихова, могу се, према једној од песама посвећеној Иви Андрићу, назвати етеричним. Те песме су језгро суматраизма Милоша Црњанског, у њима се отелотворују „идеје свејединства и братства предела и људи“ (Вучковић, 2011, стр. 113).

Његове песме неће бити одмах прихваћене. Неке од њих су матиране нејасним, стога је Богдан Поповић предлажио Милошу Црњанском да уз песму *Суматра* напише и објашњење песме, у којем ће појаснити своје схватање поезије и уметности. Прихвативши молбу, Милош Црњански пише *Објашњење Суматре* и тумачи нове експресионистичке и суматраистичке мисли. Тек након објашњења схвата се суштина саме песме и да је у њеној основи прича о повратнику из рата. Он детаљно описује повратак из рата возом преко Загреба и Фрушке горе до Новог Сада. Црњански указује како се стварају везе између наизглед неспојивих појмова, док приказом потиштености људи, разочараности ратних повратника, нереди и општег сивила упућује на закључак да *Суматра* представља песнички одраз дешавања у Првом светском рату. Светлана Велмар Јанковић сматра да

постоје две фазе у стваралаштву Милоша Црњанског после Првог светског рата. У првој се револт јавља као непосредна реакција на оно што се доживљава у рату; а у другој, када се рат завршио, мења се природа побуне и песник осећа потребу да релативизира све и да створи себи једно прибежиште и нешто што ће га успокојити (Велмар Јанковић, 1967, стр. 61). Песник прибежиште проналази у суматраизму и у делима која касније настају удаљава се од актуелних друштвених тема.

У књизи *Итака и коментари* Црњански подсећа на ратне околности, борбе и патње, што наговештава да песник управо у ратном блату, у рововима, на фронту, у лудилу мржње и убијања проналази инспирацију за њихов настанак. Његова лирика је отуда израз послератне духовне климе, разочарања и клонућа, суморно, болно, цинично, дефетистичко певање повратника из рата. *Објашњење Суматре* није само текст у коме објашњава настанак поменуте песме, кроз њега се открива читава поетика суматраизма и најновије уметности:

„Најновија уметност, а особито лирска поезија, претпоставља извесне нове, осетљивости. Они који не могу да дишу изван предратне, уметничке атмосфере, прилазе јој узалуд. Свуд се око нас осећа да су хиљаде и хиљаде прошле крај лешина, рушевина, и обишле свет, и вратиле се дома, тражећи мисли, законе и живот какви су били. Тражећи стару, навиклу, књижевност, познате, удобне сензације, протумачене мисли. Лирску поезију вечних, свакидашњих метафора, оно драго циле-миле стихова, сликова, хризантема, које су цветале у нашим недељним додацима. Али су дошле нове мисли, нови заноси, нови закони, нови морали! Може бити против нас, али против наших садржаја и интензија, узалуд“ (Црњански, 2010, стр. 245).

Нема сумње да мотивацију писца за такав приступ треба потражити у одлуци усамљеног и разочараног војника у ратној кланици да писањем успостави нови идентитет и да разбијеном и фрагментараном ратном аутобиографијом избрише границе између литерарне фикције и реалности, прозе и поезије, јаве и сна. Радивоје Микић оправдано тврди да „суматраизам има једну моћну подлогу која, сасвим сигурно, долази из историјске равни: он је средство којим се човек који 'пева после рата' брани од слика рата и њиховог тамног садржаја“ (Микић,

2004, стр. 151). Одбрана од ратне стварности и последица рата несумњиво је важан подстицај за писање у рату, које у тој трагичној ситуацији добија посебна значења. Суматраистичка надахнућа и писање пуно преплитања јаве и сна представљају за Црњанског текстуално уточиште од рата и начин да се бори против појава и свега оног што данас називамо ратни синдром. У коментарима *Лирике Итаке* Црњански пише:

„Хиљаде и хиљаде су прошле крај лешина, рушевина, и обишле свет и вратиле се дома, тражећи мисли, законе и живот какви су били. Тражећи стару навиклу књижевност, познате, удобне сензације, протумачене мисли. Лирску поезију вечних, свакидашњих метафора, оно драго циле-миле стихова, сликова, хризантема, које су цветале у нашим недељним додацима. Али су дошле нове, нови заноси, нови закони, нови морали!“ (Црњански, 1993, стр. 289)

Живот после преживљеног рата не може бити исти, као што ни уметност ни књижевност не могу бити исте. Зато Црњански, као један од смелијих међу новим писцима, одбацује каноне, законе и мисли. Раскида са формализмом нашег парнаса и симболизма, али одбацује националну етику и митове. Крвопролиће, бесмисленост људског страдања донело је велика разочарања у видовданске идеале. За родољубиву поезију нема места у његовом стваралаштву, јер не постоји оно што би се могло величати. Петров истиче: „Црњански је био жесток критичар српске родољубиве поезије империјалне и утопијске оријентације“ (Петров, 1997, стр. 129). Црњански пева пева речником нове генерације која жели све да сруши и да почне испочетка. Горан Радоњић, говорећи о антиратној тематици *Лирике Итаке*, истиче и њен моралистички аспект:

„Тематику Лирике Итаке можемо одредити не само као антиратну, него и као оспоравање великог наратива прогреса. Оспоравајући тај наратив, који је у основи званичне културе тог времена, и у оквиру тога одбацујући морал тог наратива, Црњански афирмише моралистички аспект поезије, јер једино она може учинити да, како се каже у Прологу душа нам значи један степен више“ (Радоњић, 2013, стр. 145).

Маска стварности у рату је скинута, све вредности су нестале. Све је уништено, разорен живот у завичају, угашено огњиште и порушен породични дом. Зато је поезија Црњанског била, како је приметио Зоран Мишић, „највиши уметнички израз послератне духовне климе разочарања и клонућа, безнадежног, нихилистичког непростајања на неподношљиве оквире грађанског морала“ (Мишић 1983, стр. 134). Свашта је доживео у рату. Херојство је бесмислено; новостворена домовина није донела спасење и једино што преостаје песнику је да запева:

*Ја видех Троју, и видех све.
Море, и обале где лотос зре,
И вратих се, блед и сам.
На Итаки ја бих да убијам,
Али кад се не сме
Бар да запевам
мало нове песме*
(Црњански, 2013, стр. 9).

Човек који је преживео рат је усамљен. Сви желе да забораве оно што се дешавало у току рата, он нема с ким да подели своју бол, али се зато кроз поезију исповеда и обраћа тужнима, тј. онима који не могу да пронађу мир и смисао у послератним околностима:

*У кући ми је пијанка, и блуд,
А тужан је живот на свету, свуд –
Изузев оптимисте!
Ја нисам певач проданих права,
Ни Ласкало отмених крава.
Ја певам тужнима:
Да туга од свега ослобођава*
(Црњански, 2013, стр. 9).

Својим стваралаштвом не жели никоме да се додвори, његова поезија нема пригодан карактер; он пева из душе за све сломљене и прегажене. Велибор Глигорић каже: „Црњански је више чуо срце човека и тада кад је његов песнички дух стремио непознатим даљинама“ (Глигорић, 1965, стр. 260). Песник не слави победе које су извојеване у рату, не слави задобијену слободу, јер слободе нема. Црњански пише о пролазности и даје похвалу свему тамном и трулежном. Око њега и у њему је сећање на рат и смрт.

*Расцветаше се гробља и планине,
Расуше ветри зоре по урвинама;
Ни мајке, ни дома, за нас нема,
Ни станка, ни деце.
Остаје нам једино крв
(Црњански, 2013, стр. 11).*

Човек који је преживео рат не проналази смисао живота. Свуда око њега осећа се смрт, он види гробља и крв. На крају *Здравице* дата је разорна и песимистична мисао у славу смрти:

*Да живи гробље! Једино лепо, чисто и верно.
Да живи камен и рушевине!
Проклето што цвета у висине.
Ми смо за смрт
(Црњански, 2013, стр. 13).*

Смрт је бекство из несавршеног света, она ослобађа, Зоран Константиновић закључује: „То је једна романтичарска, а често и стилизована смрт, једна смрт 'песничка', а не егзистенцијална, једна смрт која и ослобађа, и теши, а која не разара“ (Константиновић, 1983, стр. 369). Смрт је једина нада, све остало на овом свету растуђује песника. Он зна да ни закони, ни границе, ни растојања не могу да препрече пут суморној магли која се шири у свему што је људско. Све губи смисао, на крају је опет смрт, која се диже као грдна сенка једне лађе.

За Црњанског, свет који је видео и онај у којем живи је сав страشان и сав је од праха и пепела: *Још је весео народ један у крви, пепелу и праху* (Црњански, 2013, стр. 13). Али међу свим мотивима доминантан је мотив смрти. Он пева о крају, о смрти, о пролазности. У песми *Здравица* песник ће узвикнути *ми смо за смрт* (Црњански 2013, стр. 13), сличну мисао поновиће и у *Оди вешалима: Још нас има што волимо смрт* (Црњански, 2013, стр. 17). У *Серенати* песник предосећа близину смрти: нема непосредне слике рата; поготову нема драстичних слика умирућих рањеника, али има снажног осећања блиске смрти:

*Умрећу, па кад се зажелиш мене,
Не вичи име моје у смирај дана.
Слушај ветар са лишћа светог, жутог
(Црњански, 2013, стр. 31).*

Не постоји код песника страх од смрти, она је једино извесно што га очекује, те је мирно прихвата. Оно од чега стрепи је сазнање да су свуда у свету присутни само бол и патња и да је живот на читавом свету тужан. Код Црњанског повратник из рата није митски јунак у митском свету, који се враћа како би поново успоставио ред, него појединац, немоћан, који пева да туга од свега ослобађава. Али његова душа усмерена је ка небу, она је оно што треба сачувати и спасити у овом свету:

*Али: или нам живот нешто ново носи.
И душа нам значи један степен више,
Небу, што високо, звездано мирише,
Ил` нека и нас, и песме, и Итаку, и све,
ђаво носи (Црњански, 2013, стр. 10).*

Светлана Велмар Јанковић анализирајући *Химну* пише да се у њој негирају све „оне вредности које су основ човековог постојања у друштву, вредности што су их успоставили религија и митологија, традиција и историја. Друго, успостављају се оне вредности које су у вредносном систему који се руши означавале невредности или антивредности. Треће, нова значења што се дају

невредностима да би постале вредности, различита су и углавном парадоксална“ (Велмар Јанковић, 2005, стр. 16).

Бунтован став Милоша Црњанског и негирање свих вредности је став човека који је ратовао док му је душа умирала, јер је ратовао на страни непријатеља своје земље. Његова домовина након рата тежи идеалима за које Црњански још тада види да су погрешни, а народ нико не пита шта жели. Они су се борили, они су ратовали, а сада немају никаква права. Не односи се Црњански негативно само према времену у којем живи, већ и према прошлости и према историјском и културном наслеђу.

Црњански на први поглед негира видовданску етику, међутим, он негира онај сјај и моћ који се често истичу. Велибор Глигорић каже: „Он је устајао против видовданских светиња, но дубоко у њему живеле су јаке традиционалне везе са Видовданом“ (Глигорић, 1965, стр. 271).

Он не верује у моћнике, у Душаново царство, али верује у народ. Морална начела српског народа кроз векове су остала иста: јуначка смрт, смрт у јуришу за слободу су у основи живота српског народа. Када је народ у питању, и српски јунаци на Видовдан 1389. године кренули су у бој знајући да ће умрети, али важнија им је била слобода и светла будућност. И народ XX века не трпи стеге, већ се бори и свесно страда. Кнез Лазар свесно одлази у смрт, мислећи на будућност свих нас; пред сам почетак рата припадници Младе Босне и Гаврило Принцип супротстављају се непријатељу не мислећи само на себе, већ на спасење свих нас.

Наслов *Видовданске песме* не односи се на Косовску битку него на Сарајевски атентат, изведен на Видовдан 1914. године. Први догађај оставио је велики траг у српској историји и савременици Милоша Црњанског позивају се на њега, нарочито у родољубивој поезији. С друге стране, Сарајевски атентат десио се на исти дан и био је повод за почетак Првог светског рата, још једног великог страдања у српској историји. Други догађај урезан је у душу и живот Милоша Црњанског. Уместо да похађа универзитет, морао је да обуче униформу и крене у рат. Прошлост је лаж, садашњост и народ који је кренуо у рат су славни јунаци којима треба да се диже храм и да се певају песме.

Мој народ није стег царски што се вије,

Него мајка обешчаићена.

Зној и сиротиња и мржња што тиња

У стиду згаришта и стена (Црњански, 2013, стр. 20).

Јован Деретић поводом *Видовданских песама* у својој *Историји српске књижевности* закључује: „*Видовданске песме* представљају обрачун с националном прошлошћу и традицијом. У њима је присутна скривена полемика с дотадашњом патриотском поезијом, нарочито оном од пре рата, поезијом Дучића, Ракића и Бојића и њеном помпезном сликом сјаја нашег средњег века“ (Деретић, 2007, стр. 1058).

Средњовековно наслеђе у стиховима *Лирике Итаке* није искључиво негативно конотирано. Песма *Наша елегија* опева однос песничког субјекта према добу које је наступило по завршетку Првог светског рата, тачније, пружа слику повратника из рата у културу и друштво у име ког је страдао и убијао, а које се након рата показало потпуно индиферентно према њему. Војници су одбачени и заборављени у послератном друштву. Кроз поступке друштва открива се његова поквареност. Народ је схватио да је борба за националне интересе била лаж. Ново доба ништа добро није донело. Национални јунаци би се постидели када би видели стање у којем се налази њихов народ: *Марко се гади буђења и зоре, гробови ћуте, не зборе. У небо диже нас презрив осмех робља* (Црњански, 2013, стр. 16). Марко је згрожен над садашњицом, док покојници, чини се ужаснути, *ћуте, не зборе*. Једнако строг је и према садашњости. Југославију назива Итаком где је пијанка и блуд, где као да неки незвани просци троше народни иметак.

Српски народ је кроз векове остао несаломив и спреман да се бори за своју слободу, без обзира на цену коју треба да плати. У том несаломивом духу Црњански види посебну лепоту. Све на свету је видео, све је доживео, али никада не жели да види како његов народ понизно пред другима клечи – ако до тога дође, он неће више бити син тог народа. Народ не пристаје да буде слуга, већ је неустрашив и спреман да страда.

Тебе о роде јер весео мреш,

А смрт је само част,

Гусле не дају да за живот зреш,

За служинску почаст. (Црњански, 2013, стр. 21).

Црњански дубоко осећа националну трагедију, он пева не само о свом доживљају света и свега онога што је преживео већ и о страдању једног народа и осећа колико је рат уништио његов народ:

*Мој народ није стег царски што се вије,
него мајка обешчашћена.
Зној и сиротиња и мржња што тиња
у стиду згаришта и стена* (Црњански, 2013, стр. 20) .

У *Оди вешалима* народ не пристаје да се повинује, већ се стално буну, спреман да у тој побуни и погине: *Још нас има што волимо смрт и на вама висити од стида* (Црњански, 2013, стр. 17). Спремни су да се одрекну животних радости: *Још је весео народ један у крви, пепелу и праху* (Црњански, 2013, стр. 13), али не и да се повинују; спремни су да пате и страдају, али не и да погну главу.

Човек новог доба ништа не жели, никакве почасти и славу. Он је разочаран, али не у борбу и страдање, већ у живот и стање након рата. И у песми *Вечни слуга* критички се опева послератно доба и друштво. Борили су се, али њихови идеали су изневерени. Дали су своје животе, али нису добили бољи живот. Војници су уморни и разочарани, а појединци уживају у слави и сјају.

*Обесиће одоре шарене
И ноге и руке војника,
А рушевине и обешчашћене жене,
Гледаће само са слика.
Ах, све је то лепри шарених тица,
Победe горка сласт.
Отаџбина је пијана улица,
А очинство прљава страст*
(Црњански, 2013, стр. 24).

Војнике прати заборав, нова страдања, понижење и беда; тријумф и сјај присвајају моћници који не маре за част. Све после рата је лажни сјај:

*Смех се заори да све доврши,
Срам се крије иза гробног плата.
А посао слуге даље да врши,
За свачију блудницу, и скота,
Бог оставља у ритама част
(Црњански, 2013, стр. 24).*

Част и остале вредности за које су мислили да се боре су нестале. Они који су приграбили власт заборављају на све што је било у рату, на све људе који су преживели рат и страхоте; све почасту у славу страдалих су лаж. Аврамовић бележи: „Употреба силе је легитимна у одбрани националне слободе од страног завојевача, али је нелегитимна у условима унутрашње политичке борбе. Убеђивање маса, јавни захтеви, реторичка вештина – то су основна средства политичке делатности“ (Аврамовић, 2010, стр. 23).

Црњански не верује ни у једну идеологију. Он осећа дубоко разочарање у третирању дојучерашњих војника, они су постали само средство за стицање личног циља. *Куга* је песма која не припада *Лирици Итаке*, али ставови су исти као и у осталим песмама:

*Укус се мења, укус се мења:
само су хуље све исти.
Хиљаде година вуку нас за нос,
песници, месије, цареви и комунисти
(Црњански, 2013, стр. 98).*

Песник не види разлог величању победа, увек ће бити страдања како у прошлости, тако и у будућности. Историја се понавља са ратом се страдања не завршавају:

*Оплакали сте рат
и мислили: сад је крај.
О мученици, Вешала расту више
Него син, жена и брат И верна су у бескрај
(Црњански, 2013, стр. 24) .*

И у поезији и прози човек Милоша Црњанског је усамљен, осећа се изоловано и усамљено међу људима. За Црњанског велики рат је преврат у сваком смислу: „Научили смо да пијемо живот дубље но икад откад свет постоји. Ништа нема смисла, све је пропало у ове три године“ (Црњански, 1921а, стр. 29). Ништа није исто као пре рата, па ни поезија, али једино што може помоћи човеку јесте стварање:

*Али: или нам живот нешто ново носи,
А душа нам значи једанс тепен више,
Небу, што високо, звездано, мирише
Ил` нек и нас, и песме, и Итаку, и све,
Ђаво носи* (Црњански, 2013, стр. 10).

Песник осећа да треба кренути даље. Човек поништава себе као хумано биће у рату, после рата не може да заборави тај осећај; једино што му преостаје је стварање. Оно што је остало од живота жели да посвети стварању које ће га извући из постојећег стања. На основу тога долазимо до чињенице да и код Црњанског постоји спасење, али оно није хришћанско. У *Лирици Итаке* отвара се могућност спасења у оквиру језика. То је она могућност спасења коју открива Данило Киш читајући „заумну“ поруку, скривену метафоричку вредност уписану у завршној строфи песме *Серената*:

*Но само јабланови вити
И борови пусти поносити.
Но само јабланови вити
И борови пусти поносити*
(Црњански, 2013, стр. 31).

Уместо хришћанског, ту је дискретно назначено ренесансно откупљење кроз љубав која следи након ратног пакла. То оптимистичко „не може да се изговори јасно и гласно у срцу пакла, па се понавља као да се ослушкује, као да у тој репетицији, у том одјеку, остаје сва њена неисказаност; далек одјек смисла који прераста у слутњу; у музику“ (Киш, 2003, стр. 13). Он се утапа у

нематеријално и у њему проналази излаз, али према властитој егзистенцији, „према телесном, животу, људскости, самом постојању“ (Раичевић 2005, стр. 114) он осећа презир и одбацује га.

Потрага за утехом наставља се и у *Суматри*. Миливој Ненин сматра да се суматраизам „овде указује као нова религија, као нешто за шта се човек хвата да би преживео“ (Ненин 2013, стр. 30). Суматраизам је излазак из меланхолије, утопија љубави и лепоте. А лепота је, према завршним речима у есеју о Оскару Вајлду, „једино против чега ни време ништа не може. Философије се расипају као песак, једна вера пролази за другом, али је лепота радост за сва времена и својина вечности“ (Црњански, 1999, стр. 248).

Црњански у поезији покушава да се суочи са прошлошћу и да пронађе спас. Пре свега, суочава се са сопственом прошлошћу и трауматичним искуством Првог светског рата. С друге стране, суочава се са наслеђеним вредностима и идеалима који припадају заједници у којој је. И поред универзално-митских асоцијација, *Лирика Итаке* је, међутим, превасходно и првенствено певање о нашим, домаћим контроверзама и различитостима, о нашој прошлости, али и садашњости. Трауматично искуство никада неће нестати из његове душе. У поезији напушта „терен историјског и критички јасно дефинисаног револта против рата и са Суматром и Стражиловом преокупира се доживљајем природе и космоса“ (Вучковић, 2011, стр. 138). Смисао живота и постојања тражиће у свим својим делима, сви његови јунаци трагаће за својом звездом. Своју звезду Милош Црњански ће пронаћи у Београду:

*Ти, међутим, сјаш, и сад, кроз сан мој тавни,
кроз безброј суза наших, вечан, у мрак, и прах.
Крв твоја ко роса пала је на равни,
ко некад, да хлади толиких самртнички дах.
Грлим још једном, на Твој камен стрми,
и Тебе, и Саву, и Твој Дунав тром.
Сунце се рађа у мом сну. Сини! Севни! Загрми!
Име Твоје, као из ведрога неба гром.
А кад и мени одбије час стари сахат Твој,
то име ће бити последњи шапат мој*
(Црњански, 2013, стр. 145).

Београд пркоси пролазности којом је испуњен људски живот. Величајући град и његову вечност, песник и стварање уздиже на пиједестал непролазних вредности. Књижевно стварање пркоси ништавилу и времену, оно вечно траје, отуда је у њему и спасење.

5.7. Душан Васиљев и ратни трагизам

Душан Васиљев је свој кратки живот проживео на крају епохе која је донела дотад незабележено искуство глобалне катастрофе у Великом рату. Та катастрофа је животно и стваралачки обележила многе писце који су живели и стварали у том периоду. Један од писаца на кога је рат посебно утицао био је, свакако, Душан Васиљев. Разочаран свим оним што је видео и доживео, песник тражи смисао у послератној стварности, али га не проналази. У песми *Човек нева после рата* изразиће сву тугу, бол, горчину, ужас и очај који се после рата увукао у срца и душе људи. Она је најизразитија побуна против рата. Гојко Тешић сматра да је она „као песма/манифест, као песма/документ о оној поетској генерацији која је прошла кроз ратну апокалипсу: кроз крв, клања, кроз пакао у коме су све људске вредности поништене, понижене, проказане, кроз разочарања, дакле, кроз нихилизам/ништавило“ (Тешић, 2009, стр. 229).

Песму пуну бола и очаја могао је да напише само песник који је непосредно доживео ратна страдања. Као Црњански, и Васиљев је био војник у аустроугарској војсци. Време проведено у рату дубоко и трајно је обележило његов поглед на свет. Живео је сећајући се страдања, почињених грехова, туге и бола; живео је без икакве наде, без душе, ишчекујући само тренутак када ће наступити смрт. Извојеване победе биле су само маска, оне су донеле нешто много горе него што је сам рат – разочаране људе који су схватили да су били, према Живану Милисавцу, само играчке у рукама моћника:

„Из те борбе песника са визијама рата које су га опседале као утваре почело је да се рађа, међутим, сазнање да рат није општи и за све и да је он донео некима, једном мањем броју, остварење њихових тежњи и планова. А

масе народне, свих народа на свету, које су стварно носиле рат на својим плећима и уз то веровале да заиста стварају основе за лепшу и срећнију будућност, нису биле ништа друго — то је Васиљев врло брзо осетио — до играчка у нечијим рукама“ (Милисавац, 1952, стр. 75–76).

Ратно искуство је људе променило. У само једном тренутку од наивне деце која верују у живот постали су људи седе косе без вере и наде у спасење. Александар Пејовић закључује: „Пишући о себи, он је, у ствари, писао о хиљадама младих људи који су гурнути у ратна клања, а да ни сами нису знали зашто. Око њих се затворио круг трагичне судбине: било је свеједно да ли су налазили смрт као победници или поражени“ (Пејовић, 1976, стр. 11). Када су одлазили у рат, веровали су у победе и бољи живот, али време је показало да је рат био њихов корак уназад:

*Ми смо мислили да напред идемо,
А сваки наш корак био је повратак*
(Васиљев, 1932, стр. 71).

Када се вратио са бојишта, Васиљев се посветио писању књижевних дела. Ипак, за живота није објавио збирку, смрт о којој је толико писао успела је да га заустави. Прва збирка појавила се после његове смрти у издању СКЗ. Упркос томе, Васиљев ће постати један од најзначајнијих писаца послератне књижевности, који ће у књижевној историји бити означен као песник пораза и побуне. Кроз његову поезију проговара колектив који је унижен у рату.

Васиљев има потребу да каже не само своје већ и мишљење колектива о свету којем припада, али и да се обрати човеку који је дозволио да такав свет постоји. Кроз његове песме проговориће искуство читавог колектива и свих оних који су страдали у рату. Страдање људи око њега будиће у њему осећање стида, јер не може ништа да уради како би им помогао. Осећа стид што је жив:

*И пред очи не могућ мрак заборава стрти,
Јер један тмуран акорд из јама*

Јецаше, и од срама

Запловио сам таласом смрти

(Васиљев, 1932, стр. 29).

Суочен са екстремним облицима културе и историје, на које је као сензибилан и млад човек настојао да одговори, његова поезија носиће доминантан песимистички поглед на свет. Болест душе и тела утицаће на теме о којима ће писати, а писаће их у екстази и ишчекивању смрти. Душан Васиљев пева о обогаленим телима, крви, болницама, гробљу, дехуманизованим призорима и питањима о смислу бивствовања и певања након ратних страхаота: *Страшно је: место тела, само кости, кости, кости* (Васиљев, 1932, стр. 29). Рат је преживео, али разочарање у све оно што је рат донео никако није могао да заборави, зато његова поезија носи у себи дух разочарања. Милан Богдановић записује да Васиљев у себи носи и побуну и разочарање: „Револуционарни полет који је био захватио младе духове и манифестовао се видно и у поезији и у другим омладинским преокупацијама, брзо је замењен једном горчином и општом разбољеношћу“ (Богдановић, 1962, стр. 113–114). Песник се пита да ли да се преда тим осећањима или да настави даље животну борбу:

Да ли да падам, лутам, плачем?

Или да умрем у мукама најгорим?

Да се предам на милост јачем,

Или да се до краја борим?

(Васиљев, 1932, стр. 43).

Повратак из рата не доноси спас и жељену утеху и не може да залечи ратне ране. Трауме које носи из рата допуњују се новим траумама због неразумевања оних којима се враћа. Његове трауме се најчешће доживљавају као непотребне за животну заједницу. Они више не говоре истим језиком; гдегод се окрене, наилази на сажаљење:

Ми дрхћемо од ужаса,

*Јер и у оркану студи,
И у борбама груди
за нас само осмех сажаљења зре
(Васиљев, 1932, стр. 71).*

Повратници суграђане подсећају на то горко искуство које желе да забораве, за њих је рат нешто што је прошло. Васиљев постаје гласноговорник свих оних унижених у рату и свој глас изједначава са говором колектива изражавајући се у првом лицу множине:

*Истину свету и праву
сахранили смо и по стоти пут,
и предали смо Забраву
оно што је било
(Васиљев, 1932, стр. 67).*

Зато повратник доживљава ту нову ситуацију у којој се нашао као безизлазну и не проналази утеху. Једино што му преостаје јесте посвећеност трауматичном сећању и да се никада не угаси сећање на жртве. Кроз сећање он се бори против рата и не прихвата послератну стварност. У његовој поезији изражен је јак дефетистички став како према рату, тако и према новоствореној држави:

*Одродили смо се од родних груди,
И наши су проклети дани;
Тмурно тонемо у поноре блуда,
О, ми, Прогнани, Прогнани!
(Васиљев, 1932, стр. 73).*

Васиљев је апсурдности ратовања пришао са становишта сведока ратних катастрофа и последица које су пратиле преживеле годинама касније. Он, по тврђењу српског писца и књижевног критичара међуратног периода, Милана Богдановића, „није успео да оствари дистанцу између свог песничког и оног Ја које је проживело исцрпан период рата и на тај начин својој поезији да израз

чистијег, спиритуалнијег осећаја, но, можда баш зато, његове песме одишу јединственим жаром који само сурова реалност живота може у потпуности пружити књижевном делу“ (Богдановић, 1929, стр. 580). Васиљев пак рату не прилази као пуком историјском и друштвеном догађају, већ он рат види као оквир у којем се испољава сва контроверзност и трагичност људске природе. Живан Милисавац каже:

„Он и пре одласка у рат схвата да се рат без обзира на страхоте којима су људи изложени док траје грмљавина топова, не води у интересу човечанства, него једнога малог његовог слоја, експлоататорског, и да милионима људи он доноси беду и пропаст“ (Милисавац, 1952, стр. 59).

Поезију Душана Васиљева не треба тумачити као пуку реакцију на Први светски рат, она је у својим слутњама и експресивним сликама много више од тога. Он поставља питање човека и његовог односа према свету након рата:

Питања се роје, роје,

А око њих спуштених глава стоје

Моје немоћне очајничке мисли (Васиљев, 1932, стр. 44).

Рат је прошао, али његове последице остају, човек остаје без наде и оријентира за будућност, а душа остаје суморно пуста. Радован Вучковић каже: „Поетска визија Душана Васиљева постаје опис трагичног путовања у ратном хаосу и страдање у колибама смрти без наде на излаз“ (Вучковић, 2011, стр. 130). Васиљев доживљава рат као рушење дотадашњег света, које означава и крај представа о том свету. Човек се изгубио и уништио све оно свето у себи и око себе. Човек је заборавио да буде слободан, заборавио је на своје творачке моћи, већ се потчињава оној нижој сили која влада масом, подражавајући њене тежње да би опстао. Мотиви рата неизбежни су у свакој песми будући да је извор његовог певања лично трауматично искуство које се није дало заменити нити пригушити. Рат је уништио све, па и оно мало живота што је остало у људима, то су само сенке које живе од данас до сутра:

*Облак се надвија ко пијан месец
Над коље у небо убодено,
И тече црвена крв реком.
И путеви су у магле уткани
Што су легле по дрвећу.
Осећамо да по кућама нашим
сенке костура шећу*
(Васиљев, 1932, стр. 4).

На том путу изгубљености човек постаје узрочник ратне апокалипсе. Васиљев сведочи о ратном злу и указује на размере људског страдања. Ниједан наш песник није успео да на тако упечатљив начин опише то болесно жуто, суморно сивило и крваво црnilо ратних призора и човековог страдања. Радомир Константиновић за поетску слику песама Душана Васиљева каже:

„Слика Васиљева је метафорички згуснута, али веома ретко је та згуснутост сасвим затворена и тамна; она оставља утисак једне мутнине, једне неодређености у коју пада свет, осуђен на блудњу, као у млеко магле која раствара чврстину облика и чини да све оставља утисак једног пловљења, у пометености, у тој магли“ (Константиновић, 1983, стр. 188).

Патње и страдање човека не могу да се забораве. Дегенерација модерног човека је превелика, напустио је веру и бесциљно лута по свету тражећи оазу смисла у бескрајној пустињи коју је оставио рат за собом. Човек, поражен, у себи носи грех који га је удаљио од своје суштинске природе и мисије. Ти тамни наговештаји људског греха свугде су посејани по песмама овог песника, где нам се судба лије од греха, неверства, срама. Колико год парадоксално изгледало, песник на посебан начин следи хришћанске обрасце, преобликујући их и стављајући у средиште људску голготу, људску свету жртву. Човек је биће које је створено да ствара највећа дела, али и да разара свет и чини највећа зла. У рату се открива она његова тамна страна и он тако постаје жртва својих поступака:

*Јесте, клао сам.
Ал` то је била врлина,*

И сви су људи клали:

Брата брат; ћерка матер и отац сина

(Васиљев, 1932, стр. 65).

Рат је показао његово друго лице, које употпуњује слику о њему. У свим његовим песмама осећа се постапокалиптични говор епохе која је успела да сахрани генерације и генерације, као и огроман стид због пораза и греха унутар човековог бића. Љубомир Симовић запажа да је:

„Обиљем идеја, изворношћу и дубином сазнања, осећањем за социјалне, психолошке и моралне садржаје опште и личне драме, Васиљев је много више него само песник рата, како га критика најчешће, једнострано, представља. Тематским распоном своје поезије, ширином интересовања, храброшћу у самоиспитивању, па и дубином сазнања, он надмашује многе песнике свога времена“ (Симовић, 1991, стр. 171–172).

Васиљев као да предосећа властиту смрт; симболички представља читаву једну генерацију уметничких стваралаца, која постаје свесна сопствене безначајности и немогућности да нешто учини наспрам катастрофе која се десила у Великом рату.

Да тражим смисла у лету птица

Ил` у кретњи плавих облака?

У утварама ноћних грозница?

У трептању сунчаних зрака?

(Васиљев, 1932, стр. 44).

Нема наде, а нема ни заваравања о томе како Васиљев доживљава себе и свој савременике. Они као актери ратног дешавања не склапају очи пред сопственим пропустима и неделима, напротив, они их отворено признају. Човек се код Васиљева погнуте главе враћа из рата, али свесно признаје све оно што је радио:

*Звона звоне,
И у мору мојих греха
Моја црна мајка тоне*
(Васиљев, 1932, стр. 88).

Очај и крик који се осећају у стиховима војвођанског песника оличење су страха јединке која се нашла на крацима урушеног света, загледана у празно небо и земљу препуну страдања. Песник велича смрт и пропадање, пита куда да крене, да ли постоји нада или му једино преостаје да умре у мукама најгорим:

*Да ли да падам, лутам, плачем?
Или да умрем у мукама најгорим?
Да се предам на милост јачем
Или да се до краја борим?*
(Васиљев, 1932, стр. 43)

У рату, док човек око себе виђа свакодневно страдање, почиње другачије да доживљава смрт. О томе говори Едгар Морен: „Ратно стање изазива општу промену у свести о смрти. Та промена утолико је већа онда када се либералне мирнодопске структуре преобразе у ратне структуре” (Морен 1981, стр. 45). Човек који се вратио из рата је као костур који се шета по кући. Смрт је никад ближа и постоји могућност да умре већ сутра, од чега је само горе болно умирање. Смрт чека сваког човека, а она ће у есхатолошком духу бити подмукла и врела:

*Умрећемо и ми, сутра,
или нешто касније,
смрћу, врелом, подмуклом*
(Васиљев, 1932, стр. 33).

Мада биографизам најчешће није најсрећнији пут којим би се тумачила поетика једног писца, не можемо избећи чињеницу коју нам видик намеће: стихови о болести и смрти логични су наговештаји сопственог краја. Песник осећа да је смрт ту и да је не може избећи:

*И пред очи не могох мрак заборави стрти,
Јер један тмуран акорд из јама
Језаће и од срама
Запловио сам таласом смрти
(Васиљев 1932, стр. 29).*

У том контексту песма *Гроб на северу* може се тумачити као тестамент, последња жеља и опроштај песника који полази у смрт. У песми *Сутон* смрт је ту и она је брза и неслућена: *Нема су поља преорана, и све на њима вене и стрепи у дивљем страху од смрти брзе, неслућене* (Васиљев, 1932, стр. 10). Смрт је једина извесност која нас чека, зато човек не треба у тим тренуцима да мисли о животу, јер живот пролази:

*Немој тада да мислиш о животу,
Који је сваким даном плићи
И већ скоро сасвим прои`о
(Васиљев 1932, стр. 92).*

Песник је свестан пролазности живота и свега што на овом свету постоји, тако у песми *Јесен* каже: *И све што је живо љуби се и прашта, јер зна да мрети мора.* (Васиљев, 1932, стр. 8). Песник се пита где су нестали срећни дани:

*Ох, срећни дани где су,
Кад је у црно одевена,
Слушала свету мису,
Слушала свету мису....
Прохујали су!...
(Васиљев 1932, стр. 17).*

Све пролази, и срећа и туга, човек сваког дана осећа да се у његовом срцу *кида по једна танка златна жица*. Смрт је блудница која човеку дане краде и дах из груди отима:

*Смрт, та вечно жељна блудница,
Сваки ми дан украде
Од крви једну кап,
И један ми дах из груди отме.....*
(Васиљев 1932, стр. 89)

Људска немоћ да се одупре се прихвата као нешто што долази од самог човека. Основно откриће Васиљева јесте откриће овог рушења; једино што остаје јесте јаук угроженог човека. Он је човек глади и разарања, човек без снова, човек који је остао без оног најсветијег, а то је душа: *И људе које на путу срећем питам за моју одбеглу душу* (Васиљев, 1932, стр. 54). Његова душа је празна и проклета:

*О, и у сновима помамних бура,
У мраку душа наших проклетих,
Тако је мало среће,
И светлих сунчаних дана*
(Васиљев, 1932, стр. 25).

У *Мојој песми* он се јада јер је његова душа пуна сени:

*Ја сам јединац крвавих зора
Моја је душа пуна сени
И лице црних, дубоких бора*
(Васиљев, 1932, стр. 77).

Човек који је преживео црвене године клања нема више снова. Изгледа само да се у његовој души поново може успоставити равнотежа између стварног и просањаног. Али то само тако изгледа. Као на платну експресионисте, заустављени покрет и материјални детаљ су симболи уништених бића и ствари у свету суровог безнађа. Једино што му је остало је природа и крај у коме живи:

*Најпосле, мени и сада је добро.
Душе, истина, немам;
Ал` имам бескрајно банатско поље*

*Где роди злато, страст и песма;
Где сунце све грехе спржи,
И сви останемо увек чисти*
(Васиљев, 1932, стр. 54).

Песнички опус Душана Васиљева је говор егзистенцијалне патње, која проистиче из немогућности песника да изађе на крај са властитом прошлoшћу. Песник не може да преболи и да умири своју прошлост, душа остаје вечно повређена, као што ни прошлост не може да се избрише. Васиљев, заправо, открива тамним нихилистичким тоновима трагични лик послератне стварности и човека као носиоца разградње најсветијих животних облика. Песник не проналази излаз у том бољем свету, јер оно што види јесте духовно пустошење после рата, тај нови поредак нема разумевања за духовне садржаје:

*Ни са облака нема спаса,
Ни у срцима људи;
Ми дршћемо од ужаса*
(Васиљев, 1932, стр. 71).

Нада не постоји, све је нестало у вихору рата, живи се само дан за даном, немо и са тугом:

*И немо, без наде,
Са тугом истераног скота,
Пролазим кроз сиве,
Покисле сокаке
И празне станице живота*
(Васиљев, 1932, стр. 64).

Савремени човек не осећа потребу за покајањем што је газио крв до колена и преживео црвене године клања, већ истиче да му није жао због тога, јер га је управо то искуство довело до сазнања и спознаје сопствене судбине и сопствене пропасти:

*Није ми жао што сам газио у крви до колена
И преживео црвене године Клања,
Ради овог светог Сазнања
Што ми је донело пропаст
(Васиљев, 1932, стр. 53).*

Ратна атмосфера, страдање, смрт, мучења мењају људску свест, праве вредности се губе, човек открива ону страну која вода ка деструкцији, и то пре свега моралној. Песник је свестан да се оним што је чинио у рату дубоко огрешио, осећа се срамно, али без потребе за покајањем и тражењем опроштаја:

*Зар и ја да се кајем?
Моји образи нису румени;
Очи моје смрти су жудне,
И тога, да још једном само
Виде клонуло сунце,
Пасте за облаке тихе и доброћудне
(Васиљев, 1932, стр. 65).*

Чекање на спасење властитог света за Васиљева није имало смисла јер *видик нам је сив од жица, и небо је сиво, и душа је сива, у валу смрти, тифуса, падавица.* (Васиљев, 1932, стр. 32). Смрт прети са свих страна, сама помисао на преживљено искуство ствара ограде које не могу да се прескоче. Драгана Вујаковић закључује: „Жице управо симболишу духовну спутаност и безнадност живота, сивило које испуњава све његове видике” (Вујаковић, 2009, стр. 172) Човек је изгубио идеју како треба живети. За њега човеков пут је оголела стаза, на којој нема ничег новог. Поглед Душана Васиљева је песимистички, за њега ће Јован Зивлак рећи да: „Можда ниједан песник у српској поезији није тако снажно и доследно изразио такав антиутопистички и страсни крик пред празнином људске авантуре у трагању за смислом” (Зивлак, 2000. стр. 145). Васиљева вера је празна, његов поглед је поглед бића баченог у сурови историјски људски свет, у хладни космос:

*Све што је живо,
Прећутно, без глада,
Паиће у сутон смрт;
Нема спаса, нема спаса
(Васиљев, 1932, стр. 70).*

Нада у превазилежење песимизма не постоји. Код њега нема вере у чудо спасења. Он види катастрофу и пораз, али не и начин да се изађе из таквог света. Човек је осуђен на лутање, на страх, на беду, на ништавило. Код Васиљева човек је поражен, он носи у својој авантури бесповратни грех који га је удаљио од његове суштинске природе и мисије. Човек је залутао, морално посрнуо и у тој изгубљености он тоне у општу катаклизму:

*Људи су у нама дубоко, дубоко скривени,
И не могу,
Не могу
Не могу да се врате
(Васиљев, 1932, стр. 32).*

Спасење човеку не долази ниоткуда. Остају само очај и плач:

*Кроз густу јутарњу маглу
И беле таласе плача,
Моје срце очајно корача
(Васиљев, 1932, стр. 63).*

Пред њима нема ничега, једино бол и плач над уништеном душом у којој нема наде.

*Ох, ми, крвници свакој идеји,
Покаткад само над својим душама,
Да нико не зна плачемо
(Васиљев, 1932, стр. 73).*

Ова осећања заувек су обележила живот и поезику Душана Васиљева, а настала су као последица ратних дана и послератног разочарања у новонастало друштво, структуру и организацију. Прошлост за субјекта није битна, он осећа трагичну неспојивост са наслеђем. Њега занима трауматични тренутак катастрофе која се збива пред његовим очима. Живот јесте пакао испуњен болом. Рат који је довео до кризе морала, кризе вредности и кризе живота није понудио излаз, није изнедрио спасоносне идеје, само победнике и поражене, на папиру. Све што песнику остаје изнето је у неколико једноставних стихова и једноставних жеља с краја песме *Човек пева после рата: И ја не тражим плена: ох, дајте мени само мало зрака и мало беле јутарње росе – остало вам на част!* (Васиљев, 1932, стр. 52) У песмама *Човек пева после рата* и *Плач матере човекове* наглашен је дух побуне и дух пораза, апокалиптична слика света, рушење идола. Човек, као распети Христос, у потрази је за спасењем, за новом земљом, за новом душом, у потрази за неслуженом слободом и вером која ће га спасити од света без снова и без зрака.

5.8. Слика Албанске голготе у поезији Растка Петровића

Још један песник послератне књижевности који је преживео сву страхоту ратовања и прелазак преко Албаније јесте Растко Петровић. Балкански ратови и Први светски рат утицаће на животни пут Растка Петровића, али и на његово књижевно стваралаштво. Своју књижевну и уметничку делатност Растко Петровић започео је у току рата, да би се у специфичним временима и битно измењеним приликама након завршетка рата афирмисао као најзначајнији представник међуратне књижевности.

Породицу Петровић у Првом светском рату задесила је велика трагедија. Растку су 1915. године преминуле сестре Надежда и Драга, а брат Владимир је страдао у Албанији, док је Растко са свега седамнаест година преживео Албанску голготу. Заједно са српском војском и народом прешао је преко албанских планина, долазећи више пута на корак до смрти. Преживео је и стигавши напакон до слободе, Петровић одлази за Ницу, где наставља школовање. Као стипендиста

француске владе студира права у Паризу, одакле се 1922. године враћа у Београд на студије књижевности. Наредних година, посветио се писању, уредничком раду, путовањима и дипломатији, а 1935. године је послат у САД, где је провео Други светски рат. Након Другог светског рата остаје у емиграцији, иако је имао велику жељу да се врати у домовину. Преминуо је изненада 1949. године у Вашингтону. Посмртни остаци Растка Петровића пренети су у Београд тек 1966. године.

Растко Петровић је један од најобразованијих и најдаровитијих српских писаца, који је за собом оставио богат и хетероген књижевни опус. Његова дела превазилазе једноставне жанровске одреднице и у оквиру једног дела могу се наћи различити жанрови; иновативан је по питању форме, композиције и садржине. Он је писац који уноси нове теме, нов поглед на свет и живот, нов поглед на уметност. Школовање у иностранству и познанство са најпознатијим песницима авангардних покрета усмерили су песништво Растка Петровића. Међутим, вишемесечно искуство и страдање српског народа оставља последице на његов живот и поглед на свет уопште. Ратно искуство није примарно у његовом опусу, оно је присутно као евокација или као активно, трагично дешавање. У својим делима до краја живота враћао се Албанској голготи, ослободио се албанског мотива тек када је исписао и последњу страницу свога романа *Дан шест*. Прелазак преко Албаније за њега постаје архетипска димензија, то је искуство у коме се преплићу „конци космичких неумитности“; уметничко освајање таквих чворова освајање је најинтимнијих кутова свемира (Петровић, 1974, стр. 128) Може се закључити да је ратно стање, као и на све остале песнике, утицало и на Петровића, променило његов поглед на свет и усмерило га ка новим темама о којима можда никада не би размишљао. За њега је рат драма која мења поглед и свест човека: *Питање свести, питање савести, питање слободе, питање воље, питање морала; о, оно исто: постојати, ил не* (Петровић, 1989, стр. 202).

Растко Петровић је у бројним чланцима анализирао рат и како се мотив рата уклапао у књижевна дела његових савременика. Прошавши и сам ратна страдања и не могавши да се ослободи мисли о рату, Петровић износи у чланцима и мишљење шта књижевност о рату треба да прикаже. Откривајући смисао рата, песник даје представе о животу, свету, историји. Рат радикално мења услове и

околности живота и сам живот, човек се у рату мења, јер рат у једном тренутку постаје начин живота, рат постаје свакодневница коју човек не живи. Његов став о рату ће се мењати, али одједи рата и света који се након њега руши приметни су већ у његовим првим делима, роману *Бурлеска господина Перуна бога грома* и збирци песама *Откровење*, да би се касније конкретизовали у поеми *Велики друг*, где се описује спомен на тридесет хиљада вршњака који су завршили свој живот у Албанији, и роману *Са силама немерљивим*. Одједи и сећања на Албанију јављају се и у путопису *Африка*, али ће кулминирати у капиталном роману *Дан шести*. Нема сумње да најбоље литерарно остварење о Албанској голготи представља роман Растка Петровића *Дан шести*, а поједини књижевни критичари сматрају да је ово дело „један од најбољих романа који је написан на тему Првог светског рата“ (Јоковић, 1994, стр. 99) и „највиши домет поетске прозе у српској књижевности 20. века“ (Недић, 1972, стр. 176). Овај роман је трагична, лична исповест о повлачењу преко Албаније. Покушавајући да у исто време представи личну драму појединца, колективну трагедију народа, дехуманизацију човека у рату и егзистенцијалистичку причу о преживљавању најгорих мука, он ствара дело које даје одговоре и поставља питања о томе шта је један просечан припадник српског народа преживео бежећи од непријатеља. У есеју *Младићство народног генија* Растко Петровић каже: „Догодило се да се, брже и сигурније по речима, мисаоном логиком итд, створила једна колективна, друштвена уметност, један модерни фолклор осећања цивилизације и живота уопште“ (Петровић, 1975, стр. 157). У сржи његове ратне прозе није неименована сила која разара све што постоји на свету, већ појединац у центру хаоса. Оно што изненађује је идеолошки приступ, па његов појединац није херојска, победничка фигура која тријумфује над силама рата, већ поражени и унижени човек.

Петровић је почео објављивати песме у крфском *Забавнику*, потписујући своје стихове иницијалима Р. М. П. Дуго се није знало ко је аутор 15 песама у *Забавнику*, потписаних овим иницијалима. Тек крајем седамдесетих година 20. века Ђорђе Јанић открио да се иза тих иницијала крије Растко М. Петровић.

Из Француске, где се нашао после Албанске голготе, Растко Петровић шаље *Забавнику* своје *Косовске сонете* и *Друге песме*. Ти његови први радови ослањају се на дотадашњу традиционалну поетику и мотиве Косовског боја и косовског

опредељења. У овим стиховима Растко Петровић се не разликује много од Ракића и Дучића по питању версификације и лексике. Међутим, Светлана Велмар Јанковић сматра да се у овим песмама „препознаје будући Растко Петровић, онај опчињен смрћу не толико као судбинском силом колико као космичком енергијом у вечном покрету“ (Велмар Јанковић, 1989, XXXI). Само пар година касније Петровић ће одбацили традиционалну форму, одбациће и своје стваралаштво настало у току Првог светског рата и окренуће се стварању књижевног дела разноврсних жанровских, формално-стилских и тематских особености. Јован Деретић каже: „Петровић је песник снажног дионизијског осећања живота које се креће између болних и разорних крајности, од ведре, чулне распуштености словенског паганског раја у *Бурлесци* до мрачне атмосфере уништења, насиља и смрти у појединим песмама *Откровења*“ (Деретић, 2007, стр. 1036).

Косовски сонети састоје се од седам песама: *Југовић*, *Бошко Југовић*, *Милан Топлица*, *Косовска*, *Косовска ноћ*, *Јутро* и *У ноћи*. У прве три песме налазе се описи Косовског боја и косовских јунака који страдају: Бошко Југовић, Топлица Милан и остали Југовићи. Сви они жуде да одбране своју веру и да погину за њу.

*И залете се оклопник у жару,
На љутом белцу и са копљем плама,
Јури и бије и под собом слама,
Док песму кликће убојну и стару*
(Петровић, 1989, стр. 5).

Жеља да се супротставе непријатељу је огромна. Они не размишљају да ће у боју страдати, не постоји страх, већ спремно улазе у бој, као *дивови бесни*, док им је у телу пожар и узаврела крв:

*Устремиле се раширених плућа
Дивови бесни; сред подневних зрака
Ко пожар гори. Кроз тело јунака
Крв жудна боја зажарена кључа*
(Петровић, 1989, стр. 7).

Војници страдају, али страх не постоји, не одустаје се од борбе, не одустаје се од боја до последњег даха:

*Јури, а с копља крв црвена капа;
Давно је суто и усклик се стапа
С последњим дахом и грчем што мрви*
(Петровић, 1989, стр. 5).

Растко Петровић бој приказује као страشان догађај, описује патњу и страдање народа и сам месец је ужаснут страдањем: *А месец се зледа у просутој крви и ужаснут стаде* (Петровић, 1989, стр. 9). Месец је застао, али српска војска није, она је функционисала као једна целина, док су се пољем ширили јаук и смрт:

*Па кад грунуше ко стопљена лава
Прсима коњским и штитов`ма, страва
Овлада пољем, јаук, смрт и трка*
(Петровић, 1989, стр. 6).

Песничким сликама приказано је косовско страдање, које није престало, већ кроз векове траје. Сведок страдања српског народа је и сам Растко Петровић. Симбол тог страдања је златна бурма коју гавранови носе верним љубама које чекају своје вољене у сада већ пустим дворима:

*И пролећу врани изнад тамних гора,
Црне птице носећ у гвозденом кљуну.
Златне, свете бурме, ратника што труну,
Љуб`ма које чезну усред пустих двора*
(Петровић, 1989, стр. 9).

Светлана Велмар Јанковић сматра да у поезији Растка Петровића златна бурма има јасна симболичка значења: „Златан круг или круг од злата, дакле земаљско обележје за сјајани бескрај и бескрајни свемир, уз то венчани залог верности и вечности, бурма је и знак за остварено спајање два људска бића у чежњи за љубави и складом“ (Велмар Јанковић, 1989, стр. XXXIII). Златни круг је

заправо спој духовног и овоземаљског живота, „где ратник падне, ту падне и његова бурма златна, али је њена улога да надживљује ратникову смрт, да сведочи о њој, макар и у гвозденом кљууну црне птице“ (Велмар Јанковић, 1989, стр. XXXIV). Иза ратника остају и њихове мајке и љубе са порушеним сновима и изгубљеном надом. Растко Петровић у духу народне епике косовског циклуса уводи и мотив Косовске Девојке, која након боја помаже рањеним војницима. У његовој песми *Косовска девојка*, видевши страдање српске војске, она остаје без икакве наде у будућност, те пролива сузе:

*А Косовска млада виде где се гасе
У њој жарке наде и будућност расе;
Са њенога лица капале су сузе
(Петровић, 1989, стр. 9).*

Смрт је загосподарила Косовом. Једино што се чује је плач жена које су остале без својих синова, мужева, вереника:

*Плачева гле, девет допреше ми ноћу,
Плачева вај, девет снаха Југовића,
И девет је суза кануло на плочу
Мермерну, врх гроба нападених бића
(Петровић, 1989, стр. 11).*

Растко Петровић у косовском опредељењу види заједнички пут ослобођења. На основу тог историјског искуства ствара се један нови пут, да би заједничка борба и спремност на жртву могле да доведу до слободе и подаре вечни мир праведницима који су кроз векове дали своје животе за домовину. Кроз ликове Југовића, Топлице Милана, Косовке Девојке васкрсава косовски бој, што буди и у генерацији Растка Петровића жељу да и они, као и њихови преци, истрају у борби за слободу:

*Сковаћемо из њих, жедни васкрсења,
пламених мачева девет, и знамења,
и деветт штитова и девет панцира.*

*Јурнућемо тада кроз шуме огњене,
Оквашени крвљу, сламајући стене,
Пакла праведника, жељних вечног мира*
(Петровић, 1989, стр. 11).

Сва искушења, страдања и патње која су доживљена при преласку преко Албаније преживљена су уз сећање на косовско опредељење. „У косовском опредељењу он је видео не само пут превазилажења својих биолошких и егзистенционалних тегоба, већ и наш заједнички пут ослобођења од суровости и мрака, најсветлији домет нашег историјског искуства“ (Мишић, 1972, стр. 12). Имајући пред очима косовски завет, народ лакше подноси страдање, болест, смрт. Косовски јунаци имали су две могућности – да живе под турском влашћу или да се боре за своју земљу и слободу. Лазарева војска опредељује се за овоземаљску смрт, али борећи се за више идеале, та иста војска задобија вечни живот. Све косовске јунаке красе исте особине и исти идеали, а то је достојанствена смрт у борби за своју домовину. Они су за Растко Петровића, али и за већину песника друге деценије XX века, симболи храбрости који вечно живе.

У наредних неколико година Растко Петровић је, сходно општем авангардном преврату у међуратној литератури, тежио жестокој стваралачкој дисквалификацији свега, што је претходило у историји, друштву, естетичким конвенцијама; али је, опет контроверзно, као и цела епоха и стилска формација, био посвећени познавалац српске културе и традиције. Зоран Мишић закључује:

„Један од ретких наших песника који по повратку из Париза нису били изгубили чуло за националне традиције, он је, већ у првим својим песмама, приповеткама и чланцима био на најбољем путу да оствари синтезу коју нико није био остварио, да измири крајности које се још ни данас не могу измирити: да приближи Исток и Запад у нама и повеже нашу прошлост са садашњицом; да збратими своје пустоловне словенске претке, бахате и чемерне, са модерним европским пустоловима утанчаних и неуротичних чувстава; да сједини светлост духовну са светлошћу дома где се не враћа, да наше митове учини васељенским и васељенским мерама да премери нашу митологију“ (Мишић, 1972, стр. 11).

Растко националну трагедију Албанске голготе види као апокалипсу цивилизацијских и космичких размера. Питање рата, тј. садашњости дубоко је уроњено у митско-поетске слике и алузије на митске и библијске представе. У свом стваралаштву Растко Петровић укрстиће различите традиције од античке, старословенске, библијско-хришћанске, средњовековне, ренесансне и авангардне. „Тако се митска представа о човековом паду преображава у Растковом *Откровењу* у психоаналитичку представу трауме рођења, чежња за повратком златног доба, о коме говоре цикличне космогоније, у чежњу за повратком у пренатално стање“. (Мишић, 1972, стр. 13). Растко Петровић у самом наслову збирке полази од *Библије*, међутим, Небојша Лазић сматра да „приликом истраживања дела Растка Петровића, не треба полазити од пишчеве литерарне кокетерије с псеудобиблијским подтекстом јер Петровић Библији не приступа као посвећени верник, већ као трагалац за књижевном грађом, приступа јој као једном од најбитнијих референцијалних система културе и цивилизације“ (Лазић, 2016, стр. 178). Довођењем библијске традиције у један нов контекст, Растко Петровић је и на нов начин тумачи. Код њега се јавља сумња, он преиспитује значење написаног, али никада не одбацује библијски текст, јер схвата његову важност у развоју европске цивилизације и културе.

Откриће тајне рођења је за њега ново откровење, јер у њему постоји глад за сазнањем најскривенијих тајни. Песник поставља питање смисла живота: *Нашто ми сав овај живот и пролазна му чар* (Петровић, 1989, стр. 129). Не проналазећи смисао овоземаљског живота, он се враћа у преегзистенцију и у својој поезији стиже до митске свести у којој влада слобода, срећа и мисао о тајни рођења. У човеку постоји вечна тежња за повратком у безбедан свет пре рођења:

*О, црвенило ми дотече из матере
Светлост, чуј, из дома где се не враћа
Пламени зрак, чуј! кроз пребеле шаторе
За смешног младића
(Коме се визија детињства враћа!)
Црвени зрак мозак да прободет!
Дубока звучна шума подсети на стадо младих јарића;*

*Ја вам нећу рећи никада црвену плиму слободе,
Ја вам нећу споменути никада
Прашумски занос слободе!
(Петровић, 1989, стр. 125)*

Рођење се и код Растка Петровића доживљава као пад, а чежња за повратком у стање пре рођења никада не престаје, иако у једном тренутку схвата да је свака нада изневерена и да се изгубљени рај не може повратити:

*Па ниједан живота сан
Није тако чист
И од свега чедан, као да је у трбуху неке матере;
Проходим кроз онај тмури простор где сваки лист,
У сањању, пориче да има један свет
Који је ван овог: слободан, и без мере;
И опет кроз исте сале сна
Закуцам престрављен на мишићна врата овог живота:
Ах, један, два! ах, један, два
(Петровић, 1989, стр. 125).*

У *Откровењу* један од веома важних мотива је мотив смрти, али за Растка Петровића је мотив рођења тајанственији од мотива смрти. Он машта о повратку у свет пре рођења, али ипак једина извесност у човековом животу јесте смрт.

*Ма куд да пођемо, будало, багро, иста нас смрт чека,,
Иста нас баи смрт чека, крај миле сељанке,
У војсци и жељезничкој станици.
Те никад њеног олакшања дочекати нећу,
Смрт ће мене најзад растурити сутра;
Умрећу.
Кад?
У хладна јутра
(Петровић, 1989, стр. 121).*

Растко Петровић као и многи други песници трага за одговорима на основна егзистенцијалистичка питања. Питања рођења и смрти опседају песника, смисао живота песник проналази у преегзистенцији и тежи повратку у стање пре рођења. Зоран Мишић закључује: „*Откровење* је пре свега узбудљиво сведочанство о трауматичном доживљају света једног преосетљивог, неживљеног младог човека, коме је у поезији много више било стало до *хелиотерапије свести* него до уметничке креације“ (Мишић, 1972, стр. 8). И у неким каснијим песмама песник пева о ништавилу пролазности, о смрти:

Иди, иди, јецај, срце моје! Заборави! Заборави!
Ил погледај још једном то дивно вече што пада:
Пре но што поћеш смрти,
Да не живиш више никада, никада
(Петровић, 1989, стр. 172).

Растко Петровић ће се у наредним годинама окренути прозном стварању. Колико год био авангардан и супростављао се традиционалном начину стварања, кроз архетипске и митске слике увек се враћао прошлости и успостављао трајну везу са традицијом. Рат ће бити увек повод за књижевно стварање, али историјски догађаји су само декор за уметничко обликовање. Отуда се његово дело не може назвати ратним, али је у овом контексту битно, јер настаје из непосредног животног искуства, што условљава зависност историје и књижевности.

6. Дијалог епоха – завршна разматрања

6.1. Есхатолошки мотиви као наговештај великих страдања

Есхатологија је део хришћанског учења који објашњава суштину овоземаљског људског живота и пут људске душе након смрти. Човек је у свим временима опседнут питањима рођења, живота, смрти, а како одговоре на ова питања пружа есхатологија, отуда се у свим епохама могу пронаћи есхатолошки мотиви. Дајући одговоре на суштину људског пута и историјског процеса, многи

историјски догађаји тумачени су као последња времена, у којима ће се остварити пророчанство о другом Христовом доласку и настанку нове земље и новог неба.

Полазећи од тематике смрти и, с њом у вези, питањима смисла живота, у овом раду испитали смо у којој је мери дошло до присуства есхатолошких мотива под утицајем историјских догађаја и установили смо на који се начин се мења доживљај смисла овоземаљског живота и однос према смрти. Анализирајући присуство есхатолошких мотива у српској средњовековној књижевности, може се закључити да средњовековни човек увек пред очима има последње време и бригу за своју душу. Читав овоземаљски живот је пут ка вечном животу у будућем веку. Међутим, да би се стигло до вечности, живот на земљи мора бити пут уздицања на лествици духовних врлина и уклањања од греха. Онај који верује увек страхује за своју душу, а мисао о грешности и недостојности га никада не напушта. Свестан своје грешности, човек увиђа да је грех свуда око њега и да је стварност показатељ Божјег односа према човеку. Страдање, ратови и болести јасан су знак за средњовековног човека да се последње време приближава и да је то последњи тренутак када треба да се окрене Богу, јер након смрти покајање је безначајно.

Писац средњовековне књижевности је члан цркве, монах који је свој овоземаљски живот посветио Богу и писање схвата као преношење Божје речи уз помоћ Светог духа. Живећи у нади да ће се испунити Божја реч о поновном доласку Исуса Христа и свеопштем васкрсењу, средњовековни писац својим делом жели да опомене људе, да их подсети да је овоземаљски свет пролазан и да у сваком тренутку може бити окончан. Идеја о пролазности људског живота у средњовековној књижевности присутна је још од Светог Саве, да би у тренуцима великих страдања била доминантна у односу на све друге идеје. У периоду распада српске средњовековне државе мисао о крају овог века је наглашена, нарочито код оних песника који су и сами били сведоци турског освајања. У тим временима било је потребно народ опоменути и вратити га на пут испуњен надом и вером. У сваком тренутку народу је била потребна јака фигура која ће га водити ка том путу. У периоду формирања српске државе и цркве био је то Свети Сава, који је створио јаку заједницу која се и данас окупља око светосавског завета. Проучавајући српску средњовековну књижевност и српску културу, Чедомир Ребић закључује да су „велики успјеси били онда када су се њени аутори напајали

стваралачким духом на светосавским изворима; да су велики застоји, и падови, били онда када је она била отргнута од тих извора“ (Ребић, 1998, стр. 96). У периоду распада српске државе, духовни следбеник који је и за живота, али и након смрти одржао српски народ на окупу, био је кнез Лазар. У народу се ствара култ кнеза Лазара, који се заснива на веровању да све недаће треба претрпети зарад стицања вечног живота.

Мисао о пролазности рађа у човеку и мисао о покајању. Човек окренут вери сваки тренутак користи за покајање, јер се никада не зна када ће наступити последње време. Али када се у стварности појаве знаци апокалипсе, тада страх од смрти и страшног суда надвладају, песници заборављају на себе и моле се за спасење читавог народа. Догађај који ће променити ток српске историје и који ће бити поуздан знак да је последње време наступило је Косовски бој. Овај догађај био је цивилизацијски преокрет. Снежана Милојевић закључује: „Косовски бој у српској култури и књижевности има статус сакралног времена, које представља својеврстан пандан онога што се у науци зове *Ilud tempus* – време када је Понтије Пилат владао Јудејом и када је Исус Христос страдао нас ради“ (Милојевић, 2022, стр. 333). То није била битка само за територије, већ и битка за очување вере и читавог хришћанског света. Као што се некада Исус Христос жртвовао за читаво човечанство, тако је сада кнез Лазар дао свој живот за очување народа и хришћанства. Митрополит Амфилохије закључује: „Великомученик кнез Лазар се није поуздао ни у злато своје, ни у власт своју, ни у имање своје, ни у моћ своју. Ни у шта земаљско се није поуздао, једино се у Бога живог и вјечнога поуздао и зато је његов спомен остао частан и вјековјечан и неизбрисив из људског памћења“ (Амфилохије, 2007. стр. 5). Његово опредељење за вечни живот постаће у будућности пут којим се иде и онда када се највише страда, када се народ ломи и двоуми чему треба да се приклони. Васкрсавао је Лазар и подсећао на косовски завет који је требало испунити. Косовско опредељење кнеза Лазара биће оно на шта ће се позивати српски писци како би се дошло до слободе и обнове сломљене српске државе у свим временима, а нарочито у току Првог светског рата.

Бавећи се анализом есхатолошких мотива у току важних историјских догађаја, тј. преломних тренутака који су променили ток српске државе и српског народа, може се закључити да је нит која их спаја слутња последњих времена,

размишљање о смрти, греху, страдању, али и стварању новог света и васкрсења, преко којег се стиже до вечности. Есхатолошки мотиви о крају света јављаће се не само у току постојања српске средњовековне књижевности, они ће оживљавати у свим оним епохама у којима колектив страда, да би у току Првог светског рата потпуно заживели. Размишљајући о крају света и последњим временима, у тренутку док пишу рађа код писаца потпуни песимизам и незнађе, јер су заборавили на спасење душе и на покајање. Међутим, једна одлука, и то одлука српског кнеза Лазара за царство небеско, биће нит која ће враћати веру у свим временима и која ће уливати наду да се до слободе увек може доћи уколико се изабере прави пут.

У годинама Маричке битке и пропасти српске царске државе у српској књижевности преовладао је потпуни песимизам. Писци полазе од стварности која није нимало светла: држава пропада, светородна династија Немањића се угасила, а на Балкану се појављују безбожнички народи који уништавају сваки симбол хришћанства. Бројна предсказања најављују пропаст света, а један од јасних показатеља је грех који је присутан у свим областима људског живота. И сам почетак XX века у српској историји је буран. И док у XIV веку Турци заузимају балканске земље, сада се покрећу ратови за потпуно протеривање Турака са ових простора и ослобођење југа Србије. Један непријатељ биће протеран, али ће већ 1914. године Србија бити увучена у рат светских размера. Тако ће заокрет песника према есхатологији и есхатолошким мотивима бити одраз доба у коме живе. У XX веку није то више религиозна поезија, али је поезија испуњена мотивима смрти, песимизма, страха, греха и вере у васкрсење.

Јасно је да писци и у средњем веку и у епохи српске модерне, колико год бежали у свет трансценденције, не могу да заобићу оно што им се дешава пред очима, те се укључују у борбу да преко писане речи оставе сведочанство о догађајима, о страдању и да преко историјских догађаја укажу на више вредности и циљеве овоземаљског живота. Текстови који полазе од историјских чињеница прерађују тај свет и текстуализују се у један нови, који никада до краја не смемо прихватити као историју у правом смилу речи. Ни у периоду Косовске битке, а ни у периоду Првог светског рата писци не пишу о овим догађајима како би писали историју и документовали оно што се дешава њима и око њих, већ стварају од

дате грађе један књижевни свет који проблематизују и уздижу изнад документарности. Тај нов свет увек граде мењајући стварност према сопственим жељама, додајући или одузимајући нешто, те се може закључити да књижевност обликује стварност по сопственом нахођењу. Књижевници које смо анализирали најчешће су сведоци и учесници догађајима о којима пишу и, колико год имали у виду да су у питању књижевни а не историјски текстови, Миливој Солар каже:

„Књижевност производи нову збиљу и зато ствари, људи и догађаји описани у књижевним дјелима дугују своју сличност са збиљским стварима, људима и догађајима једино томе што обрада чува у некој мјери својства материјала: мрамор није уништен клесањем, нити су звукови престалибити звукови у мелодији“ (Солар 2004, стр. 52–53).

Може се закључити да свако дело поседује обележја која га одвајају од стварности, али и она која га доводе у специфичан однос према стварности. Јер свако дело је производ друштвено-историјских, културноисторијских и књижевноисторијских чињеница и никада не може бити потпуно изолован продукт који постоји само за себе.

Писци који стварају пред сам Косовски бој предосећају надолазећу катаклизму преко различитих знакова. Ослањајући се на *Библију* и знаке које су јасни показатељи другог Христовог доласка, они предосећају да се последње време приближава. Најважнији знак који упућује на будуће страдање је грех који се уселио у душе не само обичних људи већ и оних који воде српску државу. Неслога и жеља за постизањем овоземаљских богатстава поуздан су знак будућег страдања. Страдање српског народа од Маричке битке, преко Косовског боја и сва она страдања кроз историју су схваћена као казна за почињене грехе.

На самом почетку XX века ситуација у Србији је веома тешка. Прво је створена криза од стране Аустругарске, народ је тешко живео после анексије Босне и Херцеговине. Затим долазе балкански ратови, одмах за њима и Први светски рат. Писци који тада стварају виде стварност као место у коме нема живота. Свуда око себе виде грех, трулеж, душе које су огрезле у грех и материјализам и које заборављају на покајање. С друге стране, стварност је виђена као доба у коме се напослетку рађају генерације које ће након пет векова

земљу извући из ропства. И колико год бежали од традиције и средњег века, увек ће им се враћати, а нит која ће их спајати како у историјском тако и у есхатолошком смислу биће Косово, место српског страдања, али и место на коме су се Срби одлучили којем ће се царству приклонити. Преко есхатолошких мотива у делима српских модерниста васкрсава читав средњи век и библијска традиција. О повратку на саме почетке говори Томас Елиот у књизи *Сврха поезија и сврха критике*, „осећањем за слог и ритам које продире дубоко испод свесних слојева мисли и осећања, понајпре до најисконскијег и заборављеног, враћа се до порекла и одатле нешто доноси натраг, трагајући за почетком и крајем” (Елиот, 1963, стр. 140). Бавећи се есхатолошким темама, писци управо трагају како за почетком тако и за оним што ће уследити након краја овоземаљског живота. Враћајући се на почетке и трагајући за основним питањима егзистенције, долази се до библијског поимања света и човека.

У делима писаца који стварају у годинама пре Косовског боја евидентно је присуство бројних есхатолошких мотивима. Песници не слуте само колективно страдање, већ истичу сопствену грешност и моле за спасење душе на страшном суду, јер време за покајање истиче, дан страшног суда се ближи, а појединац и даље не мисли на сопствено спасење. У делима монаха Јефрема и монаха Силуана може се пронаћи мноштво есхатолошких мотива, нарочито мотиви греха, смрти и покајања. Човек мора да крене од себе, мора да се покаје, јер ће на страшном суду он сам са својим делима стати испред Господа. Покајање је могуће једино на овом свету, а Силуан ће своје страдање у овом веку поредити са тамницом у којој је окован. Његово поређење живота и земаљског страдања са тамницом може се довести у везу са Дисовим схватањем живота као тамнице. Живот на земљи је једна велика тамница, јер је човек прогнан на њу да испашта грех праоца Адама. О првом греху и његовим последицама говори Божидар Мијач: „Први грех, првог човека имао је далекосежне последице. Својим грехом Адам је за собом повукао целокупну природу и све будуће људе је осудио сопственом кривицом“ (Мијач, 1988, стр. 12). И само рођење Дис схвата као пад са невиних даљина и у најскривенијем кутку људског бића постоји потреба за повратком у рајски врт. Код Ракића рођење је, такође, пад у бесмисао и окове. Човек је везан неком силом за земљу, а да је није сам одабрао. И код Димитрија Кантакузина рођење није

жељено, песник жали што се уопште родио: *Зашто се удостојих рођењем ја, зашто не погубих угледавши дан.* У збирци *Откровење* Растко Петровић има слично мишљење и за њега је рођење пад, а жеља за повратком у период пре рођења, у златно доба људског живота никада не престаје. За Андрића живот је влажна јазбина у којој је казна вечна и помоћи нема, јер човек је рођен да страда.

Након рођења и доласка на земљу човек не доживљава ништа добро, сва животна задовољства и богатства су привремена. Силуан овоземаљски живот схвата као обману чија привидна лепота човека одвлачи од вечног живота. Свакодневно уздицање на лествици врлина води ка Богу и на тај начин се човек припрема за улазак у вечни живот. А, ако је овај живот тамница, онда се треба бринути да вечни живот не буде слична тамници вечних мука, већ да то буде давно изгубљено рајско блаженство.

Човек у себи поседује божанску искру. Поседовање божанске искре су оне звезде из Дисових очију које стално беже. Добио је човек могућност да се ослободи прародитељског греха. Након Христовог страдања и могућности васкрсења повратак у рајска блаженства су омогућена, али вечно јединство са Богом може се постићи једино кроз уздицање, о чему говори Јован Мајендорф: „Централна тема византијског богословља показује да човекова природа није статична и затворена, већ динамична реалност која је одређена својим односом према Богу, а тај однос је виђен као процес уздицања“ (Мајендорф, 2008, стр. 12). Уздицање је могуће само уколико се човек искрено брине за душу, ако се покаје на време и ако се искрено моли заштитницима људског рода, Исусу Христу и Богородици. И код Ракића нада је у вери и у оној искри која човека одваја од других бића. Код њега та искра нису звезде, већ мисао. Имајући ту искру у себи, човек се одваја од других живих бића и има могућност уздицања и борбе за вечност. Као што Диса звезде подсећају на неки прошли живот, тако и код Ракића човек као мислено биће осећа да она бол која постоји у његовој души није само његова, већ су у њој садржане све боли претходних генерација и свих наших предака.

Уздицање на лествици врлина могуће је једино уколико се човек ослободи греха и почне да брине о својој души. Још један песник друге половине XIV века који пише о покајању, молитви, страху од смрти и страшног суда је монах Јефрем.

Своје време Јефрем доживљава као последње, зато је потребно да се пожури са покајањем. Јефрем, као и Силуан, не полази од конкретних догађаја, али страх који преовладава у њиховом делу јасан је наговештај слутње будућих страдања. Потпуно исту слику имамо и у XX веку. Песници који стварају пре Првог светског рата слуте и дају наговештаје будуће пропасти кроз лични доживљај света и уношењем мотива смрти, бесмисла, песимизма. Као најистакнутији у апокалиптичном виђењу света свакако су Милан Ракић, Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис.

Милан Ракић је песник песимизма и пролазности. Он у своју поезију уноси есхатолошке мотиве смрти, страдања, пролазности, песимизма. Незадовољство животом и стварношћу у његовој поезији преливају се у апокалиптичке слике труљења, распадања, вечних мука и будућих гробља, из којих се крећу беле поворке. Сама слика враћа нас на библијску слику другог Христовог доласка, када ће сви мртви устати из гробова и кренути ка страшном суду. Страх и шкргут зуба наговештатаји су паклених мука, а слике су блиске онима које срећемо код средњовековних писаца. И код Ракића душа је та за коју се човек мора изборити на овом свету како не би завршио у вечним мукама након смрти. Једини пут ка спасењу води кроз покајање и ако се човек не задовољава пролазним овоземаљским стварима. Али стари греси не напуштају песника, јер до покајања није дошло; грех је свуда и потребно је да се човек избори са свим оним што носи на души. Душа испуњена гресима осећа страх од онога што долази и што ће бити на страшном суду. Страдање постаје неминовност од које се не може побећи, а песник је мртав и пре физичке смрти, јер живи у греху. Савест је та која мучи песника и не да му мира. Друштво је разлог страдања и уништава све око себе, а његову душу ће прегазити време и прекриће је заборав.

Читав живот је страдање и, колико год се човек трудио, све је узалудно, јер све на крају чега гроб. Ракић је толико песимистичан да се његов доживљај егзистенције може једино довести у везу са старозаветном *Књигом проповедниковом*. Оно што остаје човеку је смрт, она је олакшање од тегобног живота, нарочито ако човек доживи дубоку старост. Када говори о будућности, Ракићев став зависи од његовог тренутног степена песимизма. У једном тренутку са оне стране је потпуно ништавило, а већ у следећем тренутку види се слика

душа у блаженству и он верује да оне негде живе и да живот ван овог света постоји. Љубав је осећање којим се све може превазићи. Бесмисао се може превазићи љубављу и душа трепери једино када је сједињења са апсолутом.

Још један изразити песимиста био је Сима Пандуровић. Оптуживан је за декаденцију, песимизам и стварање само поезије смрти и пораза. Мотиви усамљености и разочараности јављају се у тренуцима несклада између света и човека, када човек изгуби себе и када почне да размишља о смислу живота. Свет је код Симе Пандуровића ћелија испуњена грехом у којој човек само осећа бол и патњу. Песник је разочаран у живот и људе. Једино што је извесно је смрт. Пролазност и бесмисао су свуда око човека. Као делу пролазног света и човеку следи смрт, а онда и распадање и труљење. Мотив црва које затичемо у поезији Симе Пандуровића имамо и код средњовековних писаца. Садашњост је банална, трулежна, све је у њој пролазно и материјално, свугде је смрт, али смрт је излаз из животног пакла, она се схвата као одмор од тегобног живота.

Песник у своју поезију уноси мотиве другог Христовог доласка; он предосећа да дан страшног суда долази, а њега ће најавити тутањ и брујање бубњева, тј. музика смрти и нико се не може спасити јер сви су створени од праха и пепела. Смрт се схвата као нада и спасење. Мада се на први поглед може учинити да Пандуровић не верује, он верује у васкрсење свега онога што је волео. Ни питање о месту душе након смрти не заборавља да постави. Плаши се где ће завршити душа након смрти и да она не постане храна црвима као и све остало, али верује у тријумф духа и да он наставља да живи. Иако у неким тренуцима сумња и у Бога, живот за њега има једино смисла ако је испуњен вером, јер Бог је тај који нам шаље утеху са неба.

И Владислав Петковић Дис је песник црних боја, труљења и распадања. Дис предосећа будуће страдање и осећа преокупације свога доба које трага за основним егзистенцијалним питањима. Смрт је једини начин да се превазиђе овај живот – нада је и спас. Грех је запосео песника, али и читаво друштво. Друштво га уводи у грех порока и пијанства. Мрак је свугде око њега. Светом је завладала људска пакост, разврат и трулеж. Као и средњовековни песници, и он се критички односи према друштву које је потонуло у разврат, трулеж и незнање. Таквом друштву мора доћи крај, а апокалипсу најављују знаци у природи. Последњи

окршај који је грозан и страشان се слуги, сунце нестаје, чују се звона и настаје смрт која води васкрсењу.

Писац који је један део ратних година провео у затвору био је Иво Андрић. Затворске дане Андрић ће провести размишљајући о животу и читајући дела европских филозофа. Зато ће се у његовим делима насталим у току рата јавити суморна расположења. Оног тренутка када је ухапшен почело је његово страдање не само у физичком, већ и у духовном смислу. Душа је она на којој остају трагови и која све памти. Човекова судбина је у Божјим рукама. Иако је тежио да иде Божјим путем, често је грешио; а када се грех роди у души, наставља да се шири. Грех и страдање су неодвојиви, јер се кроз страдање открива грех. У тренуцима безизлаза Андрић се обраћа Богу, он је његова једина нада и утеха. Тражи опроштај и милост како би се у будућности изборио са оним што живот носи. А једина извесност у животу је смрт према којој се човек креће. Зато се Андрић моли и за своју душу тражи спас, јер душа је једина нада човеку да ће вечно живети.

Растко Петровић у свом уметничком делу разбија средњовековне и библијске митове, али истиче и нераскидиву повезаност са њима. У свом есеју *Народна реч и геније хришћанства* наглашава нераскидиву повезаност књижевности и хришћанског учења. Сама помисао на неки бољи живот у будућности у човеку рађа мир и склад: „Порицање живота овде је право хришћанско порицање овог света ради једног вишег и спасоноснијег: ради једног света светле хармоније и испуњења. У великој жудњи за тим новим животом, за том будућом јасношћу, душа човечја већ унапред постаје пуна мира, склада, простоте; огромна апотеоза смисла и лепоте диже се из ње“ (Петровић, 1974, стр. 385). Петровићева мисао, можда, на најбољи начин објашњава однос савремених писаца према хришћанског традицији и они који је негирају не могу да је занемаре, јер је она у основи европске културе и цивилизације.

Може се закључити да је код песника који стварају уочи великих догађаја како у средњовековној, тако и у модерни заступљено мноштво есхатолошких мотива. Сви они предосећају да се крај овог века приближава и да је потребно да се човек на време покаје. Апокалиптичке слике и знаке другог Христовог доласка проналазимо и код једних и код других песника, а смрт је схваћена као једина

извесност у људском животу. Она је уједно и страшна, али је и нада – кроз њу се долази до вечног живота.

6.2. Историјски догађаји и есхатолошке теме

Након слома српског царства, српска књижевност пратећи историјске промене и сама се мења. Промене које ће настати неће променити њену поетику, али у њој, под утицајем историјских фактора, промениће се тематика и доминираће како историјска, тако и есхатолошка димензија. Битка која се одиграла 1389. године на Косову била је пресудни историјски догађај. О значају битке Вук Стефановић Карацић је писао: „Ја мислим, да су Србљи и прије Косова имали и јуначки пјесама од старине, но будући да је она промјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили, што је било донде, па само оданде почели поново приповиједати и пјевати“ (Карацић, 1975, стр. 569). Косовска битка изменила је ток српског постојања, она је разделница која време дели на оно пре Косовске битке и после Косовске битке. Косовски догађај представљао је почетак краја хришћанских средњовековних држава и судбоносни продор Османлија на европски простор. Време сјаја и моћи полако нестаје, а са њима мења се и културни живот у Србији и на читавом Балкану. На сцену ступају нове теме и нови мотиви. Слуते се последња времена и њихови знаци постају све видљивији. Људи су укључени у ратове, свугде око њих завладале су глад и болести. Ратују са народима који су друге вере и којима је циљ да униште сваки траг хришћанства. Док се земљом шири страх, властела и сам народ, уместо да се окрену Богу, окрећу се овоземљским богатствима и теже задобијању истих. Сви ови елементи повод су да писци у својим делима Маричку битку, Косовски бој и пад Новог Брда протумаче као казну за почињене грехе. Страдање српског народа схваћено је и као гнев Божји због греха како цара Душана, тако и српске властеле која се дрзнула да преузме власт српском цару Урошу. Овде се може направити веза са византијском књижевношћу, која је пропаст римског царства тумачила у контексту почињених грехова РOMEЈА.

Косовски бој из историје прелази у легенду и постаје митска прича о страдању и васкрсењу српског народа. У сваком тренутку земаљског постојања,

нарочито онда када не види излаз из постојеће ситуације, српски народ треба да се окрене Косову и да у косовском опредељењу пронађе одговор којим путем треба ићи. Кроз векове је српски народ чувао мит о Косову, преносио га са генерације на генерацију, тумачећи га као своју бит и духовну суштину које се не може одрећи. Живећи у народу косовски завет ће живети и у књижевности од тренутка када се десила битка до данашњег дана. Често се занемарује његова историјска позадина а доминира хришћанско тумачење да је Косово место српског страдања, али и место српског опредељења за јуначку смрт, која ће српски народ увести у свет вечности.

Страдање српског народа у току ратова и на самом почетку XX века, такође, било је потребно објаснити. На балканске ратове надовезао се Први светски рат. Живот је стао, сви су укључени у рат, па и књижевно стваралаштво. Опет се стварност показала као моћна сила која усмерава и према себи прилагођава књижевно стваралаштво. Владимир Дворниковић у књизи *Психа југословенске меланхолије* закључује: „народи који су у борби и патњама свој вијек вјековали, који су дуге хисторијске периоде живјели тешким и несигурним, борбеним животом, морали су природно да дођу до тежега озбиљнијег животног осјећања“ (Дворниковић, 1925, стр. 35). Многи песници у тешким временима укључују се у борбе за очување домовине, напуштају личне тежње и питања која су их мучила и са личног се пребацују на колективни план. Сву своју снагу усмеравају да опевају колективно страдање и да дају свој допринос у борби за спасење маленог српског народа.

Централна фигура текстова који настају након Косовског боја је кнез Лазар. Књижевност је уроњена у свет стварности. Полази се од историјског догађаја, али се преко Лазаревог опредељења долази до есхатолошког. Највећи значај косовског опредељења садржан је у свесном чињењу онога што би већини владара деловало нелогично и чега се ниједан владар није кроз историју прихватио. Лазар се приклонио царству небеском, иако је знао да га чека страдање и смрт. Први који у српску књижевност уводи лик и дело кнеза Лазара је Марко Пећки. У његовом делу преовладаће оно што ће постати главна карактеристика свих списа о кнезу Лазару, а то је његово мучеништво, страдање за хришћанску веру и опредељење за царство небеско. Кнез Лазар свесно страда,

он се жртвује, гине за част крсни и односи победу која води у бесмртност. Лазарево опредељење за царство небеско сачувало је народ у вишевековној борби за слободу. Кнез Лазар је борац за веру; он и његови борци умиру за Христа, а на небу задобијају рајска блаженства. Артемије Радосављевић закључује: „Само онај ко је у стању да живи царства ради небескога, може и умрети за `царство небеско`. То Косовско, Видовданско, Лазаревско огледало и данас је пред нама“ (Артемије, 2007, стр. 8). Лазар је добро знао да је једна од најважних човекових тежњи на земљи да сачува своју душу од греха, а он је својим опредељењем сачувао не само своју већ и душе својих следбеника.

У годинама након Косовског боја настао је велики број списа који су углавном посвећени кнезу Лазару и његовом уздицању као мученика и хришћанина који гине за своју веру. Преко његовог опредељења објашњава се читава битка и Косово постаје свето место на коме се окајавају греси предака. У *Похвали кнезу Лазару* Јефимија креће од конкретних догађаја, уплашена је за синове кнеза Лазара, а самим тиме и за читаву Србију, па се моли кнезу Лазару, који је стекао венац мучеништва, да избави свој род од страшне силе која му прети. Разуме Јефимија шта значи изгубити породицу, подршку и ослонац, а Србија је тих година изгубила свог владара и оног који је уздигао Србију после пропасти царевине. Разуме и каква сила долази и да једино што преостаје српском народу јесте јака молитва и вера у Бога и оне који су до њега. Деспот Стефан, када пише о кнезу Лазару и страдању српског народа на Косову, не удаљава се много од својих претходника. Кнез Лазар је страдао зарад спасења народа, као што је Исус страдао ради спасења људског рода. Српска војска страда зарад боље будућности, зарад будућег спасења. Занимљиво је да у времену када се формира култ кнеза Лазара Григорије Цамблак у духу исихастичких идеја ствара житије још једног мученика, Стефана Дечанског. Кроз мучеништво и страдање Стефан Дечански је задобио царство небеско као и кнез Лазар. Поглед Стефана Дечанског усмерен је ка Богу, ка будућности, ка будућем веку, отуда и страх од свега онога што долази. Један од најчешћих есхатолошких мотива код Григорија Цамблака је мотив страшног суда, јер они који пострадају у дану страшног суда живеће у вечним мукама.

Наши стари писци и њихови јунаци поседују свест о другом Христовом доласку, чији је континуитет у српској средњовековној књижевности евидентан. Косовском битком тај континуитет поприма обележје колективног опредељења за царство небеско, сједињујући на најбољи начин профаност историјског времена и блаженство духовног подвига, те се одлазак из историје у бесмртност остварује кроз дубоки етичко-патриотски и есхатолошки идеал.

Сећање на мучеништво и страдање српског кнеза живело је кроз векове. Његово опредељење је показатељ пута којим треба ићи и да се зарад вере и људског достојанства вреди жртвовати. У ратним годинама оживеће сећање на Косовски бој, кнеза Лазара и косовски завет. Садашњост песници покушавају да објасне помоћу прошлости. Завет кнеза Лазара било је потребно испунити, ослободити Косово, али и читаву земљу у току рата. Зато се за многе песме настале у току Првог светског рата може рећи да су настале на библијском подтексту и да је у њима кроз опредељење за царство небеско успостављена веза са српским средњим веком и косовским заветом. Тако ће у поезији српских модерниста косовско опредељење поново постати актуелно, јер се њиме осмишљава страдање које је задесило српски народ. Између физичког и духовног страдања Лазар је изабрао физичко и остао је духовно жив. Сећање на Косово у току Првог светског рата је сећање на српски страшни суд на коме се одлучивало и на коме се одлучује о судбини српског народа. Све док у народу живи сећање на косовски завет, никада се неће предати и у њему ће вечно тињати жеља за слободом.

У тешким животним тренуцима када се српски народ борио против непријатеља оживљавао је косовски завет и подсећао народ да је славна смрт улаз у историјску бесмртност и да се кроз васкрсење стиже до бесмртности. Чак ће и најиндивидуалнији и најсуморнији песници писати поезију проткану косовским заветом.

У делима средњовековних песника Косово и читава српска земља падају под турску власт; код модерних песника кроз борбу треба васкрснути слободу, Косово и српску земљу. Вековима су Арбанаси чинили зулуме, вековима су Турци владали Лазаревом земљом, али дошло је време слободе и да Србин иде

уздигнуте главе, како каже Дис: *И осетих и то да спуштену главу Занавек подижем, да сам данас већи.*

Сећање на косовски завет је сећање на могућност избора, у њему се бира између живота и смрти. Код Симе Пандуровића и војници као некада Лазарева војска крећу у последњу борбу, али сада су они вођени „сенком великог цара“. Руковођен косовским опредељењем, Пандуровић не мора да прави избор, јер је избор већ начињен. Он, још једном, потврђује исправност тог избора. И у песми на *Гази Местану* Милана Ракића не поставља се могућност избора, јер је он давно начињен, он је антиципиран евокацијом на косовске јунаке и на костурницу страшну, која је „поразом славна“. Са таквом предисторијом лирски субјект није ни могао другачије да одлучи, осим што је развио самосвест о сопственом животу и значају своје жртве.

Када се крочи на свету српску земљу, у човеку се рађа мисао да је борба за вечност једина права вредност којој човек треба да тежи. Време за искупљење греха и слободу Косова је, према Ракићевом мишљењу, дошло. У својим косовским песмама он даје моћну визију Косовске битке и исповест генерације спремне на последњи бој и освету Косова. За њега косовски завет постаје суштина и смисао живота. Као што је некада кнез Лазар одустао од овоземаљског живота, тако и сада човек треба да се бори за слободу народа и ове свете земље, јер она је колевка и у сваком детаљу на Косову се проналазе нити које га спајају са прецима и са борбом која је вођена 1389. године.

Вођен Лазаревим опредељењем, Пандуровић сматра да су косовски јунаци највећи и да такве историја није никада више видела. Смрт за слободу за њега није узалудна, јер и стари ратници су тачно знали шта дају и зашто дају. И Дис сматра да је смрт за васкрс народа и задобијање слободе права смрт. Он верује у васкрсење читавог народа, српски народ определио се једном за царство небеско и тако ће бити и сада. Васкрснуће српски народ после пет векова, а он ће бити неко ко ће све то видети. Песник верује и у нови и бољи свет, онај који смо некада изгубили, али и онај ка коме идемо.

Растко Петровић је још један песник који је преживео Албанску голготу. Вишемесечно искуство и страдање српског народа оставља последице на његов живот и поглед на свет. Читавог живота у својим делима враћаће се Албанској

голготи. За њега рат је драма која мења свет и човека. У песмама које настају у току рата и за које се дуго није знало ко је аутор, Растко, као и остали, уноси мотиве Косовског боја и косовског опредељења. У *Косовским сонетима* песник се враћа Косовском боју. И он даје слику јунака који су спремни да страдају за своју веру. Док се пољем шире јауци и смрт, јунаци не одустају. Смрт је у Растковим сонетима загосподарила Косовом. Једино се чује плач жена које остају без својих заштитника. Док преживљава Албанску голготу, у његовој свести васкрсава Косовски бој као једина нада народу да истраје у борби која их је снашла.

Милутин Бојић је песник који на књижевну сцену износи сву тугу, патњу и страдање српског народа. Он је писац код кога је утицај библијске и византијске књижевности приметан на сваком кораку. Одговоре за српско страдање проналази у самој *Библији*, он успоставља дијалог са *Библијом* и библијским митовима о Јову, Христу и Голготи. Пут ка васкрсењу постоји, али се претходно мора прећи пут страдања. Бојићева поезија је прича о српском народу, а он је глас тог народ. Лутање српског народа пореди се са лутањем Јевреја кроз пустињу. Повратак који слути песник замишља као повратак у обећану земљу. На том путу жртва је неминовна, али је спасење још сигурније. Ако се вратимо на тумачење средњовековних песника да је страдање српског народа казна за почињене грехе, сасвим ће нам јасан бити и стих Бојићев: *Господе, казне зар не беше доста?* Јединством преминулих ратника и оних који се сада боре може се доћи до слободе. Оно што спаја косовски завет, успостављен у средњем веку, и родољубиву поезију у току Првог светског рата је мисао да се погибијом за домовину жртвује телесност, а задобија вечност.

Библијско учење о последњим временима уклопило се у српску историјску стварност како у току Косовског боја, тако и у току Првог светског рата. У свести верујућег народа пред налетом силе друге вере, које су се по свему разликовале од српског хришћанског народа, слика о доласку последњих времена била је веома жива. На основу средњовековних текстова закључује се да је код српских средњовековних писаца била развијена свест о последњим временима и о пропасти коју она доносе. Апокалиптичка слика о последњим временима посредно је везана за Косовски бој. Зато је Косовска битка изједначавана са

апокалиптичким предсказањем о последњим временима. Ракић се на духовном плану сједињава са средњим веком, он слути смрт и страдање српског народа. Слика Србије после Маричке битке, када је завладала пустош и страх, слична је слици минарета које се виде над Косовом. Турци су сејали пустош, страх, ширили своју веру и временом су завладали, а Срби, уместо да се сете клетве Лазареве и речи Божје, заборављају Бога и остављају икону у напуштеној цркви. Заборавили су Бога, заборавили су оно што их је одржало кроз векове и што им је пружало наду да ће српско царство уздићи. Кроз Пандуровићево стваралаштво проговориће читава генерација људи која у стварности види трулеж и учмалост. Када пак дође до борби за слободу, Пандуровић схвата да се друштво буди и он полази за колективним опредељењем. Међутим, нада у ослобођење ће у појединим тренуцима бити угашена пред свим оним апокалиптичним сликама које је видео пред собом. Опет се песник враћа мотиву гробља и црва, након битке остаје само апокалиптична слика страдања и знак да се последње време приближава. Земља се из дубине тресе а гласници смрти су пред вратима. Ни његова родољубива поезија није оптимистична. Свугде песник види смрт и долазак последњих времена. Дисова песма *Ми чекамо цара* је слутња последњих времена. Мотиви трубе и гробља наговештавају долазак спаситеља, али да би се дошло до спасења, мора се прећи пут страдања и жртвовања.

У годинама након Косовског боја, када је Србија обновљена и када је захваљујући деспоту Стефану Лазаревићу обновљена и књижевна делатност, есхатолошки мотиви падају у други план. Књижевност је кренула једним новим путем, остајући чврсто везана за своју основу. У њој провејава дух рационалности и везаности за историјске догађаје. Међутим, као прави хришћанин, деспот Стефан верује да после страдања долази васкрсење, да после слома на Косову Србију чека светла будућност. Под његовом владавином тако је и било. Успео је да од сломљене и разорене Србије створи самосталну државу на економском, политичком и културном плану. Међутим, есхатолошка нит се не прекида. Јефимија, поред страха за судбину Лазаревих наследника и истицања његове жртве, у свом делу спаја општу и личну трагедију. Кроз њена дела чује се глас мајке која никада не може да заборави прерано преминулог сина, с тим што се њена лична туга издиже на један виши ниво и прераста у молбу за спасење

читаваог народа који страда од Исмаилћана. Јефимија приноси молитву Богородици и Исусу Христу да је не забораве у дан страшног суда. Песникиња је свесна своје грешности, осећа да је осуђена још пре страшног суда, отуда искрена молитва и приношење покајања за спасење. Код Григорија Цамблака постоји свест о последњим временима. Живећи далеко од световног живота, иза зидина манастира, он ипак веома добро разуме оно што се дешава у политичком и друштвеном животу Србије. Прави познавалац друштвених прилика тога доба свакако је био Константин Филозоф. Увек уз деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф пише о њему као прави историчар. Њега занимају владавина деспота Стефана и историјске околности. Међутим, колико год његов текст био реалистичан, владавина и живот деспота Стефана су духовни подвизи на путу ка спасењу. Не удаљава се Константин Филозоф у потпуности од канона, нарочито у делу у коме говори о смрти деспота Стефана. Смрт Стефанову предсказали су знаци на небу; у тренутку његовог пада са коња светлост је нестала, а било је подне. Сам тренутак смрти приказан је као дан страшног суда, јер се појавила Богородица. У земљи је завладала тишина и неверица, а након његове смрти време је описано као последње. Земљом је завладала тама, глад, земљотреси и сви они знаци који указују да је последње време пред вратима. И баш тако са смрћу деспота Стефана престаје напредак Србије. Турци више немају обавезу према владару и крећу у освајање српских земаља, а на том путу први град који се нашао на удару било је Ново Брдо. Константин Филозоф је предосећао да последње време долази, а писци који ће стварати у наредном периоду доживеће га као последње.

Све оно што се десило на Косову и што се слутило постаће стварност након пада српских средњовековних градова. Пред Димитријем Кантакузином нестаје читав један свет, уништен је град који је сијао кроз читав средњи век, град културе и јединства. Са падом једног таквог места Кантакузин постаје свестан пролазности човека и света. За Димитрија Кантакузина страдање је последица греха који се уселио у душе људи: Стога је песник забринут за човекову судбину у будућем веку. Човек је осуђен на вечне муке и пре самог суда, још у овом веку, и то својом савешћу. Једино му преостаје да се покаје, односно да се моли Богородици, заштитници људског рода. Ратови и бројни други знаци на небесима

знаци су које Господ шаље људима као опомену. Људи треба да се врате Богу, јер без Божје љубави су потпуно немоћни. Покајање и молитва упућена Богородици и Исусу су једини начин да се спасу од очекиване пропасти, која је према Соломоновом пророчанству предсказана за крај XV века.

Учесник многих ратова и светски путник, које је живео и на истоку и на западу, Константин Михаиловић је писац који је у свом делу описао како турску империју и њену владавину, тако и свет хришћана. Оно што је најважније јесте опис пада Новог Брда под турску власт. Овај део његове хронике је запис о страдању Србије и српског народа. Описујући страдање српског народа Михаиловић се задржава на мотиву греха. По његовом мишљењу, сваки грех стигне Божја казна, казна стиже и појединца који згреши, али и читав народ. Мрњавчевиће је стигла казна јер су се огрешили о цара Уроша, што је разлог пропасти српског царства. И исход Косовске битке је био такав због издаје. Његова белешка о Косовској бици приближава се предањима и легендама који ће заживети у наредном периоду. Он уводи лик Милоша Обилића, а Лазар је јунак који се определио за царство небеско зарад спасења читавог народа. Судбина Константина Михаиловића да ратује на страни оних који су уништили његов град и заузели његову земљу блиска је судбини двојице српских песника који стварају након Првог светског рата, а то су Милош Црњански и Душан Васиљев. У искуству експресиониста наталожена је трагика ратом прекинуте младости, у њима одјекују велики ломови и кризе кроз које се пројављује права духовност песника. И они стоје, као и Кантакузин и Константин Михаиловић, загледи у оно што је пад Новог Брда донео колективу и појединцу, и истовремено осећају немир који им доноси стварност. Пред експресионистима нестао је један свет, рат га је однео, а неки нови се ствара, али не на оним основама за које су мислили да су се борили. Међутим, иако се на први поглед тај модерни свет одриче Бога, није тако. То је само тренутак у коме човек не проналази смисао, а жели да живи живот достојан човека.

Душан Васиљев и Милош Црњански рат су доживели из другачијег угла од свих српских песника, јер су се борили на страни непријатеља. Они нису бранили своју домовину, већ су доживели ратну катастрофу која је на њиховом примеру показала своје разорне моћи. У поезији Душана Васиљева и Милоша Црњанског,

поред критике друштва и поретка, преовладава осећање солидарности са војником. Војници су се борили, дали своје животе или се вратили уништених душа а да их нико не упита како су.

Ратовање на страни непријатеља сопственог народа оставља велике последице на душу песника, тако да већ први стихови наговештавају песнике смрти, бесмисла и пролазности. У једном тренутку Милош Црњански верује да ће се после рата ситуација променити и да ће све кренути неким бољим током, али живот га је демантовао. Његова поезија постаје израз послератне климе разочарања и клонућа; рат је за њега бесмислен, а свет и живот после рата су само трулеж и тамница. Једино извесно после свега је смрт. Негативан однос према стварности је оно што песника приближава средњовековним песницима, а само непристајање на ропство и устајање против било којег облика неслободе како на колективном, тако и на индивидуалном плану приближава га Лазаревој етици.

Душан Васиљев после рата једино што има јесте мисао на смрт, јер ратно искуство му не дозвољава да крене напред у живот. Говорећи о рату и страхотама Душан Васиљев изражава сву трагичност људске природе. Човек после рата остао је без оног најсветијег, без душе, душа је пуста, а без ње човек је само сен која нестаје. За Васиљева рат је крај после кога живот није исти, људско страдање у рату равно је апокалипси. Песник велича смрт и пропадање и пита се куда да крене и да ли постоји нада. Једино што му преостаје је да умре у најгорим мукама.

Може се закључити да средњи век доживљава своју реинкарнацију. Како упостављањем везе преко есхатолошких мотива, тако се осећа и у целокупном духовном животу српског народа кроз сећање на косовски мит и косовско опредељење. Оваквом тумачењу може допринети и мишљење Нортропа Фраја:

„Митологија као укупна структура која дефинише религијска веровања једног друштва, историјску традицију, космолошке спекулације – укратко, укупан обим његове вербалне изражајности – јесте матрица књижевности, и велики песници стално јој се враћају. У сваком добу песници који су мислиоци (имајући на уму да песници размишљају путем метафора и слика, а не препозиција) и дубоко заинтересовани за порекло или судбину или жеље људске врсте – са свим што припада тој великој схеми коју

књижевност изражава – тешко могу наћи књижевну тему која не коинцидира са митом“ (Фрај, 1999, стр. 24).

Повратак косовској тематици је повратак есхатолошким мотивима, јер она у себи садржи страдалачки патос, смрт као крајност и есхатон као један нов почетак. Есхатолошка слика света је веома жива код српских модерниста преко схватања косовског мита који је успостављен још у средњем веку. С кнежевим избором небеског царства пораз добија свој виши разлог, а смрт српских бораца, страдања и понижења народа смисао небеског пута ка остваривању непролазних хришћанских вредности.

Српски народ никада није признао пораз, научен кроз хришћанско учење да је живот исупуњен страдањем, али да јаком вером и избором правог пута може да задобије вечност. Никада не одустаје и не предаје се робовању. Борба и страдање се прихватају, јер верују у васкрсење и нови живот који ће доћи. Овоземаски живот се схвата као привремено станиште у коме се задобија виши циљ, тј. царство небеско. Ако је Христос могао да страда зарад спасења људског рода, дужност је сваког хришћанина да оствари хришћанско учење. Жртвујући се појединац показује да увек гледа у будућност и мисли на спасење оних због којих се жртвује.

7. Закључак

Есхатолошка начела могу се разумети једино тумачењем *Библије* и светоотачке мисли, јер су у њима утемељене њене основне компоненте. Једна од основних теза ове дисертације дотиче се континуираног присуства есхатолошких мотива од Светог Саве до савремених аутора и потребе српских писаца за активном дијалогом са епохом средњовековне књижевности. Ово истраживање имало је за циљ да систематски преиспита присуство есхатолошких мотива у књижевности у преломним тренуцима српске историје. Истраживањем смо потврдили да историјски догађаји остављају неизбрисиве трагове на књижевно стварање. Под утицајем библијског учења да ће последње време најавити знаци страдања и великих катастрофа, писци догађаје којима сведоче доживљавају као последње и у својим делима износе све дилеме и страхове везане за човекову будућност и спасење.

Примарни корпус текстова који су предмет тематско-мотивских и компаративног проучавања есхатолошких мотива показује да их писци користе и да стваралачка рецепција истих у XX веку сеже и до оних писаца који негирају традицију и наслеђе. Уз анализу есхатолошких мотива посебно је обрађена пажња на косовски мит, који у себи садржи праобраз библијских страдања и спасења, а који ће оживети у периоду Првог светског рата.

У уводном делу истраживања представили смо есхатолошке теме у српској књижевности, указали смо на јединствени књижевни простор који се развијао под утицајем библијске и византијске књижевности. Објаснили смо узоре под којима се развијала српска књижевност и начин односа средњовековних писаца према њима. Користећи досадашња научна истраживања извели смо закључак да је у основи српске књижевности византијска књижевност, али да су Срби успели да створе оригиналну књижевност, која је сва у функцији културних потреба властите државе, односно да створе властити идентитет на византијским основама. Књижевност је „као и српска држава, формирана по узору на византијску хијерархију, остварила истина по угледању, свој самостални развој, са властитом тематиком, својим књижевним јунацима и на свом језику“ (Костић Тмушић, 2007, стр. 65). Писци су у оквирима византијске естетике и поетике

стварали дела у којима се осећа властито стваралачко искуство и у којима се пише о личностима од националног значаја. Комплексни утицаји византијске на српску књижевност произилазе пре свега из њене теолошке заснованости, а њен утицај и појављивање биће видљиви на различитим нивоима у свим историјским епохама српске књижевности. Говорећи о утицају Византије на нашу културу, Јован Христић закључује да је она „знак нашег припадништва и нашег учествовања у медитеранској култури, која је – ма колико се то данас стављало у питање – ипак основа свеколике европске културе” (Христић, 1994, стр. 92). Преко византијске долази се у додир са библијском традицијом те се може говорити о теолошкој заснованости српске књижевности. „Уметност је у суштини религија“, писао је у својим есејима Момчило Настасијевић, она тежи да открије истину постојања, а „открити истину постојања значи у свему осетити једно и у једноме све, и у свему самог себе“ (Настасијевић, 1991, стр. 23). У средњем веку религија је изузетан чинилац уметничког стварања и доживљаја света.

Средњовековна књижевност у својој основи је религиозног и духовног карактера. Никада се не ствара из чисто литерарних побуда, већ је књижевни текст увек носилац неке хришћанске идеје. Стари српски песници по угледу на византијске писце више опонашају и наводе делове из *Библије* него што теже да стварају ново. Они уносе у своја дела и библијске, и светоотачке и богослужбене текстове, преко дословних цитата, парафраза или алузија. Трифуновић закључује: „Стара српска књижевност не може се посматрати као прерада или прилагођавање византијске литературе, већ као изворно стварање у оквирима византијске поетике и других законитости византијске естетике“ (Трифунувић, 2009, стр. 17). У стварању књижевних дела постоји одређен манир од којег се не одступа. Ствара се у устаљеним жанровским оквирима, а тај оквир је религиозни и усмерен ка будућем животу. У XX веку дефинисаће се појам интертекстуалности, у оквиру кога се објашњава однос међу текстовима. Дошло се до закључка да се аутори често позивају на друге текстове, на традицију и да, свесно или несвесно, утискују претходна искуства у писању и у значењу. У оквиру интертекстуалности не говори се само о утицају претходних генерација писаца на садашње, већ и о томе да је целокупно искуство предодређено већ постојећим делима, тј. да сваки текст постоји у односу на други текст. Долазимо до закључка да је интертекстуалност

била једна од поетичких одлика српске књижевности још у средњем веку и да се средњовековни аутор свесно окреће библијском интертексту, док поједини савремени аутори, негирајући традицију, несвесно у свој текст читавају и апсорбују оно што већ постоји у књижевном искуству. У оквирима интертекстуалности може се закључити да повезаност са библијском традицијом не престаје никада, већ се само преображава и прилагођава поетичким начелима епохе, у којој може бити само нов начин представљања приче.

Српска средњовековна књижевност у духу византијског културног наслеђа трајаће све до XVIII века, да би се у тим периоду јавила нова српска књижевност у којој ишчезава византијски дух а рађа се западноевропски концепт уметности. Међутим, увек је постојала потреба да се српско средњовековно наслеђе одржи, јер је оно значило и очување националног идентитета. Зато се никада не прекида веза са старим духовним коренима, што ће се показати у периоду XX века. Српска средњовековна књижевност оживљава у савременој српској књижевности на крају XX века, али она ће увек, па тако и на самом почетку XX века, прожимати дела на тематско-мотивском плану, остваривши тако велики сусрет прошлости и садашњости. О повратку и проналажењу српског средњовековља и Византије говори Станислав Винавер у име генерације писаца који су се афирмисали непосредно пре првог светског рата и у годинама након завршетка Првог светског рата: „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо обновили традицију језика коју је претргао Вук” (Винавер, 1975, стр. 155). Писци попут Растка Петровића, Станислава Винавера, Милоша Црњанског и Момчила Настасијевића показивали су афинитет према књижевном наслеђу, који полако постаје жива традиција која се на разне начине рефлектује у књижевном стварању. У овом раду везу са српским средњим веком и хришћанском традицијом успоставили смо компаративном анализом есхатолошких мотива у српској књижевности у оним временима када се слути крај света и када је страдање народа једина извесност, будући да свако дело има особену везу с временом у којем настаје. Писац користи грађу из историје како би то време довео у везу са библијским временом и показао да се сви догађаји и личности уклапају у библијско схватање света. У XX веку, у

српској књижевној критици и историји, средњовековној књижевности умањиван је уметнички значај и многа дела су тумачена само као историјски извори.

Имајући у виду значај и присуство есхатолошких мотива, у раду је указано на најчешће есхатолошке мотиве, њихово присуство у *Библији* и делима светих отаца. Тумачећи однос историје и метаисторије у књижевности, закључујемо да своје место у књижевности има и историја али и есхатологија, и да се историјски дискурс често утапа у библијски. Аутори не остају имуни на дешавања око себе, прате све оно што се дешава, полазе од конкретних историјских догађаја, али је у свему томе важнији духовни смисао. Говорећи о овоземаљском страдању, они желе да укажу на смисао овоземаљског живота и на пут којим човек треба ићи, а то је пут вечног живота. У средњовековној књижевности писци полазе од историјских догађаја, али их тумаче у есхатолошком контексту. Чак и Константин Филозоф који тежи објективности описује мноштво догађаја и даје много појединости из живота деспота Стефана Лазаревића, али његов циљ, као и осталих средњовековних писаца, јесте да глорификује владара. Отуда се не може слепо веровати у историјску објективност, јер у средњовековној књижевности нису битне историјске датости, није битно ни када се нешто тачно збило; битно је шта се из тог догађаја може открити о Божјем односу према човеку. Човеков овоземаљски пут је увек усмерен ка будућем веку и есхатологија постаје тачка преламања друштвено-историјских превирања и веза између књижевних поетика и праваца.

Библија као најзначајнија књига у средњем веку формирала је код средњовековног човека доминантне елементе и одговоре на основна питања живота и човековог места у свету. По мишљењу савремене психологије, „у сваком човеку су присутни пагански, старозаветни и новозаветни слојеви“ (Јеротић, 1996, стр. 159). Читава европска књижевност заснива се на *Библији*, што нас доводи до закључка да српска књижевност, без обзира на то да ли је окренута западу или истоку, припада европској културној баштини. Зато је *Библија* битна и при компаративној анализи са модерним песницима, јер само је тако поезију модерниста могуће схватити у њиховој пуноћи лирског израза. *Библија* нам даје одговоре на суштину овоземаљског и вечног живота, а међу капиталним темама европске књижевности јесте тема човековог живота и његова пролазност. *Библија*

доноси линеарно схватање времена; време има свој почетак и свој крај, али завршетком времена не завршава се постојање, већ оно прелази у вечност. Овоземаљски живот, тј. историја креће се ка успостављању нове заједнице између Бога и људи, коју су они изгубили са Адамовим грехом. Ова веза између *Библије* и средњовековних књижевних текстова условљена је севременим порукама које човеку објашњавају живот, ослобађају га греха, нуде му смисао и отварају му пут у нови живот.

Српску средњовековну књижевност одликују јединствени поглед на свет, другачија естетска схватања, карактеристичан однос према човеку и друштву, простору, времену и природи. Она је преносила мисао о пролазности, последњим временима и успостављању нове заједнице са Богом. Есхатолошки мотиви множили су се кроз векове, а њиховом присуству нарочито су поговодила она времена у којима је мисао о смрти и крају обузимала људе. Смрт, страшни суд и загробни живот били су стално присутни у њиховим мислима, као централни мотив и доказ њихове вере. Поглед на свет средњовековног и савременог човека у много чему се разликују. Међутим, друштвене околности на почетку XX века нису биле нимало лаке, што код људи и писаца рађа осећање песимизма, а оно води ка размишљању о смислу живота, смрти и греху који је завладао. Појединац је у сукобу са друштвом и његовим нормама, што доводи до духовног, моралног и културног отуђења, усамљености и неприлагођености свету.

У раду је пажња посвећена песницима који су стварали уочи великих историјских догађаја, за време њих и након њих. Условљеност есхатолошких мотива историјским догађајима проучавана је на тематско-мотивском плану. Анализирани су најчешћи есхатолошки мотиви, њихов смисао и значај код средњовековних и код модерних песника у периоду историјских преврата, уз тежњу да се покаже да су ти догађаји утицали на појаву истих. Две највеће трагедије у историји српског народа свакако су Косовски бој и Први светски рат. То су они периоди када се последње време више не слуги, оно није одраз библијске учености, већ постаје реалност. Од пропасти српског царства и Косова осећање краја света је и историјски условљено овим трагичним догађајима, јер пропаст царства у свести народа доживљава се као праслика пропасти света. У тешким временима, када је било потребно очувати слободу, српски народ је био

више пута физички сломљен, али онај духовни део је увек трајнији и теже га је савладати. Теме дела која настају у тим временима су узвишене и судбинске, а тичу се љубави ка Богу и човеку, смрти, вере у други живот, осећања поноса, патње, националне или личне слободе, достојанства и слично. Писци који пишу у овим временима стварају нова и велика дела. У традиционалним књижевним врстама наслеђено се даље развија, а јављају се и текстови нове садржине и облика. Писци најчешће са индивидуалног плана прелазе на колективни и постају гласници народа и снага народа у борби за слободу, јер реч Божју, уколико жели, свако може чути. У овим текстовима је битно да писци пренесу поруку наде и вере да ће доћи до слободе на овом свету или до васкрсења, и да смрт значи један нови почетак у близини Господа.

Средњовековни писци које смо проучавали нису писали историју, није им био циљ да забележе догађаје, већ да дају списе који ће доприносити духовном уздицању и моралном усавршавању. Они поучавају, бодре народ када је то потребно, стварају култ кнеза Лазара, развијају мисли о животу и смрти и подсећају човека да је време за покајање већ на измаку. И у XX веку ствараоци разумеју дух епохе и уважавају њена индивидуална и колективна постигнућа и посрнућа. Они својом имагинацијом историје желе да успоставе уметничку и хуманистичку критику друштва, и одбране достојанство појединца пред разорним деловањем историјских догађаја. Песме настале у току рата израз су егзистенцијалног безизлаза, али и архетипске потребе за надом и ослоном. Савремени аутори тај ослонац проналазе управо у историји, у косовском завету и опредељењу кнеза Лазара за царство небеско. Косовски мит је заправо само једна варијанта светосавља. У основи косовског мита је одрицање од земаљског и приклањање небеском царству. Свети Сава позива народ да оставе оно што је привремено и да купи небеско. Управо због тога је у раду истражен и однос према традицији и косовском завету, који је обнављан у периодима страдања српског народа. Објашњено је шта је косовски мит значио и шта значи за српски народ, као и да сама појава косовског мита подразумева есхатолошку димензију. У прве две деценије XX века у српској књижевности уочено је присуство есхатолошких мотива и повратак косовском завету услед бројних историјских дешавања и песничких незадовољстава стварношћу.

Понекад није једноставно установити порекло подтекста око којег настаје књижевно дело, нарочито у авангардној књижевности, која је често херметична па се тумачењу и спознавању опире, јер писац у тежњи да створи нешто ново се често одриче литерарне традиције. Реактуелизација есхатолошких мотива мита се врши транспоновањем, тј. преобликовањем у савремени контекст, творећи тиме оригинално песничко дело. Тако, и кад се чини да је библијско и средњовековно наслеђе мртво и далеко, оно је само узело једно друго, мање препознатљиво обличе. Тако доказујемо да је поезија српских модерниста у дијалошкој вези како са књижевном, тако и са духовном традицијом, која је одређена косовским наслеђем.

Када међу људима превлада сумња у смисао живота, јављају се песимизам, безнађе и разочараност како у друштво и свет, тако и у сопствене могућности. Како се драма људске егзистенције разрешава у вери, тако се и писци окрећу већ датим одговорима на људско постојање и људски смисао живота. Поједини писци окрећу се индивидуализму, тј. унутрашњем бићу човека и кроз молитву и у директном обраћању Господу изражавају сопствену драму, сопствени страх од онога што долази. Али у делима која смо анализирали са једне стране пробијају лични тонови, страх за сопствену душу; с друге под утицајем историјских догађаја долази до прожимања историјског и есхатолошког поимања света. Песници Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис у своју поезију уносе бројне есхатолошке мотиве који се могу довести у везу са средњовековном књижевношћу. Предосећајући будуће страдање, они устају против времена и стања у коме се налазе појединац и друштво. Проучавањем ови писаца постаје јасно да нико од њих не може побећи од стварности, ма колико се затварали у кулу од слонове кости, као и да свако дело има особену везу с временом у којем настаје. Чим наступе ратови и страдање, они се укључују и дају свој допринос кроз стварање.

Уз бављење есхатолошким мотивима сагледана су сва човекова интимна и ментална преживљавања кроз ове важне историјске периоде. У периоду пре Првог светског рата српски песници, под утицајем књижевних стремљења тога доба, уносе есхатолошке мотиве као израз личног незадовољста светом и временом у коме живе. Чим крену колективне катастрофе, песници заборављају на лично и

прелазе на колективно страдање. У песмама се с једне стране уздиже борба и оправдава страдање за домовину, где се може направити паралела са колективним опредељењем кнеза Лазара и његове војске. Нада се проналази у Лазаревом опредељењу за царство небеско и вечни живот. Страдање на земљи се објашњава као у средњем веку, тј. као у току Косовског боја – Лазар је изабрао прави пут, наше је само да га пратимо. Страдање српског народа често се доводи у везу са Христовим страдањем. Смрт за одбрану хришћанских начела је победа, она је васкрсење. Опредељење за свесно страдање рађа мученика у питању појединца и читавог народа. У средњем веку то је Лазарева војска која заједно са владаром страда; у току Првог светског рата то су колоне народа које страдају на путу до слободе. Православље и Косово су основна обележја истрајавања српског народа. Вера у будући живот и вера у косовски завет постају код српских модерних врхунско начело живљења. Тиме се доказује да активни однос песника према косовској тематици постоји од монахиње Јефимије до данас.

Након Првог светског рата, преживевши све ратне страхоте, песници негирају постојећи поредак и буне се против бесмисла ратовања. Након рата, на примеру Милоша Црњанског и Душана Васиљевића који су учествовали у борбама, и то на страни непријатеља, показано је да долази до потпуне егзистенцијалне сумње, без наде у спасење. Црњански и Васиљевић осећају се поражено и изгубљено, њихова поезија је поезија људи који не могу да се снађу у новом свету. Према њиховом мишљењу, дошло је до потпуног слома свих вредности, али потреба за обновом и новим успостављањем индивидуалног и колективног бића увек постоји.

Праћењем присуства есхатолошких мотива закључује се да човек у тренуцима индивидуалних, али и колективних криза тежи повратку Богу. Што се више уздигне на лествици врлина на овом свету, то ће му бити ближи након настанка вечног живота. До уздицања се, свакако, долази преиспитивањем, исповедањем грешности и покајањем. Песници признају сопствене грехе, који су узрок сваког зла; теже покајању преко молитве и плача. Средњовековни песник исповеда сопствену грешност и моли за достизање обожености кроз врлину, моли за милост и спасење, док савремени песник моли Господа да заустави пропадање, растакање, нестајање своје творевине, да осмисли обесмишљено, а од Богородице

се очекује да помилује, заштити, пригрли. Чињеница је да су оваква осећања развијала и свест о смрти. Управо је развијена свест о смрти „била покретачка сила свеколике песничке есхатологије на крају XIX и почетку XX века“ (Палавестра, 1986, стр. 39). Без обзира на религиозна схватања самих писаца, есхатологија се никако не може одбацити. Све оно што су песници доживели и видели у току рата, били религиозни или не, доживљавају као последња времена. Оно што је једино извесно у таквим временима је смрт, тако да је мотив смрти присутан и код једних и код других песника. Средњовековни песник верује да последње време долази, самим тим и испуњење Божјег промисла. Савремени песник верује да су све наде изневерене, али се опет јавља нада, тј. нека нова религија. Пут спасења, ма колико различит био, увек постоји и њега следе како песници XV века, тако и песници који су доживели и преживели Велики рат. Као што се из наведеног види, мотиви страдања, смрти и пролазности су мотиви који повезују песнике који стварају у току догађаја који представљају прекретницу у развоју једног народа. Сви ови мотиви чине део есхатолошке свести човека, па се може закључити да есхатолошки мотиви у књижевности доминирају у кризним периодима.

Да је хришћанско наслеђе присутно у модерној српској књижевности, показали смо на примеру анализе есхатолошких мотива и дошли до тврдње Виктора Шкловског да је „свако уметничко дело створено паралелно и у опозицији према неком моделу“, тј. до тврдње Михаила Бахтина да „гласови других настањују дискурс једног писца који најједном постаје поливалентан“ (Тодоров, 1998, стр. 24). Када се говори о поетичком континуитету између српско-византијског књижевног наслеђа и модерних поетика песника у пољу есхатолошких мотива, може се закључити да је он успостављен и на духовном плану, али и на мотивском. У својим најбољим и стваралачки најплоднијим видовима српски модернизам XX века представља васкрс традиције, реafirмише религију и српску православну духовност. Дакле, долази се до закључка да је књижевно дело испресецано „културним кодовима уметничких и неуметничких норми разних нивоа“ (Лотман, 1976, стр. 366).

Анализирајући предратни, ратни и послератни период како у средњовековној, тако и у књижевности XX века, долазимо до закључка да писци

пре рата на индивидуалном плану осећају да не припадају свету за који осећају да се урушава и свету у коме не постоје праве људске вредности. У току рата, загледани у колективну несрећу, покушавају да пронађу разлоге страдања и да преко писане речи охрабре и уздигну народ да не одустаје и да се избори до краја. Осећање песимизма, разочарања и пораза су универзална за све писце које обрађује ова дисертација, што је један од начина на који се сви они могу довести у исту равн и посматрати на исти или сличан начин. Може се приметити промена у људима која настаје након што они ступе у рат или након што рат постане део њихове стварности. Та промена огледа се на психолошком нивоу, у њиховим реакцијама на уобичајене свакодневне догађаје. На овај начин примећује се колико се цело човечанство мења под утицајем рата.

Анализом есхатолошких мотива указали смо на њихову присутност у средњовековној књижевности, али и у српској модерни и тиме показали да постоји непрекинута мотивска повезаност у развоју српске књижевности. Писци од Светог Саве до данашњег дана следили су православну традицију. Модерна и средњовековна књижевност се додирују, укрштају и допуњују чешће него што то изгледа на први поглед, што је најбољи доказ да се може говорити о заједничким цртама, узајамним сродностима и одређеном јединству. Истраживачки процес је показао да између књижевност средњег века и нове српске књижевности постоји жив верски и национални дух, који траје у непрекинутом континуитету, те да хришћанска традиција обитава у садашњости српске савремене књижевности.

Овим истраживањем нису исцрпљене све реминисценције и одјечи есхатолошких мотива, али је указано на њихову присутност у делима аутора који стварају у време бурних историјских дешавања. На основу овог изучавања очигледно је да је проучавање присуства есхатолошке мисли у српској књижевности само започета тема, која ће у наредном периоду тек бити истраживана, а која ће помоћи у успостављању чврсте везе између средњовековне и књижевности свих осталих епоха. Есхатолошки мотиви не морају бити проучавани у књижевности само са становишта теологије, већ се њихово место у књижевности може разумети и када се тумаче са аспекта различитих наука.

Извори

1. Андоније Рафаил (2000). Слово о светом кнезу Лазару. *Стара српска књижевност*. (106–119). Београд: Филолошки факултет. Крагујевац: Нова светлост.
2. Андрић, И. (2011). *Песме. Ex Ponto. Немири*. Београд: Макарије. Подгорица: Нова књига.
3. Бојић, М. (1978). *Сабрана дела I–IV*. Београд: Народна књига.
4. Васиљев, Д. (1932). *Изабране песме*. Београд: СКЗ.
5. Граматик, В. (1993). *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика. Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 14. Београд: Просвета/СКЗ.
6. Данило II (1988). Животи краљева и архиепископа српских, Службе. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 6. Београд: Просвета/СКЗ.
7. Данилови настављачи (1989). *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 7. Београд: Просвета/СКЗ.
8. Данило III (2015). Слово о светом кнезу Лазару. У: *Десет векова српске књижевности*, књига 3. Нови Сад: Матица српска. (Преузето: <https://srodstvopoizboru.wordpress.com/> 5. 6. 2022.).
9. Данило III (2000). Слово о светом кнезу Лазару. *Стара српска књижевност*. (72–88). Београд: Филолошки факултет. Крагујевац: Нова светлост.
10. Доментијан (1988). Живот светога Саве и Живот светога Симеона. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 4. Београд: Просвета/СКЗ.
11. Дис Петковић, В. (1970). Песме. У: *Српска књижевност у сто књига*. Нови Сад: Будућност.
12. Дис Петковић, В. (1974). *Песме*. Београд: Рад.
13. Дис Петковић, В. (1999). *Песме*. Београд: Рад.
14. Дис Петковић, В. (2009). Песме. У: *Антологија српске књижевности*. (Преузето: <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> (3. 7. 2023.))
15. Дучић, Ј. (1998). *Лирски кругови*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
16. Илић, В. (1923). *Целокупна дела I*. Београд: Издање свесловенске књижарнице.
17. Инок Исаија (1986). Стари српски записи и натписи. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 14. Београд: Српска књижевна задруга/Просвета.

18. Јефимија (1993). Списи о Косову. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 13. Београд: Просвета/СКЗ.
19. Кантакузин, Д. (1963). *Димитрије Кантакузин*. Београд: Нолит.
20. Кантакузин, Граматик (1993). Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 14. Београд: Просвета/СКЗ.
21. Карацић, В. (1969). *Антологија народних епских песама I*. Нови Сад: Будућност.
22. Лазаревић, С. (1979). *Књижевни радови*. Београд: СКЗ.
23. Марко Пећки (1986). Шест писаца 14. века. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 10. Београд: Просвета/СКЗ.
24. Михаиловић, К. (1986). Јаничарове успомене или турска хроника. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 15. Београд: Просвета/СКЗ.
25. Монах Јефрем (1986). Шест писаца 14. века. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 10. Београд: Просвета/СКЗ.
26. Непознати Раваничанин (2012). Слово о светом кнезу Лазару. У: (Т. Јовановић прир.). *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том 2. (88–97). Београд: Филолошки факултет.
27. Пандуровић, С. (1921). *Стихови*. Београд: СКЗ.
28. Пандуровић, С. (1968). *Песме*. Београд: Просвета.
29. Пандуровић, С. (1989). *Песме*, Београд: Рад.
30. Петровић, Р. (1989). *Сабране песме*. Београд: СКЗ.
31. Ракић, М. (1984). *Песме*. Нови Сад: Матица српска.
32. Свети Сава (1986). *Сабрани списи*. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 15. Београд: Просвета/СКЗ.
33. Свето писмо (2004). Београд: Југословенско библијско друштво.
34. Силуан (1986). Шест писаца 14. века. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 10. Београд: Просвета/СКЗ.
35. Списи о Косову (1993). Монахиња Јефимија, кнез Лазар, кнегиња Милица, Вук Бранковић, непознати раванички монаси, Давид, Јелена Балшић. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 13. Београд: Просвета/СКЗ.
36. Теодосије (1988). *Житија*. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 5. Београд: Просвета/СКЗ.

37. Филозоф, К. (1989). Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 11. Београд: Просвета/СКЗ.
38. Цамблак, Г. (1989). Књижевни рад у Србији. *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 12. Београд: Просвета/СКЗ.
39. Црњански, М. (1921а). *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Издање Свесловенске књижарнице.
40. Црњански, М. (2013). *Песме*. Сремски Карловци/Нови Сад: Каирос/Будућност.

Литература

1. Авериницев, С. (1982). *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
2. Аврамовић, З. (2010). *Политичка мисао Милоша Црњанског*. Београд: Институт за политичке студије.
3. Алексић, С. (2018). *Теоријско и методолошко дело Петра Милосављевића*. Филозофски факултет: Косовска Митровица.
4. Алексић, С. (2021). Теоријски проблеми периодизације књижевности. У: *Зборник радова Филозофског факултета у Косовској Митровици*, бр. LI (4), (131–147), Косовска Митровица: Филозофски факултет.
5. Амфилохије (2007). Свети кнез Лазар великомученик. У: Р. Никчевић (ур.), *Свети кнез Лазар и Косовски завет*. (4–6). Цетиње: Светигора. Београд: Новости.
6. Андрејевић, Д. (2005). *Српска поезија XX века*. Просвета. Београд.
7. Андрић, И. (1918). *Наша књижевност и рат*. Књижевни југ, Књига 2 – свеска 6, 16. септембар. (Преузето са: <http://mks2018.fil.bg.ac.rs/> 12 . 4. 2023.)
8. Андрић, И. (1976). *Историја и легенда. Сабрана дела*. Београд: Просвета.
9. Аристотел (2002). *О песничкој уметности*. Београд: Дерета.
10. Артемије (2007). Видовдан – огледало српско. У: Р. Никчевић (ур.), *Свети кнез Лазар и Косовски завет*. (7–8). Цетиње: Светигора. Београд: Новости.
11. Асунто, Р. (1975). *Теорија о лепом у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.

12. Атанасијевић, К. (1938). Стоицизам Милана Ракића. У: *Српски књижевни гласник*, LIV, бр. 6-7, јул-август. (427–432).
13. Барт, Р. (1971). Увод у структуралну анализу прича. У: *Летопис Матице српске*, год. 147, књ. 407, св. 1. (56–84). Нови Сад.
14. Берђајев, Н. (1984). *Ја и свет објеката*. Кршћанска садашњост: Загреб.
15. Берђајев, Н. (2000). *О човековом позвању: оглед из парадоксалне етике*. Београд: Zeptr Book World.
16. Берђајев Н. (2002). *Смисао историје*. Београд: Логос.
17. Бичков, В. В. (1991). *Византијска естетика*. Београд: Просвета.
18. Богдановић, Д. (1978). Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века У: С. Петковић (ур.), *Византијска уметност почетком XIV века*, (85–97). Београд: Филозофски факултет – Одељење за историју уметности.
19. Богдановић, Д. (1991). *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
20. Богдановић Д. (1997). *Студије из српске средњовековне књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
21. Богдановић, М. (1929). Песник Душан Васиљев. *Српски књижевни гласник*. Београд, књ. XXVI, бр.8.
22. Богдановић, М. (1962). *Душан Васиљев. Критике*. Нови Сад: Матица српска. Београд: СКЗ.
23. Богдановић, М. (1977). Немири. У: Б. Милановић (избор). *Критичари о Иви Андрићу*. (36–43). Сарајево: Светлост.
24. Бојовић, Д. (2002). *Песник будућег века*. Приштина: Институт за српску културу.
25. Бојовић, Д. (2003). *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије.
26. Бојовић, Д. (2004). *Српска есхатолошка књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије Косовска Митровица: Филозофски факултет.
27. Бојовић, Д. (2007). Слово љубве у светлу библијске егзегезе. У: М. Станојевић (ур.), *Митолошки зборник 18*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.
28. Бојовић, Д. (2009). *Понављање патристичких цитата у српској црквеној књижевности*. (39–47). Ниш: *Philologia Mediana* 1.

29. Бојовић, Д. (2011). *Антологија плача. Од Светог Саве до патријарха Пајсија*. Београд: Просвета.
30. Бојовић, Д. (2015). Истраживања српске рецепције светоотачке књижевности. *Црквене студије*, (25–34). Ниш.
31. Бојовић, Д. (2017). *Ниневијски гласови: прилог проучавању једног библијског мотива*. (79–86). Ниш: *Philologia Mediana* год. 9, бр. 9.
32. Бојовић, Д. (2017а). Рановизантијски свети оци и српска средњовековна књижевност. У: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, *Център за византијски проучавания "Иван Дуйчев"*, том 99 (18). (447–457).
33. Броч, Х. (1979). *Песништво и сазнање*. Ниш: Градина.
34. Булгаков, С. (1991). *Православље*. Нови Сад: Књижевна заједница.
35. Булгаков, С. (2011). *Јагње божије*. Београд: Логос.
36. Вајт, Х. (2011). *Метаисторија: историјска имагинација у Европи деветнаестог вијека*. Подгорица: ЦИД.
37. Велимировић, Н. (1911). *Религија Његошева*. Београд: Штампарија Свети Сава.
38. Велимировић, Н. (2002). *Победиоци смрти. Небеска литургија*. Београд: Ихтис.
39. Велмар Јанковић, С. (1967). *Савременици*. Београд: Просвета.
40. Велмар Јанковић, С. (1989). О Растку Петровићу, песнику. У: *Растко Петровић Сабране песме*. Београд. СКЗ.
41. Велмар Јанковић, С. (1993). *Уклетници*. Београд: Просвета.
42. Велмар Јанковић, С. (2005). Песник тренутка који нестаје. У: М. Ломпар (прир.) *Књига о Црњанском*. (3–37). Београд: Српска књижевна задруга.
43. Велек, Р. Ворен, О. (1965). *Теорија књижевности*. Београд: Полит.
44. Видковски А. (2006). *Православље као правоживље*. Света Гора: Хиландар.
45. Винавер, С. (1935). Скерлић и Бојић, У: *Правда, Књиге и писци*, 20. IV. 35. Преузето са: <https://milutinbojic.org.rs> (21. 1. 2024).
46. Винавер, С. (1975). *Критички радови Станислава Винавера*. Нови Сад: Матица српска.
47. Витошевић, Д. (1975). *Српско песништво 1901–1914*, књига прва. Београд: Вук Караџић.
48. Вујаковић, Д. (2009). *Од крика до тишине: песништво Душана Васиљева између активистичког и апстрактног експресионизма*. Нови Сад: Академска књига.

49. Вујошевић, В. (2015). О једном осмијеху у старој српској књижевности. У: *Октоих*. V/6. (101–111). Часопис Одјељења за српски језик и књижевност Матице српске– Друштва чланова у Црној Гори. Подгорица: Матица српска у Црној Гори.
50. Вучковић, Р. (1974). *Велика синтеза (О Иви Андрићу)*. Сарајево: Свјетлост.
51. Вучковић, В. (2011). *Поезија српске авангарде*. Београд: Службени гласник.
52. Гавела, Ђ. (1979). *Огледи и критике*. Београд: СКЗ.
53. Гавриловић, З. (1967). *Антологија српског родољубивог песништва*. Београд: ИП Рад.
54. Гавриловић, З. (1970). Милан Ракић, предговор. У: Милан Ракић, *Песме*. Нови Сад: Матица српска. Београд: СКЗ.
55. Гавриловић, З. (1977). *Записи о српским песницима*. Београд: Слово љубве.
56. Гавриловић, З. (1978). Милутин Бојић, предговор У: Милутин Бојић, *Поезија, Сабрана дела*, књ. прва. Београд: Народна књига.
57. Георгиевска Јухас, Љ. (1997). Библијске паралеле у функцији грађења јунака у Доментијановом „Животу светог Саве“. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 26/1. (51–60). Београд: Међународни славистички центар.
58. Георгиевска Јухас, Љ. (2001). *Књижевно дело монахиње Јефимије*. Јефимија, бр. 11, Трстеник.
59. Глигорић, В. (1965). Милош Црњански. У: С. В. Јанковић (прир.) *Књижевност између два рата I* (258–282). Београд: Нолит.
60. Глигорић, В. (1985). Владислав Петковић Дис. У: *Књижевна критика између два рата*. Београд: Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства.
61. Дамаскин, Ј. (2006). *Тачно изложење православне вере*. Никшић. Београд: Јасен. (Преузето:<https://svetlogike.files.wordpress.com> 13.11. 2022.)
62. Дамаскин, П. (1993). *Подсетник пустињског трезвоумља*. Света гора: Манастир Хиландар.
63. Дамњановић, М. (1990). *Опхођење са многострукошћу. Филозофски есеји*. Бањалука: Нови глас.
64. Дворниковић, В. (1925). *Психа југословенске меланхолије*. Загреб: З. и В. Васића:
65. Делић, Ј. (2002). Владислав Петковић Дис као пјесник промјене сензибилитета. У: Н. Петковић (ур.) *Дисова поезија (53–107)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

66. Делић Ј. (2008). *О поезији и поетици српске модерне*. Београд: Завод за уџбенике.
67. Деретић, Ј. (1988). *Поетика српске књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
68. Деретић, Ј. (1997). *Поетика српске књижевности*. Београд: Филип Вишњић.
69. Деретић, Ј. (2000). *Етуде из старе српске књижевности*. Нови Сад: Светови.
70. Деретић, Ј. (2007). *Историја српске књижевности*. Београд: Sezam book.
71. Деретић, Ј. (2007а). *Огледи о српској књижевности*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
72. Динић, М. (1940). *Два савременика о боју на Косову*. Глас СКА, CLXXXII, 1940, књ. 82.
73. Ђерић, Г. (2002). Митски аспект српског идентитета. У: *Филозофија и друштво XIX и XX века*. (247–266). Београд: Институт за филозофију и друштвену историју.
74. Ђурић, В. (1956) Милан Ракић, предговор У: М. Ракић, *Песме*. Београд: СКЗ.
75. Ђурић, В. (1971). Шантићева поезија. У: Алекса Шантић, *Песме. Српска књижевност у сто књига*. Нови Сад: МС. Београд: СКЗ.
76. Ђурић, В. (1990). *Најстарији живопис*. Београд, Приштина: Пећка патријаршија.
- 77.
78. Евдокимов, П. (2009). *Православље*. Београд: Службени гласник.
79. Евола, Ј. (2010). *Побуна против модерног света*. Чачак, Београд: Градац К.
80. Еко, У. (1992). *Уметност и лепо у естетици средњег века*. Светови: Нови Сад.
81. Елијаде, М. (2004). *Аспекти мита*. Загреб. Деметра.
82. Елиот, С. Т. (1963). *Изабрани текстови*. Београд: Просвета.
83. Живановић, Ђ. (1986). Константин Михаиловић из Островице и његово дело. У: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига XV. Београд. Просвета/СКЗ.
84. Живковић, Д. (1992). *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит.Жирарде, Р. (2000). *Политички митови и митологије*. Београд: Библиотека XX век.
85. Зивлак, Ј. (2000). Душан Васиљев; екстаза пораза. У: Душан Васиљев. *Песме*. Сремски Карловци: Каирос.
86. Јашовић П. (2012). Религијски подтекст у поезији Алексе Шантића. У: *Српска вила*, Бијељина октобар, бр. 36, стр. 59–72.
87. Јашовић, П. (2017). *Ка поетици српске модерне*. Нови Сад: Бистрица.

88. Јевтић, А. (2010). *Од откривења до царства небеског*. Никшић/Брњаци: Тврдош, Манастир Острог.
89. Јеротић, В. (1996). *Психолошко и религиозно биће човека*. Беседа: Нови Сад.
90. Јеротић, В. (2002). *Дарови наших рођака I*. Београд: Ars Libri. Бања Лука: Бјеседа.
91. Јефтимијевић Михајловић, М. (2005). *Православна духовност старе српске књижевности*. Баштина, св. 19, (97–107). Лепосавић: Институт за српску културу.
92. Јефтимијевић Михајловић. (2006). Традиција као вид симболистичког наслеђа. У: *Баштина*, свеска 20. (69–84). Лепосавић: Институт за српску културу.
93. Јефтимијевић Михајловић, М. (2011). Светосавље у делима Чедомира Ребића. У: С. Словић (ур.) *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. (189–205). Лепосавић: Институт за српску културу.
94. Јоковић, М. (1994). *Имагинација историје*. Београд: Просвета.
95. Јовановић, А. (2007). Родољубива поезија Милана Ракића. У: Н. Петковић (ур.), *Милан Ракић и модерно песништво* (169–184). Београд: Институт за књижевност и уметност. Учитељски факултет.
96. Калић, Ј. (1994). *Срби у позном средњем веку*. Београд: САНУ/Балканолошки институт.
97. Карацић, В. (1975). Предговор лајпцишком издању 1824. Српске народне пјесме I, У: *Сабрана дела Вука Карацића IV*. Београд: Нолит.
98. Кашанин, М. (1975). *Стара српска књижевност у средњем веку*. Крагујевац: Завод за уџбенике и наставна средства.
99. Кашанин, М. (1993а). Монахиња Јефимија. У: М. Грковић (пр.), *Списи о Косову* (9–17), Београд: Просвета/Српска књижевна задруга.
100. Кашанин, М. (1993б). Деспот Стефан Лазаревић. У: М. Грковић (пр.), *Списи о Косову* (55–76). Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
101. Киш, Д. (2003). *Серената Милоша Црњанског*. Београд: БИГЗ.
102. Кнежевић, Б. (1898). *Принципи историје, књ. I: Ред у историји*. Београд: Краљевско-српско државна штампарија.
103. Ковачевић, Б. (1939). Владислав Петковић Дис. (142–151). *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. LVII, св. 3.
104. Ковачевић, Б. (1969). Сима Пандуровић У: Сима Пандуровић *Песме* Нови Сад: Матица српска. Београд: СКЗ.

105. Ковачевић Којић, Д. (1982). Србија, мајдан сребра и злата. У: Група аутора: *Историја српског народа*, књ. 2 (268–277). Београд: Српска књижевна задруга.
106. Ковијанић, Г. (1969). *Живот и књижевни рад Милутина Бојића*. Београд: Научна књига.
107. Ковић, М (2016). *Упоришта*. Београд: Catena mundi.
108. Којен, Л. (2001). Предговор. У: *Антологија српске лирике 1900–1914*. Београд: Чигоја штампа.
109. Константиновић, З. (1967). *Експресионизам*. Цетиње: Обод.
110. Константиновић, Р. (1983). *Биће и језик у искуству песника српске културе 20. века*. Београд: Просвета
111. Костић, С. (2000). *Православно духовно песништво*. Београд/Ваљево/Минхен: Србиње.
112. Костић, С. (2001). *Стварање и творевина*. Београд: Завет.
113. Костић Тмушић, А. (2007). *Молитва у српској црквеној књижевности*. Ваљево: Књиготворница Логос.
114. Костић Тмушић, А. (2010). *Новорски књижевници XV века*. *Philologia Mediana*, II (2), 51–60. Ниш.
115. Костић Тмушић, А. и Михајловић, Ј. (2012). *Хришћанска мисао у поезији Момчила Настасијевића*. Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини Број XLII (књига 1), (375–391). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
116. Костић Тмушић, А. (2016). Мотив страдања у делу новобрдских књижевника XV века и песника Великог рата. У: *ВЕК српске Голготе (1915–2015)* (161–172). Косовска Митровица. Филозофски факултет.
117. Костић Тмушић, А. (2017). *Поетски елементи у српској хагиографској књижевности*. К. Митровица/Ниш/Ваљево: Филозофски факултет/Међународни центар за православне студије/Ваљево принт.
118. Костић Тмушић, А. (2019). Мотив безмолвија у *Житију Светог Патријарха Јефрема*. У: Бојовић, Д., Митић, К. (уред.) *Византијско-словенска чтенија II* (275–282). Ниш: Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу. Међународни центар за православне студије. Центар за црквене студије.

119. Костић Тмушић, А. Јекић, С. (2020). Есхатолошки мотиви у списима Раваничана о Косовском боју (85–97). У: *Октоих*: Часопис Одјељења за српски језик и књижевност Матице српске - Друштва чланова у Црној Гори X/11. (уред. Лидија Томић). Никшић. Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
120. Костић Тмушић, А. (2022). Молитвена и песничка реч монахиње Јефимије кроз призму есхатологије (99–113). У: *Октоих*: Часопис Одјељења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори XII/13.
121. Костић Тмушић, А. (2023). *Научна мисао о Светом Сави (1895–1945)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет. Ниш: Међународни центар за православне студије.
122. Кршић, Ј. (1966). Песничко дело Милана Ракића. У: М. Павловић (прир.) *Поезија од Војислава до Бојића* (227–441). Београд: Нолит.
123. Курцијус, Е. (1996). *Европска књижевност и латински средњи век*. Београд: СКЗ.
124. Лазаревић, Б. (1912). *Жена у нашој модерној лирици*, Босанска вила бр. 8. Сарајево.
125. Лазаревић, Б. (1917). *Ратна књижевност, Поводом књиге Иве Ђипика Из ратних дана 1912–1917*. Забавник (Крф), бр. 6 (15.октобар, 1917), У: Олга Красић-Марјановић, Марјан Маринковић (2014). Српска књижевност и Велики рат, стр. 6. (Преузето: <https://www.bgb.rs/centralna/navigacija/5/velikirat/velikirat.pdf>. 14.12. 2023)
126. Лазаревић, Б. (1924). *Импресије из књижевности*, друга свеска. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
127. Лазаревић, Б. (1975). *Критички радови Бранка Лазаревића*, Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност.
128. Лазаревић, Б. (2005). *Један живот, Владислав Р. Петковић Дис*. Крфски забавник. Бања Лука: Београд.
129. Лазић, Н. (2014). Парадигма косовског мита: од Његоша до Милана Ракића. У: *Од Косовског завета до Његошевог макрокозма–Петар Петровић Његош (1813–2013)*. (727–740). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
130. Лазић, Н. (2016). Дан шести Растка Петровића: корак ближе апсолутној нули човечности. У: *Век српске голготе 1915–2015: I–III* (тематски зборник), књ. II: Књижевност и језик, (175–189). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

131. Лалић, И. В. (1974). Милутин Бојић, У: Милутин Бојић *Изабрана дела*. Београд: Народна књига.
132. Лалић, И. В. (1997). *О поезији Милутина Бојића*. Дела, књ. 4. (56–79). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
133. Лествичник, Ј. (2009). *Лествица*. Младеновац: Мирдин.
134. Лешић, З. (2010). *Теорија књижевности*. Београд: Службени гласник.
135. Лихачов, Д. (1972). *Поетика старе руске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
136. Лома, А. (2002). *Пракосово: Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: САНУ.
137. Лотман, Ј. (1976). *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит.
138. Мајендорф, Ц. (2008). *Византијско богословље: историјски токови и догматске теме*. Крагујевац: Каленић.
139. Манојловић, Т. (1987). *Основе и развој модерне поезије*. Београд: Филип Вишњић.
140. Маринковић, Р. (1997). Улога Светог писма у организовању српског средњовековног текста. (5–12). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 26/1.
141. Маринковић, Р. (1998). *Светородна господа српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
142. Маринковић, Р. (2001). Теолог и филолог пред старим текстом. У: *Даница*, година 8. (66–77).
143. Маринковић, Р. (2007). *Светородна господа српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
144. Мелетински, Е. М. (1983). *Поетика мита*. Београд: Нолит.
145. Мијач Б. (1988). *Смрт и бесмртност*. У: *Есхатологија (наука о последњим збивањима историје)*. (59–71). Теолошки погледи XXI/1–2. Београд.
146. Микић, Р. (2004). Прича, сан и манифест. Један поглед на Дневник о Чарнојевићу. У: Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*. (137–169). Београд: Политика/Народна књига.
147. Милановић, Б. (1966). *Андрић*. Загреб: Панорама.

148. Милански, А. (1998) Беседа друга о нади у васкрсење. *Господ није створио смрт, Свети оци о тајни живота и смрти*, (366–393) Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
149. Милер, Џ. Х. (2017). *О књижевности*. Београд: Службени гласник.
150. Милин, С. (2014). *Појам страдања у делима Светог Николаја Жичког*. Београд: Институт за теолошка истраживања/ Православни богословски факултет.
151. Милисавац, Ж. (1952). *Песник пораза: студија о Душану Васиљевићу*. Нови Сад: Матица српска.
152. Миличевић, Д. (2005). *Плаштаница стиха: о православном духу у савременој српској поезији*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
153. Милојевић, М. С. (1997). *Наши манастири и калуђерство*. Београд: Штампарија код „Св. Саве“.
154. Милојевић, С. (2022). Колективно страдање (Косовски бој) као тренутак пресељења у Царство небеско – медијевистичко гледиште. У: *Philologia Serbica. Категорија простора и просторни односи у српском језику, књижевности у култури*. (331–346). Зборник научних радова број 2. Бања Лука: Филолошки факултет.
155. Милошевић Ђорђевић, Н. (2000). *Косовска легенда и српски средњовековни списи*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 48, св. 1.
156. Митриновић, Д. (1979). *DIS: Утопљене душе. У: Писци као критичари пре Првог светског рат*. Београд: СКЗ. Нови Сад: Матица српска.
157. Михаљчић, Р. (1989). *Јунаци косовске легенде*. Београд: БИГЗ.
158. Мишић, З. (1972). Предговор. У: *Откровење: поезија, проза, есеји*. Нови Сад: Матица српска.
159. Мишић, З. (1983). *Антологија српске поезије*. Београд: Нолит.
160. Мишић, З. (1996). *Критика песничког искуства*. Београд: СКЗ.
161. Младеновић, Д. (2004). *Монахиња Јефимија*. Београд: Златоусти.
162. Морен, Е. (1981). *Човек и смрт*. Београд: Београдско издавачко-графички завод.
163. Настасијевић, М. (1991). *Есеји, белешке, мисли*. Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: СКЗ.
164. Наумов, А. (2009). *СТАРО И НОВО Студије о књижевности православних Словена*. Ниш: Центар за црквене студије.

165. Недић, Љ. (1977). *Студије и критике Љубомира Недића*. Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност.
166. Недић, М. (1972). *Магија поетске прозе*. Београд: Нолит.
167. Недић, М. (2011). *Стилска преплитања*. Београд: Службени гласник.
168. Ненин, М. (1998). Предговор и пропратни текстови. У: *Утопљене душе и Последње песме*. Београд: ЗУНС.
169. Ненин, М. (2013). *Седам брежуљака: књига о Црњанском*. Ниш: Нишки културни центар.
170. Никчевић, Р. (2001). *Страдање Христово и страдање цркве* (Св. Теофан Затворник, преп. Амвросије Оптински, преп. Силуан Светогорац, Св. Владимир Кијевски). Цетиње. Светигора/Митрополија црногорско-приморска.
171. Новаковић, Ј. (2002). Меланхолично-депресивна структура поетског света: Дис и Бодлер. У: Н. Петковић (ур.), *Дисова поезија* (213–250). Београд: Институт за књижевност и уметност. Чачак: Градска библиотека *Владислав Петковић Дис*.
172. Оболенски, Д. (1996). *Византијски комонвелт*. Београд: Просвета.
173. Павић, М. (1985). Символизам Војислава Илића, У: *Историја, сталеж, стил* (187–234). Нови Сад: Матица српска.
174. Павловић Д. (1964). *Из наше старије књижевности*. Сарајево: Свјетлост.
175. Павловић, Д. (1971). *Старија југословенска књижевност*. Београд: Научна књига.
176. Павловић, М. (1963). *Милутин Бојић*. Београд: Нолит.
177. Павловић, М. (1964). *Осам песника*. Београд: Просвета.
178. Павловић, М. (1969). *Антологија српског песништва*. Београд: СКЗ.
179. Павловић, М. (1972). *Песништво од Војислава до Бојића*. Београд: Нолит.
180. Павловић, М. (1974). *Песништво Милана Ракића*. Поезија и култура: Београд.
181. Павловић, М. (1979). *Ништителји и свадбари*. Београд: БИГЗ.
182. Павловић, М. (1981). *Есеји о српским песницима*. Београд: Вук Караџић.
183. Павловић, М. (1990). *Антологија српског песништва*. Београд: Српска књижевна задруга.
184. Павловић, М. (2000). *Есеји о српским песницима*, Београд: Просвета.
185. Палавестра, П. (1965). Усамљенички немир Ива Андрића. У: С. Велмар Јанковић (прир.) *Књижевност између два рата I* (152–169). Београд: Нолит.

186. Палавестра, П. (1977). Критичка традиција Јована Скерлића. У: *Критички радови Јована Скерлића*. (613–630). Нови Сад: Матица српска.
187. Палавестра, П. (1979). Андрићева лирика. У: Исаковић, А. (прир.) *Зборник радова о Иви Андрићу* (393–440). Београд: САНУ.
188. Палавестра, П. (1986). *Историја модерне српске књижевности*. Београд: СКЗ.
189. Палавестра, П. (2013). *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Службени гласник.
190. Палама, Г. (1997). *О страстима и о плодовима умног тиховања*. Београд: Манастир Ћелије.
191. Пандуровић, С. (1920). *Интегрална поезија*. Београд: Напредак.
192. Пандуровић, С. (1927). *Разговори о књижевности*. Београд: Мисао.
193. Пантић, М. и Недељковић, Д. (1965). *Епохе и правци у књижевности*. Београд: Народна књига.
194. Пантић, М. (2002). Белешке за Дисову поезију. У: Н. Петковић (ур.), *Дисова поезија* (265–279). Београд: Институт за књижевност и уметност.
195. Пантић, М. (2018). Поезија Иве Андрића. У: Вуксановић, М. (ур.), *Дело Иве Андрића* (67–80). Београд: САНУ.
196. Пејовић, А. (1976). Предговор. У: *Душан Васиљев Испред прага: приповетке и драме*. (5–20). Београд: Рад/Просвета.
197. Пејчић, Ј. (2022). *Српски песник. Милан Ракић и Косово*. Нови Сад: Фондација Група север.
198. Пекић, Б. (1993). *Време речи*. Београд: БИГЗ.
199. Пекић, Б. (2008). *Маргиналије и моралије*. Нови Сад: Соларис.
200. Петковић, Н. (1966). *Лирске епифаније Милоша Црњанског*. Београд: СКЗ.
201. Петров, А. (1997). *Поезија Црњанског и српско песништво*. Београд.
202. Петровић, Д. (1989). Цамблакова литератна делатност у Србији. У: *Стара српска књ ижевност у 24 књиге*, књига 12 (9–49). Београд: СКЗ/Просвета.
203. Петровић, В. (1966). Од Војислава до Дучића – наш тзв. модернизам. У: М. Павловић (прир.) *Поезија од Војислава до Бојића*. (15–28). Београд: Нолит.
204. Петровић, Р. (1933). *Светски рат у старој и нашој књижевности*. Време, бр. 3234.
205. Петровић, Р. (1974). *Есеји и чланци*. Београд: Нолит.

206. Петровић, Р. (1975). Младићство народног генија. У: М. Недић (прир). *Писци као критичари после Првог светског рата*. Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност.
207. Пилиповић, Ј. (2015). Језик наговештаја. Интертекстуално читање *Туге за младенцем Угљешом*. У: *Књиженство, Теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915*. (27–42). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
208. Плаовић, И. (2017). Српска средњовековна слова и похвале и њихово реторичко наслеђе. У: *Годишњак катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* (233–244). Београд: Филолошки факултет.
209. Половина, Н. (2014). *Аутобиографски фрагменти у српским списима XIV века*. Нови Сад: Филозофски факултет. (Преузето: <https://nardus.mpn.gov.rs/> (19. 11. 2023)).
210. Поповић, Б. (1990). *Антологија новије српске лирике*. Београд: СКЗ.
211. Поповић, Д. (1992). *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.
212. Поповић, Ј. (1978). *Догматика православне цркве*, књига 3, Београд: Манастир Ћелије.
213. Поповић, М. (2011). *Историја приватног живота у Срба: од средњег века до модерног доба*. Београд: Клио.
214. Поповић, П. (1965). Житије деспота Стефана Лазаревић Константина Филозофа. У: *Стара књижевност, Српска књижевност у књижевној критици I*, (449–460). Београд: Нолит.
215. Поповић, П. (1965а). Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака. У: *Стара књижевност, Српска књижевност у књижевној критици I* (423–449). Београд: Нолит.
216. Поповић, П. (1999). *Преглед српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
217. Поповић, Р. (2013). *Ризничари и памтитељи – православна духовност српске књижевности XX вијека*. Бања Лука: Филолошки факултет.
218. Поповић, Р. Миличевић, Д. (2018). Српски књижевни мартирологијум. У: *Ми знамо судбу. Антологија српског пјесништва о националном страдању у XX вијеку*.

- (423–439). Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске.
219. Поповић, Т. (2001). Српскословенско наслеђе и новија српска поезија. У: З. Витић, Т. Николић (ур.), *Словенско средњовековно наслеђе*. Београд: Чигоја штампа.
220. Поповић, Т. (2010). *Речник књижевних термина*. Београд: Логос арт.
221. Протић, М. (1972). Сима Пандуровић. У: *Од Војислава до Бојића*. Београд: Нолит.
222. Радовановић, Ј. (1991). *Опдељење Светог кнеза Лазара за царство небеско*. У: Балканика 22 (249–258). Београд: САНУ.
223. Радојичић Сп. Ђ. (1937). *Савремене вести о косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*. (47–54). Старинар III.
224. Радојичић, СП. Ђ. (1963). *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод.
225. Радоњић, Г. (2013). Поезија Црњанског ио традиција. У: Д. Хамовић (ур.) *Милош Црњански: поезија и коментари* (134–145). Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду. Нови Сад: Матица српска.
226. Радуловић, М. (2004). Могућности теолошког тумачења књижевног дела. У: *Књижевне теорије XX века*, Зборник радова, Београд: Институт за књижевност и уметност.
227. Радуловић, М. (2011). *Културна идеологија Исидоре Секулић*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
228. Раичковић, С. (1998). *Портрети песника*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства/БИГЗ/СКЗ.
229. Раичевић, Г. (2005). *Есеји Милоша Црњанског*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
230. Ратковић, Р. (1933). *Невидбог*. Београд: СКЗ.
231. Ребић, Ч. (1996). *Естетика унутрашњег и умна виђења*. Приштина Институт за српску културу.
232. Ребић, Ч. (1998). *Духовност српске средњовековне књижевне културе*. Београд: Богословски факултет СПЦ.
233. Ребић, Ч. (2003). *Дух и истина старе српске књижевности*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

234. Ребић, Ч. (2007). *Историјска свијест и есхатолошке теме*. Лепосавић: Институт за српску културу.
235. Ређејеп, Ј. (2002). О греху и казни божијој као жанровским особеностима. У: Ј. Делић, (ур.), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 50, свеска 1–2 (47–56). Нови Сад: Матица српска.
236. Ређејеп, Ј. (2007). *Косовска легенда*. Нови Сад: Прометеј.
237. Ристић, М. (1965). Кроз новију српску књижевност. У: С. Велмар-Јанковић (прир.) *Књижевност између два рата (15–25)*. Београд: Нолит.
238. Роуз, С. (1995). *Душа после смрти*. Цетиње: Светигора.
239. Савић Ребац, А. (1988). *Студије и огледи*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
240. Сартр, Ж. (1962). *О књижевности и писцима*. Београд: Култура.
241. Секулић, И. (1941). *Аналитички тренуци и теме I*. Београд: Млада Србија.
242. Секулић, И. (1964). *Сабрана дела*, књ. IV. Нови Сад: Матица српска.
243. Секулић, И. (1971). *Огледи и записи*. Нови Сад: Матица српска. Београд: Српска књижевна задруга.
244. Секулић, И. (1977). *Из домаћих књижевности I*. Београд: Вук Караџић.
245. Симовић, Љ. (1991). *Дупло дно: есеји о песницима*. Београд: БИГЗ, СКЗ, Просвета. Горњи Милановац; Дечје новине.
246. Сирин, И. (2000). *Подвиг аскезе у нашем животу*. Зајечар: Гласник Епархија Тимочка.
247. Сирин, Ј. (2002). *Молитвеник и Псалтир преподобног Јефрема Сирина*. Врање: Манастир Преподобног Прохора Пчињског.
248. Сирин, Ј. (2014). *Молитве и беседе преподобног Јефрема Сирина*. Крагујевац: Азбуки.
249. Скерлић Ј. (1909). *Писци и књиге*, књ. 4. Београд: Штампарија Давидовић.
250. Скерлић, Ј. (1912). Оцене и прикази, *Српски књижевни гласник* (Београд), књига 28, бр.5.
251. Скерлић, Ј. (1913). Нови омладински листови и наш нови нараштај. *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 30, св. 3, март.
252. Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад.
253. Скерлић, Ј. (1964). *Писци и књиге*, књ. 5. Београд: Просвета.

254. Скерлић, Ј. (1967). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета.
255. Скерлић, Ј. (1971). *Критике*. Нови Сад. Београд: Матица српска, СКЗ.
256. Скерлић, Ј. (1977). *Критички радови Јована Скерлића*. Београд: Институт за књижевност и уметност. Нови сад: Матица српска.
257. Скерлић, Ј. (2019). *Писци и књиге IV*. Београд: PortaLibris.
258. Скерлић, Ј. (2000). *Писци и књиге I. Прикази и чланци*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
259. Слијепчевић, П. (1934). *Огледи*. Београд: Српска књижевна задруга.
260. Солар, М. (1976). *Теорија књижевности*. Загреб: Школска књига.
261. Солар, М. (1979). Однос поезије и прозе у раним дјелима Иве Андрића У: А. Исаковић, (прир.) *Зборник радова о Иви Андрићу* (441–463). Београд: САНУ.
262. Солар, М. (2004). *Идеја и прича*. Загреб: Голден маркетинг – Техничка књига.
263. Спремић, М. (2004). Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца. У: *Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело* (73–108). Цетиње: Светигора.
264. Станисављевић, В. (1994). *Деспот Стефан Лазаревић*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
265. Стефановић, С. (1911). Част и слобода творцима. У: *Бранково коло*, књ. XVII, бр. 37. стр. (577–578).
266. Стевановић, М. (2003). *Деспот Стефан Лазаревић*. Београд. Књига-Комерц.
267. Стојановић Пантовић, Б. (2011). *Распони модернизма: упоредна читања српске књижевности*. Нови Сад: Будућност.
268. Тешић, Г. (2009). *Српска књижевна авангарда (1902–1934): књижевноисторијски контекст*. Београд: Институт за књижевност и уметност. Службени гласник.
269. Тешић, М. (2002). Дисове новојерусалимске визије у песми *Престанак јаве*. У: Н. Петковић (ур.), *Дисова поезија* (361–373). Београд: Институт за књижевност и уметност.
270. Тодоров, Ц. (1998). *Поетика*. Београд: Плато.
271. Трифуновић, Ђ. (1963). *Димитрије Кантакузин*. Београд: Нолит.
272. Трифуновић, Ђ. (1965). Димитрије Кантакузин. У: *Стара књижевност. Српска књижевност у књижевној критици I*. (483–507). Београд: Нолит.

273. Трифуновић, Ђ. (1968). *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*. Крушевац: Багдала.
274. Трифуновић, Ђ. (1972). Димитрије Кантакузин. У: *Српска књижевност у књижевној критици, Стара књижевност*. Београд: Нолит.
275. Трифуновић, Ђ. (1974). *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Вук Караџић.
276. Трифуновић, Ђ. (1976). *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
277. Трифуновић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност, Основи*. Београд Чигоја
278. Ћосић, Б. (1931). *Десет писаца - десет разговора*. Београд: ИК Геце Кона.
279. Ђурчин, М. (1912). Версификација Милана Ракића. У: *Српски књижевни гласник*, књ. XXVIII, бр. 11. Београд.
280. Ђурчин, М. (1967). Родољубива песма, У: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*. Београд: ИП Рад.
281. Ћоровић, В. (2012). *Историја Срба*. Невен: Београд.
282. Филиповић, В. (1981). *Писци и време*. Приштина: Јединство.
283. Флоровски, Г. (1995). *Хришћанство и култура*. Београд: Логос.
284. Фрај, Н. (1985). *Велики код(екс): Библија и књижевност*. Београд: Просвета.
285. Фрај, Н. (1991). *Мит и структура*. Сарајево: Свјетлост.
286. Фрај, Н. (1999). *Песничка митологија*. Београд: Књижевна реч.
287. Фрајнд, М. (1996). *Историја у драми драма у историји*. Нови Сад: Прометеј, Институт за књижевност, Стеријино позорје.
288. Фридрих, Х. (2003). *Структура модерне лирике – од средине XIX века до средине XX века*. Нови Сад: Светови.
289. Хафнер, С. (2001). *Српски средњи век*. Београд. Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.
290. Хачион. Л. (1996). *Поетика постмодернизма: историја, теорија, фикција*. Нови Сад: Светови.
291. Хобсбаум, Е. (2004). *Доба екстрема. Историја кратког XX века 1914–1991*. Београд: Дерета.
292. Христић, Ј. (1969). Иван В. Лалић, предговор У: *Изабране и нове песме*. Београд: СКЗ.

293. Христић, Ј. (1994). *Есеји*. Нови Сад: Матица српска.
294. Црњански, М. (1966). Коменатри уз *Лирику Итаке, Поезија*. Београд: Просвета.
295. Црњански М. (1991). *Послератна књижевност – есеји*. Нови Сад: Будућност.
296. Црњански, М. (1993). *Дела Милоша Црњанског*. том први. Ж. Стојковић (прир.)
Београд: БИГЗ/СКЗ.
297. Црњански, М. (1999). *Есеји и чланци I: Књижевност; уметност*. Београд:
Задужбина Милоша Црњанског – Наш дом – Editions L’Age d’Homme, Lausanne.
298. Црњански, М. (2010). *Антологија српске књижевности. Лирика Итаке*. Београд:
Учитељски факултет. (Преузето са: <https://mcrnjanski.rs/.docx> 15. 11. 2023.)
299. Чановић, З. (1985). *Уметност Растка Петровића*. Приштина: Јединство.
300. Шпадијер, И. (2014). *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*.
Београд: Чигоја.

БИОГРАФИЈА

Тијана (Јордан) Милентијевић рођена је у Косовској Митровици 3. октобра 1990. године, где и сада живи и ради у локалној средњој школи. Основне студије уписала је 2009. године на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (Катедра за српску књижевност и језик), где је дипломирала на теми „Историографски рад Вука Стефановића Карацића“. Мастер академске студије уписала је 2014. године на истом факултету и мастерирала на теми „Мотив покајања и есхатологија архиепископа Данила II“ 2015. године.

Наставила је школовање на докторским академским студијама Језика и књижевности Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Усмерила се ка истраживању есхатолошких мотива у српској књижевности, у оквиру ког је и написала докторску дисертацију. Њен научни рад захвата две области – српску средњовековну књижевност и српску књижевност XX века. У наведеним областима написала је радове који су објављени у међународним тематским зборницима и научним часописима.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Тијана Милентијевић

број индекса 1/15

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Есхатолошко-апокалиптички мотиви у старој српској књижевности и у српској поезији прве половине 20. века

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Тијана Миљентијевић

Број индекса 1/15

Студијски програм Језик и књижевност

Наслов рада Есхатолошко-апокалиптички мотиви у старој српској
књижевности и у српској поезији прве половине 20. века

Ментор Проф. др Александра Костић Тмушић
Проф. др Небојша Лазић

Потписани/а _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Есхатолошко-апокалиптички мотиви у старој српској књижевности и у српској поезији прве половине 20. века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

Прилог 4.

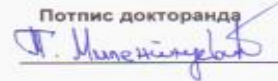
Изјављујем

да током писања докторске дисертације под насловом

Есхатолошко-апокалиптички мотиви у старој српској књижевности и у српској поезији прве половине 20. века

- нисам користио/ла моделе, платформе, чет-ботове и програме генеративне вештачке интелигенције, односно велике језичке моделе, за писање и генерисање текста дисертације, у целости или било којег њеног дела (изузев у случајевима када су тако генерисани односно написани садржаји предмет истраживања).

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____